

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA
MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI
TOSHKENT ARXITEKTURA-QURILISH INSTITUTI**

Ibragimov S.O.

**QURILISH MATERIALLARI ISHLAB
CHIQARISH KORXONALARINING
IQTISODIYOTI**

O‘quv qo‘llanma

Toshkent-2021

UDK: 691:338

Qurilish materiallari ishlab chiqarish korxonalarining iqtisodiyoti. O'quv qo'llanma. S.O.Ibragimov "TAQI", T.: 2021,   bet.

Ushbu o'quv qo'llanmada **Qurilish materiallari ishlab chiqarish korxonalarining iqtisodiyotini** nazariy va amaliy asoslari keng yoritilgan.

Mazkur o'quv qo'llanma 5340500 – “Qurilish materiallari, buyumlari va konstruksiyalarini ishlab chiqarish” yo‘nalishlarida ta’lim olayotgan talabalar hamda ushbu sohadagi muhandis-texnik xodimlar foydalanishlari mumkin. Amaliy ishlarda talabalar qurilish materiallari korxonalarining iqtisodiyoti, korxonalarning asosiy xususiyatlari va jihatlari, qurilish korxonalarining boshqaruv tizimi, qurilish materiallari korxonalarining asosiy va aylanma mablag‘lari hamda qurilish korxonalarining innavatsion faoliyati haqida bayon etilgan.

Taqrizchilar: Toshkent arxitektura-qurilish instituti, Qurilishda menejment kafedrası professori I.X.Davletov.

“TURON PROJEKT-GROUP” MCHJ direktori O.O.Sadirov.

O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligining 2021 yil 31-maydagi 237-sonli buyrug‘iga asosan o‘quv qo‘llanma sifatida nashr etishga ruxsat berildi.

KIRISH

Qurilish materiallarini ishlab chiqarish va ularni xalq xo'jaligida ishlatishning o'ziga xos tarixi bor. Juda qadimgi va eng ko'p tarqalgan loy qurilish materiali sifatida insoniyat taraqqiyotining boshlang'ich davridayoq ishlatilgan. Vaqt o'tishi bilan insoniyat har xil shaklli buyumlar tayyorlashi va ularning mustahkamligini oshirish maqsadida quritish va kuydirishni o'rgangan. Sopol buyumlar ishlab chiqarish bir necha ming yillardan beri mavjud.

Bog'lovchi moddalarning bundan 4-5 ming yil avval sun'iy yo'l bilan hosil qilinganligi tarixdan ma'lum. Misrdagi hashamatli yodgorliklardan fir'avn qabrlari, Xeops piramidasi, Karnakedagi Amona ibodatxonasi kabi ulkan noyob yodgorliklar eramizdan ikki-to'rt ming yil avval xarsang tosh elementlari vositasida qurilgan.

Vatanimizda bog'lovchi moddalar (asosan, ohak va gips) ishlab chiqarish sanoati tosh materiallarni inshootlarda qo'llab kelinganligi asosida vujudga keldi. Masalan, shahar devorlari, minoralar, masjid va qasrlar, Buxoro, Samarqand, Xiva yodgorliklari kabi inshootlarning qurilish materiallariga bo'lgan ehtiyojini oshirgan. Xorazm chor-atrofi qalin devorlar bilan o'rab chiqilgan to'rtta silindr minoradan iborat edi. Minoraning usti tep-tekis qilib ishlangan. Bunday inshootlarni qurishda qo'shilmalar bilan ishlangan ganch qorishmasi va giltuproqdan pishirilgan yapaloq g'ishtlar hamda tabiiy toshlar ishlatilgan.

X-XV asrlarda va undan keyin O'rta Osiyo xalqlari xashamatli inshootlar qurishda rangli g'isht, har xil rangda sirlangan sopol taxtachalarni dekorativ qoplamlar sifatida ishlatganlar. X asrda qurilgan Buxorodagi Ismoil Somoniyning maqbarasi, XI asrda Buxorodagi, balandligi 50 metrli pishiq g'ishtdan qurilgan minorai Kalon, Samarqanddagi Temur va Shohi-Zinda maqbaralari (XV-asr) va boshqalar o'sha davrning mashhur memorchilik yodgorliklaridir.

XIX-asrning birinchi yarmiga qadar asosiy qurilish materiali sifatida yog'och ishlatilar edi. Markaziy Osiyo sharoitida yog'och materiallar sifatida, asosan, terak, qayrag'och, tol, yong'oq, tut va archa ishlatilgan.

Zilzilabardosh yog‘och sinchli binolardan hozirga qadar buzilmay turganlari juda ko‘p. Yog‘ochga o‘yib ishlangan ajoyib naqshdor ustunlar va eshiklar hozirga qadar sharq san‘atini boyitib turibdi.

Keyingi yillarda qurilish materiallarini ishlab chiqarish bir necha marta ortdi. Mahsulotning sifati yaxshilandi, turlari ko‘paydi va yangi texnologik usullar ishga tushirildi. Hozirgi qurilish materiallari korxonalari Vatanimizda ishlab chiqarilgan yuqori unumli mashinalar bilan ta‘minlangan. Ishlab chiqarishdagi deyarli hamma texnologik bosqichlar mexanizatsiyalashtirilgan.

Qurilish materiallari ishlab chiqarish sanoatining eng muhim vazifalari mahalliy xomashyodan keng foydalanish va buyum ishlab chiqarishni rivojlantirish, ularning sifatini oshirish va qurilishning tannarxini kamaytirishdir.

Hozirgi zamon sintetik polimerlar va detallar ishlab chiqarish qurilish materiallari sohasida tub burilish yasadi. Sintetik materiallarni qurilishda ishlatishning afzalligi shundaki, qurilish qurilmalari yengillashadi va uni tayyorlash uchun kam mehnat sarflanadi, yog‘och, sement, rangli metallar va boshqa qurilish materiallari tejaladi.

O‘zbekistondagi qurilish materiallarini o‘rganish va ularni ishlab chiqarish texnologiyasini takomillashtirishda ko‘pgina ilmiy tekshirish institutlari va tajribahonalari hamda markaziy institutlarining o‘rni juda ham katta.

Qurilish materiallari texnologiyasini rivojlantirishda va ularni ishlab chiqarish nazariyasini o‘rganishda Respublika olimlaridan M.O‘razboyev, K.Axmedov, A.Ashrabov, Yu.Toshpulatov, F.Tojiyev, A.Metyakubov va boshqa olimlar o‘z hissalarini qo‘shdilar.

O‘zbekistonda qurilish materiallari sanoati o‘tgan yillar ichida qoloq va mayda tarqoq hunarmandchilik ishlab chiqarish holatidan zamonaviy va to‘la avtomatlashtirilgan og‘ir industriyaga aylandi.

Respublikamizdagi qurilish materiallari ishlab chiqaruvchi zavodlar yuqori unumli mashina va agregatlar bilan jihozlangan.

O‘zbekistonda Navoi, Quvasoy, Ohangaron, Bekobod va Angren sement zavodlarida portlandsementigina emas balki, gidrotexnika inshootlari uchun juda

zarur va sulfatga chidamli yuqori markali portlandsement, yig'ma temir-beton va yo'l qurilishi uchun ishlatiladigan tez qotuvchi sementlar ham ishlab chiqarmoqda.

Bugungi kunda Respublikamizda sanoat va uy-joy qurilishining kun sayin o'sib borishi qurilishlarga bo'lgan ehtiyojni yanada oshirmoqda. Ana shuning uchun qurilish materiallarini ishlab chiqarish texnologiyasi va ulardan yasalgan buyumlarni har taraflama o'rganish, har bir quruvchi mutaxassis uchun g'oyat zarurdir. Qurilish materiallarini ishlab chiqarish sanoatining eng muhim vazifalari bu — mahalliy xomashyolardan keng foydalanish, buyum ishlab chiqarishni rivojlantirish, ularning sifatini oshirish va qurilishning tannarxini kamaytirish, shuningdek eskirib qolgan mashina-uskunalarni zamonaviy texnologiyalarga almashtirishdan iborat. Bu ishlarda texnikaning kelajakdagi taraqqiyoti qurilish usullarini tobora sanoatlashtirishni va oldindan ishlatilib kelinayotgan ayrim qurilish materiallari o'rniga yangilarini ishlatish hamda ularni ishlab chiqish texnologiyasini takomillashtirishda respublikamizdagi standartlashtirish tizimi katta ahamiyatga ega. Ko'pgina qurilish ashyolari uchun O'zbekistan Respublikasi standarti ishlab chiqilgan.

Mazkur o'quv qo'llanma 5340500 – “Qurilish materiallari, buyumlari va konstruksiyalarini ishlab chiqarish” yo'nalishlarida ta'lim olayotgan talabalar hamda ushbu sohadagi muhandis-texnik xodimlar foydalanishlari mumkin. Amaliy ishlarda talabalar qurilish materiallari korxonalarining iqtisodiyoti, korxonalarning asosiy xususiyatlari va jihatlari, qurilish korxonalarining boshqaruv tizimi, qurilish materiallari korxonalarining asosiy va aylanma mablag'lari hamda qurilish korxonalarining innavatsion faoliyati haqida bayon etilgan.

1-BOB. O‘ZBEKISTONDA QURILISH MATERIALLARI SANOATI KORXONALARI IQTISODIYOTI VA TASHKIL ETILISHI

- 1.1. Qurilish sanoatini O‘zbekiston iqtisodiyotidagi o‘rni va roli.*
- 1.2. Qurilish industriyasi sanoati korxonalarining tasnifi.*
- 1.3. Korxona faoliyatining omillari.*

1.1 Qurilish sanoatini O‘zbekiston iqtisodiyotidagi o‘rni va roli

Qurilish sanoati global iqtisodiyotning muhim sohalaridan biri hisoblanadi. Qurilishga kiritiladigan investitsiyalar qisqa muddatda yangi ish o‘rinlarini ochishga yordam bersa, o‘rta va uzoq muddatda esa qurib foydalanishga topshirilgan infratuzilmaviy ob‘yektlar transport harajatlarini qisqartiradi, odamlar hayotini yaxshilaydi va eng muhimi iqtisodiy o‘sish sur‘atlarini jadallashtiradi.

Virusning keng tarqalishi natijasida joriy yil dunyo iqtisodiyotida faollik pasayib, qurilish sohasiga ham salbiy ta‘sir ko‘rsatmoqda. So‘nggi tahlillarga ko‘ra, 2020 yilda global qurilish sohasida o‘sish yil boshida kutilgan 3,1 foizdan 0,5 foizga pasayishi kutilmoqda^[1]. Uzoq muddatda esa qurilish sohasi dunyo iqtisodini harakatga keltiruvchi soha sifatida o‘z o‘rnini saqlab qoladi. PricewaterhouseCoopers kompaniyasining ma‘lum qilishicha, 2030 yilga kelib dunyo miqyosida qurilish sanoati umumiy miqdorda 85 foizga o‘sib, uning hajmi 17,5 trln. AQSH dollarga yetadi.

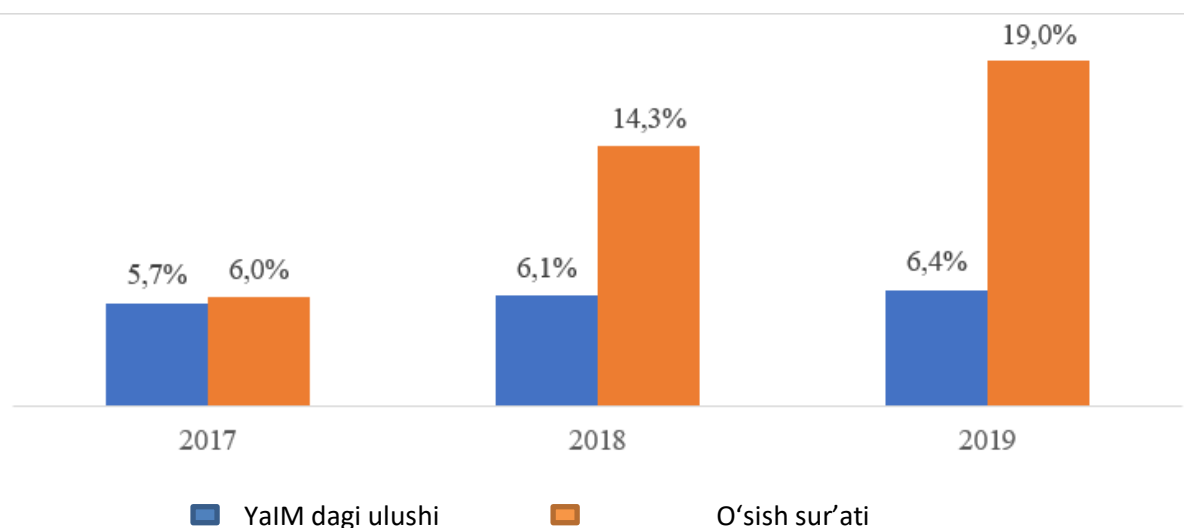
Shuningdek, dunyo bo‘yicha infrastruktura loyihalarini moliyalashtirishda davlatning roli saqlanib qoladi. O‘tgan yillarda jahon mamlakatlari davlat sektori investitsiyalarining 70-80% aynan qurilish sohasiga to‘g‘ri kelgan. Bundan tashqari, qurilish normativ talablarini bajarilishini nazorat qilish orqali davlat mazkur sohani tartibga solishda ham muhim rol o‘ynaydi.

Qurilish sanoati O‘zbekiston iqtisodiyotning ustuvor yo‘nalishi sifatida milliy iqtisodiyot tarmoqlari orasida barqaror o‘sish sur‘atlarini qayd etayotgan sohalardan hisoblanadi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev tashabbusi bilan ishlab chiqilgan va qabul qilingan 2017-2021 yillarga mo‘ljallangan Harakatlar

strategiyasida bino-inshootlar, yangi sanoat ob'yektlarini barpo etish, temir yo'l va avtomobil, turar-joylar qurishni jaddalashtirish bo'yicha qurilish sanoatiga iqtisodiyotni harakatga keltiruvchi kuch – lokomotivi sifatida alohida urg'u berilgan^[1].

Turar joy majmualarini, ijtimoiy soha va muhandislik infratuzilma ob'yektlarini qurish va kapital rekonstruksiya qilish, shuningdek, sanoatning bazaviy tarmoqlari korxonalarini qurish va modernizatsiya qilish bo'yicha investitsiya loyihalarini amalga oshirish borasida olib borilayotgan keng ko'lamli ishlar natijasida qurilish ishlari hajmi 2018 yil bilan taqqoslaganda 19,0 foizga o'sdi. Qurilish tarmog'ining YaIM o'sishidagi ijobiy hissassi 1,0 foiz bandni tashkil qildi. Shuningdek, uning YaIMdagi ulushi ham 2017 yildagi 5,7%dan 2019 yilda 6,4%ga yetdi (1.1-rasm). Mazkur holatni ko'plab rivojlangan va rivojlanayotgan davlatlarda ham kuzatish mumkin (1.1-rasm).

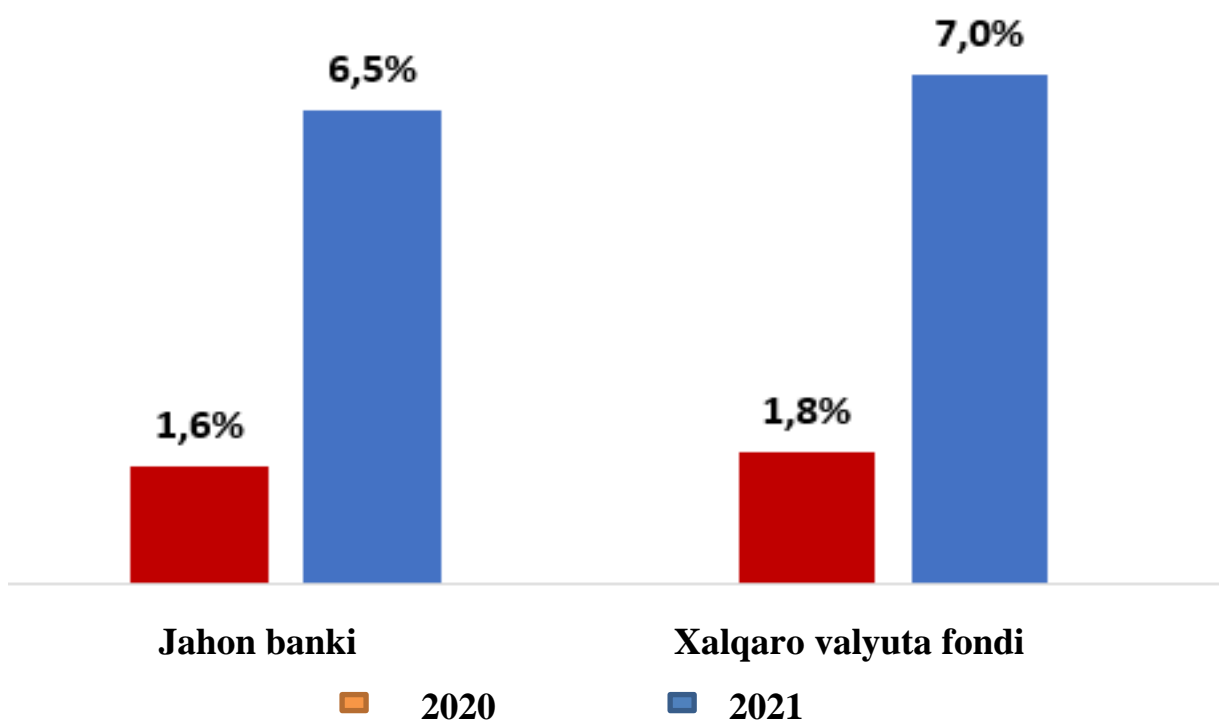
1.1-rasm. Qurilish sanoatining o'sish sur'ati va uning YaIMdagi ulushi dinamikasi.¹

Qurilish sanoatidagi o'sish, birinchi navbatda, iqtisodiyotni modernizatsiya qilish bo'yicha amalga oshirilayotgan loyihalar uchun kapital qo'yilmalar hajmining ortishi bilan bog'liq. Xususan, O'zbekistonda 2019 yilda iqtisodiy va ijtimoiy sohalarni rivojlantirish uchun jami moliyalashtirish manbalari hisobidan 21,5 mlrd. AQSH doll. yoki 2018 yilga nisbatan 133,9 % asosiy kapitalga investitsiyalar

¹ Manba Statistik ma'lumotlari asosida tayyorlandi

o‘zlashtirildi. Bu esa, o‘z navbatida, qurilish ishlari va **qurilishi materiallari ishlab chiqarish hajmini ko‘paytirishga** olib keldi.

Ma’lumki, pandemiyaning tarqalishi ortidan butun dunyo davlatlari iqtisodiy inqirozga yuz tutmoqda. Global hamjamiyatning bir bo‘g‘ini sifatida global inqirozning salbiy ta’siri O‘zbekistonni ham chetlab o‘tmaydi. Xalqaro valyuta jamg‘armasining ma’lum qilishicha, pandemiya natijasida global iqtisodiyot bu yil 3,0 foizga pastlashi kutilmoqda.

1.2-rasm. O‘zbekiston 2020-2021 yillar uchun iqtisodiy o‘sinh pragnozlari.

Shuningdek, dunyoning 170 dan ortiq mamlakatlari iqtisodiyotida pasayish sodir bo‘ladi. Mana shunday ko‘lamdagi inqirozning sodir bo‘lishiga qaramay, xalqaro moliyaviy tashkilotlar 2020 yilda O‘zbekiston iqtisodiyotida past bo‘lsada o‘sinh kuzatilishini prognoz qilmoqda (1.2-rasm). Keyingi yilda esa iqtisodiy o‘sinh o‘zining inqirozdan oldingi trendiga qaytadi.

Bunday ijobiy ko‘rsatkichlarga erishishda hukumat tomonidan ishlab chiqilgan inqirozga qarshi choralarning o‘z vaqtida va samarali amalga oshirilishi talab etiladi. Shu maqsadda, hukumat tomonidan qurilish sohasiga inqirozning salbiy ta’sirini yumshatuvchi va iqtisodiy o‘sinhni ta’minlovchi asosiy soha sifatida qaralmoqda.

Qurilish sanoati iqtisodiy barqarorlikni saqlab qolish borasida katta imkoniyatlarga ega bo'lgan sohalardan biri hisoblanadi. Boisi, qurilish sohasi ko'plab sanoat tarmoqlari uchun talab yaratadi. Iqtisodiy tadqiqotlar va islohotlar markazining hisob-kitoblariga ko'ra, qurilish sohasining iqtisodiyot uchun multiplikator effekti 1,8 ga teng. Ya'ni, qurilish sohasiga kiritilgan 1 birlik investitsiya yalpi ishlab chiqarish hajmining 1,8 ga ko'paytiradi. Shuningdek, bu sohada 1 325 ming nafar aholi ish bilan band.

Iqtisodiy faollikning pasayishi qurilish ishlarini kamaytirishi, bu esa, o'z navbatida, qurilish materiallariga bo'lgan talabni pasayishiga va ishsizlik miqdorini ko'payishiga olib keladi. Shu sababli, karantin davrida qurilish hajmlari kamayishiga yo'l qo'ymaslik va sohani qo'llab-quvvatlash maqsadida, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Koronavirus pandemiyasi va global inqiroz holatlarining iqtisodiyot tarmoqlariga salbiy ta'sirini yumshatish bo'yicha birinchi navbatdagi chora-tadbirlar to'g'risida»gi 5969-sonli farmoni bilan qurilish sohasiga qo'shimcha 3,6 trillion so'm mablag' ajratildi.

Shuningdek, inqiroz sharoitida uy-joy qurilishini rag'batlantirish va aholining uyga bo'lgan ehtiyojlarini qondirish maqsadida qo'shimcha chora tadbirlar amalga oshirish belgilandi. **Xususan:**

- - Tadbirkorlik faoliyatini qo'llab-quvvatlash davlat jamg'armasi tomonidan xususiy pudrat tashkilotlariga kreditlarning foiz xarajatlarini qisman qoplash va kredit summasining 50 foizigacha kafolat berish mexanizmi joriy etildi;
- - yangi tartib asosida berilayotgan ipoteka kreditlari muddati 15 yildan 20 yilga uzaytiriladi va shu orqali ipotekaga olingan uy-joyning oylik to'lovi miqdori kamaytirildi;
- - uy sotib olish uchun beriladigan ipoteka kreditining eng yuqori chegarasini qayta ko'rib chiqiladi, bozor talablari asosida ko'paytirildi.

Qurilish ishlarini ko'paytirish qurilish materiallari ishlab chiqarish hajmini ham oshirishni taqozo etadi. Shu maqsadda, quyidagi ishlarni amalga oshirish belgilandi:

- import o‘rnini bosuvchi mahsulotlar ishlab chiqarish hajmini ko‘paytirish. Bunda DSP (maydalangan yog‘och qirindining yelim bilan birga prislangan yaxlit bir list material) ishlab chiqarish 1,5 martaga, santexnika va gazobeton bloklarni 2 martaga, gulqog‘ozni 3 martaga oshirilsa, keramik plitalar ishlab chiqarish esa 18 million kvadrat metrga yetkaziladi. Shuningdek, “Kvars” korxonasida yiliga 22 million kvadrat metr oyna ishlab chiqarish loyihasi ham kutilmoqda.

- pandemiya davrida sementni eksport qilishdagi cheklovlar bekor qilinadi, qurilish materiallarini eksport qilishda “O‘zbekiston temir yo‘llari” tomonidan yukni tashish jarayonida chegirmalar berilishi masalasi ham ko‘rib chiqiladi;

- 275 ta istiqbolli kon o‘zlashtiriladi. Xususan, joriy yil aprel-may oylarida G‘ozg‘onda 52 million dollarlik 14 ta loyiha ishga tushirilsa, Sharg‘unda gips, Chimboyda keramzit, Paxtachida granit kabi materiallarni o‘zlashtirish jadallashtiriladi;

- energiya tejamkor qurilish materiallari ishlab chiqarishda 7 ta loyihani ishga tushirish orqali, gazobeton blok ishlab chiqarishni 1 350 ming kub metrga, bazalt plitalar 73 ming tonnaga, oyna ishlab chiqarish esa 40 million kvadrat metrga yetkaziladi.

Qurilish kompleksining yuqori rivojlangan moddiy texnik bazasi uch bo‘limdan tashkil topadi: qurilish montaj, sanoat-ishlab chiqarish va infrastruktura bo‘limlar.

Qurilish-montaj bo‘limiga kerakli mehnat vositalari va qurollariga ega bo‘lgan umumqurilish va maxsuslashgan qurilish montaj tashkilotlari kiradi. Bu bo‘lim tayyor qurilish mahsulot chiqishini ta’minlaydi va bu bilan qurilish ishlab chiqarish siklini yakunlaydi.

Sanoat – ishlab chiqarish bo‘limi butun qurilish tarmog‘ini va xususan moddiy-texnik bazasining jadval rivojlanishining asosini tashkil etadi. Bu bo‘lim qurilish ishlab chiqarishga kerakli moddiy resurslar qurilish buyumlari, materiallari va konstruksiyalari bilan ta’minlaydi.

Infrastruktura bo‘lim yuqoridagi ikki bo‘limining normal faoliyatini ta’minlaydi.

Bu bo‘limga quyidagi ikki tur faoliyati harakterlidir:

- injener va transport tarmoqlarini ekspluatatsiya qilish; qurilish ishlab chiqarish – texnologik ta‘minoti; mashina va mexanizmlarning ta‘miri va qo‘llanilishi;

- ijtimoiy – iqtisodiy rivojlanish ya‘ni, kerakli maishiy – ijtimoiy sharoitlarni yaratish, ishchilarni kasbiy tayyorgarligi, injener texnik xodimlarining malakasini oshirish kabi ishlar.

Sanoat ishlab chiqarish bo‘limining strukturasini to‘laroq ko‘rib chiqamiz. Bu bo‘lim asosan ikki tarmoqdan tashkil topadi: “Qurilish materiallari” va “Qurilish buyumlari va konstruksiyalari” sanoati. Buning tarkibi 1.1 va 1.2 jadvallarda ko‘rsatilgan. Bu jadvallardan qurilish sanoati murakkab ko‘p tarmoqli xususiyatga ega ekanligi ko‘rinib turibdi. Kapital qurilishda bu tarmoqlarning 76% dan ko‘proq mahsuloti iste‘mol qilinadi.

Qurilish sanoati uni boshqa tomonlardan farq qildiruvchi qator texnik-iqtisodiy xususiyatlarga ega.

Birinchi xususiyati shundan iboratki, qurilish industriyasi sanoati bir tomondan qurilish ishlab chiqarishning industrilizatsiya asosi bo‘lsa, ikkinchi tomondan iqtisodiyotda asosiy fondlarning yangilanish protsessini tezlatuvchi, yirik mashinasozlik sanoatining o‘rishini ta‘minlovchi omil bo‘lib xizmat qiladi.

Ikkinchi xususiyati, qurilish sanoatining tayyor mahsuloti kapital qurilish tarafidan iste‘mol qilinadi.

Uchinchi xususiyati qurilish sanoatida keng tarmoqlararo va tarmoqchi aloqalarning mavjudligi. Qurilish buyumlari va konstruksiyalari sanoati va boshqa tarmoq (qora va rangli metallurgiya, ximiya, o‘rmon xo‘jaligi va h.k.) mahsulotlari keng ko‘lamda qo‘llaniladi va kooperatsiyalashadi.

To‘rtinchi xususiyati, qurilish buyumlari va konstruksiya sanoatini mahsuloti ko‘p miqdorda material sarfi, yonilg‘i, energiya va mehnat sarfi bilan hamda transport harajatlari ko‘p talab qilinishi bilan harakterlanadi.

Shu bilan birga “Qizilqumsement” AJ, “Bekobodsement” AJ, “Surxonsementinvest” MChJ QK va “Farg‘ona Yasin qurilish mollari” MChJ

QKlarida qo'shimcha yangi quvvatlar yaratiladi. E'tiborli jihati shundaki, yangi sement zavodlari energiya tejamkor, muqobil energiya manbaida ham ishlaydigan, ekologiyaga ta'siri kam bo'lgan texnologiyalar bilan jihozlanmoqda.

Keyingi yillarda sohani isloh qilish, korxonalar samaradorligi va salohiyatini oshirish bo'yicha ko'plab ishlar amalga oshirildi. Tarmoqdagi har bir korxona faoliyatini tanqidiy tahlil qilib, mahsulotlar sifatini oshirish, energiya tejamkor, innovatsion qurilish materiallari ishlab chiqarish hisobiga tannarxni pasaytirish bo'yicha topshiriq berildi. Korxonalarda "raqamli texnologiyalar"ni qo'llash, inson hayoti uchun xavfli jarayonlarda avtomatizatsiya darajasida oshirildi. Qurilish materiallari sohasida yangi yo'nalishlar rivojlantirilib, bunga xorijiy investorlar keng jalb qilindi. Yetakchi xorijiy davlatlar qurilish sohasining rivojlanish tendensiyasidan kelib chiqib, yangi qurilish materiallarini o'zlashtirish va sohaga innovatsiyani jalb qilishga alohida e'tibor qaratildi.

Yildan-yilga qurilish materiallariga bo'lgan talabning ortib borishini inobatga olib, joriy yilda arxitektura-qurilish oynasini 23 mln kv.m, sementni 14,5 mln, keramik plitkani 32 mln kv.m, sanitar-texnik buyumlarni 650 ming dona, issiqlik izolyatsiyasi materiallarini 67 tonna, 2,6 mln o'ram, gazobeton bloklarini 1 mln kub m.ga yetkazish rejalashtirilgan.

Yana bir narsani alohida ta'kidlash lozim, Joriy yilda mamlakatimizda shu kungacha ishlab chiqarilmagan: gazobeton bloklari, oboy, keramogranit, quyma pol, 600 markali sement, geosetka, penoblok, shisha kristallit, kompozit qurilish materiallari va DSP ishlab chiqarish o'zlashtirildi. Yurtimizning drayver sohalaridan biri bo'lgan sanoat qurilish mahsulotlari sohasining bugungi kundagi tendensiyalari, uning O'zbekiston iqtisodiyotida tutgan o'rni ham katta.

Shu bois mazkur yo'nalishdagi izlanishlar va rivojlanishlar jarayonlarini davomiy tarzda amalga oshirish ham katta vazifa va mas'uliyat hisoblanadi.

Qurilish materiallari sanoatining tarmoq tarkibi

№	Tarmoq nomi	Tarmoq qismiga kiruvchi korxonalar
1	Sement sanoati	Sement ishlab chiqarish korxonalari. Sement xomashyosini konlari va tegirmon korxonalari
2	Asbestsement buyumlari sanoati	Asbestsemet listlar, trubalar, detallar ishlab chiqarish korxonalari
3	Yumshoq tom va gidroizolyatsion materiallar sanoati	Ruberoid, pergamin, to‘l, kabi tom materiallari va porizol, izol kabi gidroizolyatsion materiallar ishlab chiqarish korxonalari
4	Yig‘ma temir-beton va beton konstruksiya buyumlari sanoati	Shpal, tyuring, truba kabi keng ko‘lamda maxsus beton buyumlar ishlab chiqarish korxonalari
5	Devor materiallari sanoati	Devor bloklari (silikat beton, shlakobeton) va tabiiy toshdan devor ishlab chiqarish korxonalari
6	Qurilish keramikasi sanoati	Keramik xomashyo qazish, qayta ishlash, keramik plita, truba va boshqa buyumlar ishlab chiqarish korxonalari
7	Polimer xomashyo asosidagi qurilish materiallari	Linoleum, mastika, tulli buyumlar, penopolistrol plitalar va boshqa polimer asosida buyum ishlab chiqarish korxonalari
8	Ruda qurilish materiallari sanoati	Qum, shag‘al, chaqiq tosh kabi materiallarni qazib olish, maydalash, boyitish ishlab chiqarish korxonalari
9	Tabiiy tosh materiallardan bezak buyumlar ishlab chiqarish korxonalari	Granit, mramor, ohaktosh kabi tog‘ toshlaridan buyumlar ishlab chiqarish korxonalari
10	Yengil to‘ldiruvchilar sanoati	Keramzit, agloporit, pemza, kabi yengil to‘ldiruvchi va ularning xomashyosini ishlab chiqarish korxonalari
11	Mahalliy, gips va ohak bog‘lovchi materiallar	Gips va u asosida turli buyumlar ishlab chiqarish ohaktosh, ohak-shlak kabi bog‘lovchilar ishlab chiqarish korxonalari
12	Issiqlik izolyatsion materiallar sanoati	Mineral paxta va u asosida buyumlar ishlab chiqarish korxonalari
13	Nometallruda sanoati	Kaolin, slyuda, grafit va ular asosida buyumlar ishlab chiqarish korxonalari
14	Asbest sanoati	Asbest ishlab chiqarish va uning rudasini qazib oluvchi korxonalar
15	Boshqa tarmoq qismlari	Tovar beton ishlab chiqarish, qurilish qorishmasi va asfaltobeton ishlab chiqarish va yuqorida ko‘rsatilmagan boshqa qurilish materiallari ishlab chiqarish korxonalari

Qurilish buyumlari va konstruksiyalari sanoati tarmoq tarkibi

№	Tarmoq nomi	Korxonalar
1	Yig'ma temir-beton va konstruksiyalar	Alohida tur yoki komplekt temir-beton va beton konstruksiyalar ishlab chiqarish korxonalari
2	Qurilish po'lat konstruksiyalar ishlab chiqarish	Po'lat asosida alohida tur komplekt konstruksiyalar ishlab chiqarish korxonalari
3	Alyuminiy va uning qorishmasi asosida konstruksiya va qurilish buyumlari ishlab chiqarish	Alyuminiy asosida panellar, fermalar, to'shamalar, romlar kabi bular va konstruksiya ishlab chiqarish korxonalari
4	Duradgorlik buyumlari va yog'och konstruksiyalari ishlab chiqarish	Yog'och yig'ma uylar, yelimlangan yog'och konstruksiyalar, duradgorlik buyumlari va boshqa ishlab chiqarish korxonalari
5	Montaj detallar, bog'lama va qism ishlab chiqarish	Trubozatgich qismlari, santexnika va elektromontaj bog'lama va detallari ishlab chiqarish korxonalari
6	Yig'ma va ko'chib yuruvchi binolar, xonalar ishlab chiqarish	Maishiy ishlab chiqarish uchun turli ko'chib yuruvchi binolar ishlab chiqarish korxonalari
7	Qurilish mashina va mexanizmlar ta'miri	Mashina va mexanizmlarni kapital va joriy ta'mir qiluvchi korxonalari
8	Boshqa ishlab chiqarishlar	Tovar beton, qurilish qorishmasi va asfaltobeton ishlab chiqarish

Hozirgi kunda aholining qurilish materiallariga bo'lgan talabi o'sib bormoqda. Ayniqsa, polivinixloriddan tayyorlangan eshik va romlar, polivinilatsetat yelimi va presslangan plitkalarga talab katta. Ushbu talablarni qondirish maqsadida yuqorida keltirilgan materiallarni ishlab chiqarishni yo'lga qo'yish maqsadida samarali ishlar olib borilmoqda.

1.2. Qurilish industriyasi sanoati korxonalarining tasnifi

Qurilish korxonalari og'ir sanoat tarkibiga kiradi. Korxonalar maxsuslashganlik, kombinatlashganlik va kooperatsiyalashganlik, ishlab chiqarish hajmi, ishlab chiqarish faoliyat turiga qarab saralanadilar.

Maxsuslashganlik tavsifiga ko‘ra korxonalar ishlab chiqarish texnologiyasiga, chiqarayotgan mahsulot turiga, bir birlashmada turli ishlab chiqarishlarning kooperatsiyalashganligi va kombinatlashganligiga qarab saralanadi.

Rivojlangan bozor iqtisodida uchta xo‘jalik yurituvchi sub’yekt: uy sharoitida ishlab chiqarish, korxona va davlat birga faoliyat yuritadi va ular jamoaviy tadbirkorlik bilan shug‘ullanadilar. Jamoatchilik mablag‘i (mulki)ning asosiy qismini o‘zida jamlagan asosiy xo‘jalik yurituvchi sub’yektlar – *korxonalardir*.

Korxona deganda jamoatchilik ehtiyojlarini qondirish va daromad olish maqsadida mahsulot ishlab chiqarish, ishlar bajarish va xizmatlar ko‘rsatish uchun mavjud qonunchilik asosida yaratilgan mustaqil xo‘jalik faoliyatini yurituvchi sub’yekt tushuniladi. Aynan korxonada mahsulot ishlab chiqarish jarayoni kechadi, ishchining ishlab chiqarish vositalari bilan bevosita aloqasi o‘rnatiladi. Korxona ishchi o‘rinlarini taqdim etadi, oylik ish haqi to‘laydi va soliqlar to‘lash orqali davlat ijtimoiy dasturlarini amalga oshirishda ishtirok etadi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 2 fevraldagi PQ-4198-sonli va 2019 yil 23 maydagi PQ-4335-sonli Qarorlari qurilish materiallari sanoatini rivojlantirish istiqbollari va strategiyasini belgilab berdi.

Tahlillarga e‘tibor qaratadigan bo‘lsak, ayni kunda yurtimizda 10 mingga yaqin qurilish materiallari ishlab chiqaruvchi korxonalar faoliyat yuritmoqda. O‘tgan yillarda 120 turdagi qurilish materiallari ishlab chiqarilgan bo‘lsa, bugungi kunda ularning soni 180 tadan oshadi.

Soha bo‘yicha 2016 yilda 6 trln. 831 mlrd so‘mlik mahsulot ishlab chiqarilgan, 2019 yilda esa bu ko‘rsatkich 16,8 trln so‘mga yetkazildi.

Ta’kidlash joiz, qurilish sohasida xususan, qurilish materiallarini ishlab chiqarishga investitsiyalarni keng jalb etish orqali mahsulot turlarini ko‘paytirish va sifatni oshirishga, eng muhimi bugungi kundagi ustuvor vazifa aholini ish bilan ta’minlash kabi vazifalar amalga oshirilmoqda. Jumladan, 2016 yilda 360 mln dollar investitsiya sohaga jalb qilingan bo‘lsa, o‘tgan 2019 yilda ushbu ko‘rsatkich 1 mlrd 332 mln dollarga yetkazildi. Uning 680,4 mln dollari xorijiy investitsiya va kreditlar hisobiga to‘g‘ri keladi.

Olib borilayotgan ishlar va kiritilayotgan investitsiyalar mahsulot sifatini oshirish orqali sohaning eksport salohiyatini ham oshirmoqda. Bugunga kelib keramik plitkalar, santexkeramika mahsulotlari, gulqog‘oz, quruq qurilish aralashmalari, pishgan g‘isht, tabiiy toshdan yasalgan pardobop plitalar, ohak, polipropilen quvurlar, deraza oynasi, fittinglar kabi qurilish materiallarini eksport qilmoqda. 2016 yilda 55,3 mln dollarlik mahsulotlar eksport qilingan bo‘lsa, 2019 yilda 2,3 barobar ko‘p qurilish materiallari jahon bozoriga chiqarildi.

Ta’kidlash joiz, Respublikada oxirgi 3,5 yilda amalga oshirilgan loyihalar natijasida, bugungi kunda keramik plitka, gipsokarton, shifer, sement, ohak, bazalt armaturasi, temir-beton mahsulotlari, bezakli oyna, devorbop va noruda materiallar kabi asosiy turdagi qurilish materiallari bo‘yicha ichki talabni to‘liq qoplash va eksportga ushbu mahsulotlarni sotish imkoniga ega bo‘lgan ishlab chiqarish quvvatlari yaratilgan. Birgina 2016 yilning o‘zida umumiy qiymati 153,2 mln dollar bo‘lgan jami 21 ta loyiha amalga oshirilgan bo‘lsa, 2019 yilda bu ko‘rsatkich 42 taga yetkazildi. Hududlarda qurilish materiallari sanoatini yanada rivojlantirish borasida ham bir qator ishlar amalga oshirilyapti. Xususan, 2019 yilda jami 757 ta investitsiya loyihalari foydalanishga topshirildi.

Qurilishning asosi bo‘lgan sement mahsulotini ishlab chiqarish borasida ham tizimli ishlar yo‘lga qo‘yilgan. Ayni paytda mamlakatimizda sement ishlab chiqarishga ixtisoslashtirilgan 29 ta korxona bo‘lib, ularning yillik quvvati yil oxiriga qadar 20 mln. tonnani tashkil qiladi. Bunda “Qizilqumsement”, “Ohangaronsement”, “Quvasoysement”, “Bekobodsement” aksiyadorlik jamiyatlari singari yirik ishlab chiqaruvchilarning hissasi katta. 2020-2021 yillarda yana 10 dan ortiq yangi sement zavodlarini ishga tushirish rejalashtirilgan. Mazkur korxonalar Qoraqalpog‘iston Respublikasi, Jizzax, Qashqadaryo, Surxondaryo, Toshkent, Andijon, Farg‘ona va Namangan viloyatlarida tashkil etiladi.

Korxonaning asosiy jihatlari.

Qurilish sanoati korxonalarining quyidagi asosiy jihatlari mavjud:

Ishlab-chiqarish va texnik jihatdan yagonaligi - tayyorlanadigan mahsulot va ishlab chiqarish jarayonlarining umumiyligi bilan belgilanadi.

Mazkur holat korxonaning barcha bo'linmalarining o'zaro bog'liqligi va teng nisbatga ega ekanligi bilan belgilanadi. Korxonalarning ishlab chiqarish va texnik jihatdan yagonaligini belgilovchi asosiy omil – uning tarkibida umumiy, xizmat ko'rsatuvchi va asosiy ishlab chiqarishning, kadrlarning turli kasbiy tarkibining hamda xomashyo, material va yarimtayyor mahsulotlarning mavjudligidadir.

Iqtisodiy jihatdan yagonaligi – korxonaning barcha bo'linmalari yagona ishlab chiqarish rejasi asosida harakatlanishi, umumiy moddiy, texnik va moliyaviy resurslarga, umumiy hisob raqami, tugallangan hisobga olish va hisobot topshirish tizimiga, korxonaning ishlab chiqarish-xo'jalik faoliyatining umumiy iqtisodiy natijalariga – daromadga, rentabellik, banklar va iste'molchilar bilan umumiy moliyaviy munosabatlarga ega ekanligi bilan belgilanadi.

Tashkiliy jihatdan yagonaligi – shaxsiy va ishlab chiqarish qiziqishlariga ko'ra birlashgan, yagona ma'muriy-texnik rahbariyat va boshqaruvga bo'ysunadigan insonlar jamoasidan iboratligi bilan ta'minlanadi. Korxona yagona rahbar tomonidan boshqariladi, jamoatchilik tashkilotlari va mehnat jamoasi ishlab chiqarish va texnik masalalarni hal etishda qatnashadilar.

1.3. Korxona faoliyatining omillari

To'liq mustaqil faoliyat yuritish tamoyili. Bozor iqtisodiyoti sharoitida korxona o'zining faoliyatini mustaqil amalga oshiradi. Korxonaning o'zi tashkiliy-huquqiy shaklni, mahsulot ishlab chiqarish hajmi va assortimentini, hamkorlik qiladigan kontragentlarini, mehnatga haq to'lash, narh-navoni belgilash, olingan daromadni taqsimlash masalalarini hal qiladi. Korxona tomonidan ishlab chiqarish, ijtimoiy faoliyatini amalga oshirish va ish haqi to'lash jamoa tomonidan ishlab topilgan mablag'lar hisobiga amalga oshiriladi. Mahsulotlarni sotishdan olingan mablag'lar hisobiga korxona moddiy harajatlarini qoplaydi. Bunda daromad yoki foyda korxona xo'jalik faoliyatining umumlashtirilgan ko'rsatkichi bo'lib hisoblanadi. Foyda yoki daromad ikki qismga bo'linadi.

Birinchi qism mehnat jamoasi tomonidan budget, bank va boshqa tashkilotlar oldidagi majburiyatlarni bajarish uchun ishlatiladi. Ikkinchi qismi korxonaning faoliyat yuritishida foydalaniladi, mehnatga haq to'lash uchun turli fondlar tashkil etiladi, ishlab chiqarishni rivojlantirishga xizmat qiladigan fondlar va zahira fondlari yaratiladi. Demak, jamoa qanchalik yaxshi ishlasa, korxona ko'proq daromad oladi, korxona ishchilarining ham turmush farovonligi ortadi.

Qonuniylik va to'liq ma'suliyat tamoyili. Bozor iqtisodiyoti sharoitida korxona mustaqil faoliyat yuritish asnosida o'zining xo'jalik faoliyati natijalari uchun to'liq moddiy javobgarlikka ega bo'ladi. Korxona qonunchilik tomonidan ko'zda tutilgan shartnoma, kredit, soliq majburiyatlari va boshqa turdagi qoidalarining buzilishi uchun javob beradi. Korxona o'z tashabbusi bilan barcha qarorlarni qabul qilish huquqiga ega, agar mazkur qarorlar mavjud qonunchilikka zid kelmasa. Korxona davlat standartlari va qurilish me'yorlari talablariga mos tarzda ma'lum sifatga ega bo'lgan mahsulot ishlab chiqarishi lozim. Korxona fuqarolar huquqlarini bajarishga, qabul qilingan majburiyatlarni bajarishga, ishlab chiqarish va mehnat intizomini ta'minlashga to'liq ma'suldir. Korxona faoliyati boshqa korxona va tashkilotlarning me'yorda ko'zda tutilgan ish sharoitlariga va fuqarolar hayot sharoitiga o'z ta'sirini o'tkazmasligi lozim.

O'z-o'zini boshqarish tamoyili – mehnat jamoasi yoki korxona rahbari tomonidan barcha asosiy ishlab chiqarish, texnik, iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishga doir masalalarni mustaqil yechishni ko'zda tutadi. Har bir ishchi, korxona mulkdori hayotining farovonligi, korxona oladigan daromad darajasi qabul qilingan qarorlarning to'g'riligi, asoslanganligi va o'z vaqtida amalga oshirishiga to'g'ridan to'g'ri bog'liq

Texnologik maxsuslashganlik turli texnologik jarayonlarda turli mahsulot (buyum, konstruksiya) ishlab chiqarilib, maxsuslashganlikning bunday turi turli beton qorishmalari ishlab chiqarish, sun'iy yengil to'ldiruvchilar ishlab chiqarish va hokazolarga xosdir.

Mahsulot turiga ko'ra korxonalarning maxsuslashganligi buyumli va predmetli maxsuslashganliklarga bo'linadi.

Buyumli maxsuslashganlikda turli xil texnologik jarayonlar mavjudligida belgilangan alohida tur buyumlari keng ko'lamda ishlab chiqarilishi tushuniladi. Bunday tur maxsuslashganlik asbosement, yog'och qayta ishlash, yig'ma temir-beton korxonalariga ko'proq xos, chunki bu korxonalar alohida detall, yarim tayyor mahsulot, materiallar ishlab chiqarishga maxsuslashgan (masalan, mineral plitalar, alohida tur duradgorlik mahsulotlari).

Predmetli maxsuslashganlik, yagona tip binolarni yig'ish imkonini beradigan komplekt mahsulotlar ishlab chiqaruvchi korxonalarga xos. Bunda bu korxonalar ichida texnologik yoki buyumli maxsuslashganlikka asoslashgan alohida sex yoki bo'limlar mavjud bo'lishi mumkin. Masalan, predmetli maxsuslashganlikga uy-joy qurilish kombinatlari kiradi. Bu korxona mahsulotlari turli binolarni yig'ish imkonini beradi. Buyumli maxsuslashganlikni predmetli maxsuslashganlikdan farqi shundaki, buyumli maxsuslashgan korxonalar keng miqdorda belgilanmagan haridorga mahsulot chiqaradi, predmetli maxsuslashgan korxonalar esa ma'lum bir ob'yektni yig'ish uchun to'plam mahsulotlar turlarini ishlab chiqaradi.

Kombinatlashganlik deb, texnologik jarayonlarning xomashyo va chiqindilarning umumiyligiga hamda hududiy yaqinlikka ega bo'lgan mahsulot ishlab chiqarishni birlashtirilishiga aytiladi. Birlashish harakteriga qarab, qurilish materiallari, buyumlari va konstruksiyalari ishlab chiqarishda kombinatlashganlik asosan uchta ko'rinishda namoyon bo'ladi: xomashyoni ketma-ket qayta ishlash bo'yicha, ishlab chiqilgan chiqindilarni qo'llash bo'yicha va xomashyoni kompleks qayta ishlash bo'yicha.

Xomashyoni ketma-ket qayta ishlash bo'yicha kombinatlashganlik asosan uysozlik kombinatlariga, zavod qurish kombinatlari va qishloq qurish kombinatlariga xos. Bu birlashmalar tarkibida yarim tayyor mahsulot ishlab chiqarish, buyum va konstruksiya ishlab chiqarish, qurilish montaj va ishlab chiqarish ta'minot korxonalari mavjud.

Chiqindilarni qo'llash bo'yicha kooperatsiyalashganlikda bir korxonadagi ishlab chiqarish chiqindilarini xomashyo sifatida qo'llanilib tayyor mahsulot ishlab chiqarish asosida birlashadilar. Masalan, metallurgiya kombinatlarining asosi ishlab chiqarishi metall prokati bo'lsa, ishlab chiqarish natijasida chiqindi – shlak hosil bo'ladi. Shuning uchun ko'pgina metallurgiya kombinatlari ichida shlak asosida mahsulot (sement, shlak to'ldiruvchi, pemza, mineral paxta va h.k.) ishlab chiqaruvchilar mavjud.

Xomashyoni kompleks qayta ishlash bo'yicha kombinatlashganlik qurilish materiallari, buyumlari va konstruksiyalari ishlab chiqarishda keng tarqalgan. Masalan, yog'ochni qayta ishlash kombinatlarida, yog'och kesish, duradgorlik mahsulotlari, mebelsozlik, faner, va dsp ishlab chiqarish korxonalari mavjud.

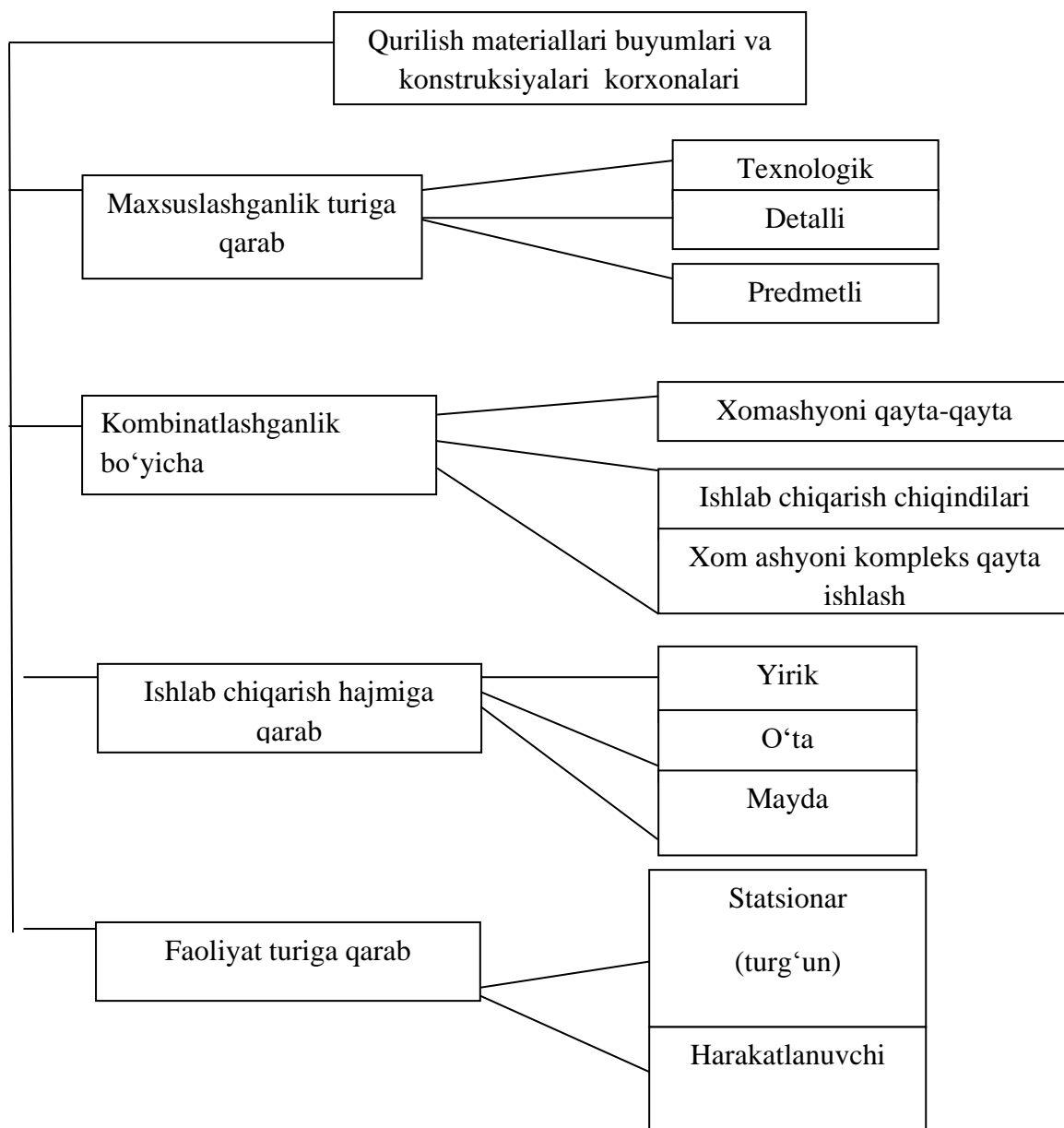
Ishlab chiqarish hajmiga ko'ra qurilish korxonalari ishlab chiqarish darajasiga qarab, mayda, o'rta va yirik korxonalarga bo'linadilar. Masalan, yig'ma beton va temir-beton buyum va konstruksiyalar ishlab chiqarishda yiliga 50 ming m³ dan ko'proq mahsulot ishlab chiqarish korxonalari yirik hisoblanadi. O'rta korxonalarga 20-50 ming m³, kichik korxonalarga 20 ming m³ dan oz mahsulot ishlab chiqaruvchi korxonalar kiradi.

Konsentratsiya harakteriga qarab korxonalar bir yagona sistemaga, yirik mexanizatsiyalashgan va avtomatazatsiyalashgan ishlab chiqarishni tashkil etilishi asosiga ko'ra saralanadi.

Texnologik va agregat konsentratsiya, qismli yoki predmetli maxsuslashganli, bir turli ishlab chiqarishga ega bo'lgan korxona yoki texnologik bo'linmalarning quvvatini oshirilishi. Ishlab chiqarishning texnologik konsentratsiyalanishi maxsuslashganlikni va xususan samaradorlikni oshirilishiga asos bo'ladi.

Tashkiliy – xo'jalik konsentratsiya, kooperatsiyalanish va kombinatlashganlik bazasida, ularni texnik qayta qurollanish asosida, markaziy boshqaruvga ega bo'lgan ishlab chiqarish birlashmalarni tuzilishi. Bularga yirik ilmiy ishlab chiqarish birlashmalari misol bo'la oladi.

Faoliyat turiga qarab korxonalar ko'chmas va harakatlanuvchi bo'ladi. Ko'chmas korxonalar asosan katta quvvatga ega bo'lib yirik iqtisodiy hududlarda faoliyat ko'rstadilar.

1.4-rasm. Sanoat korxonalarining tasnifi.

1.3. Korxona faoliyatining omillari

Ishlab chiqarish samaradorligi har bir korxona faoliyatining eng asosiy vazifasi hisoblanadi. U xo'jalik, yuritishning sifat va miqdor ko'rsatkichlarini, shuningdek, buyumlashgan va jonli mehnat harajatlari hamda olingan natijalar o'rtasidagi munosabatni ifodalaydi.

Afsuski, bozor sharoitlarida "samaradorlik" tushunchasi garchi, daromad olish, harajatlarni kamaytirish, mehnat samaradorligining o'sishi, fond qaytimi, rentabellik va hokazolar samaradorlik tabiatiga mos kelib, bozor iqtisodiyoti talablariga zid kelmasada, baho, foyda, daromad, harajat kabi tushunchalarga qaraganda kam qo'llanilmokda. Samarali ishlash degani o'z mohiyatiga ko'ra, mo'ljallangan foydani olish, noishlab chiqarish harajatlari va yuqotishlarni kamaytirish, ishlab chiqarish quvvatlari va ishchi kuchidan yaxshirok foydalanish, mehnat samaradorligini oshirish, ishlab chiqarilayotgan mahsulotning sifatini yaxshilashni anglatadi.

"Samara", "samapadorlik", ijtimoiy-iqtisodiy samaradorlik kabi tushunchalarning orasidagi farqini anglab olish zarur.

Samara ishlab chiqarilayotgan mahsulot (ish, xizmat), foyda va daromad hajmini oshirish, mahsulot tannarxini va sifatsiz mahsulot ishlab chiqarishni kamaytirish yoki umuman, yuq qilish bilan bog'liq bo'lgan korxona faoliyatining ijobiy natijalari.

Samaradorlik, avvalo, korxona faoliyatining sifat jihatlarini tavsiflovchi tushuncha.

Samaradorlik chora sifatida ko'plab texnik iqtisodiy loyiha va xo'jalik qarorlarini avvaldan belgilab beradi Korxona o'zining xo'jalik ilmiy-texnik va investitsion siyosatini belgilashda samaradorlikdan kelib chiqadi.

Iqtisodiy samaradorlik samaradorlikka qaraganda bir muncha tor manoni anglatadi. U qabul qilinayotgan qarorlarning xo'jalik yuritishda maqsadga muvofiqligini tavsiflaydi hamda barcha xollarda samaraning unga erishish uchun ketgan harajatlarga nisbati sifatida aniqlanadi.

Ijtimoiy-iqtisodiy samaradorlik bir vaqtning o'zida ishlab chiqarish samaradorligini kuchaytirish korxonaning muvaffaqiyatli faoliyat yuritishi.

Ishlab chiqarish samaradorligi ijtimoiy samaradorlikka nisbatan birlamchi hisoblanadi, iqtisodiy yutuklar korxonaning ijtimoiy muammolarini hal qilishga yordamlashadi. Masalan, foydaning o'sishi jamg'armalarning ortishi korxonaga ijtimoiy vazifalar doirasini kengaytirish va ularni hal qilish imkonini beradi.

Biroq samaradorlik va uning asosiy ko'rsatkichi foyda o'z-o'zidan avtomatik ravishda yuzaga kelmaydi. Turli korxonalarda samaradorlikka erishish uchun mavjud ishlab chiqarish quvvatlari va boshqa xususiyatlardan kelib chiqqan holda turli vosita va yo'llardan foydalaniladi. Bunda vaqt omili ya'ni samaradorlikka qisqa yoki uzoq muddatlarda erishishni mo'ljallash asosiy o'rinlardan birini o'ynaydi. Masalan, korxona olayotgan foydasini qisqa vaqt mobaynida mahsulot sifatini yaxshilashni mablag' bilan taminlash.

Ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, xo'jalik yuritishning bozor tizimi hamda har qanday davrning muhim talabi. Samaradorlik istalgan korxonaning iqtisodiy barqarorligi va faoliyat yuritish qobiliyatini aks ettiradi. Har qanday ishda, jumladan, korxonalar faoliyatida samaradorlikning, ijobiy natijalarining mavjud bo'lmashligini, yo'qotish bilan izohlash mumkin.

Fan texnika taraqqiyoti korxonalarning ishlab chiqarish faoliyati samaradorligini oshirish muhim omil bo'lib kelgan va hozirda o'z ahamiyatini yo'qotmagan. Mazkur omilda quyidagi yo'llar bilan foydalanish mumkin:

- asosiy texnologik jarayonlar;
- jadvalli mehnat hamda resurslarni tejashga yo'naltirilgan texnologik jarayonlarni amaliyotga kiritish va ulardan keng foydalanish;
- xomashyo materiallar (mehnat predmetlari) zamonaviy turlarini yaratish va ulardan foydalanish;
- ishlab chiqarishni tashkil qilish, rejalashtirish va boshqarish jarayonlarida zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish;
- ishlab chiqarish va mehnatni ilmiy tashkil qilish.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonaning samarali ishlashiga turli omillar o'z ta'sirini o'tkazadi. Barcha omillarni yo'nalishiga ko'ra ikki guruhga ajratish mumkin: ijobiy va salbiy. Paydo bo'ladigan joyiga ko'ra omillar ichki va tashqi guruhlariga ajratiladi.

Korxona faoliyati bog'liq bo'lgan ichki omillarga: rahbar shaxsi va bozor iqtisodiyoti sharoitida uning korxonani boshqarish qobiliyati; korxonaning investitsion va innovatsion siyosati; ishlab chiqarish va mehnatni tashkil etish va

korxonani boshqarishni takomillashtirish; jamoada qulay ijtimoiy-psixologik iqlimni yaratish va b. kiradi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonaning samarali ishlashi tashqi omillarga bevosita bog‘liq bo‘lib, ularni quyidagi sinflarga ajratish mumkin:

- ichki va tashqi bozordagi narh-navo o‘zgarishi. Asosan talab va takliflar hamda narh-navoning beqarorligida namoyon bo‘ladi;
- mamlakat ichkarisida va xalqaro ko‘lamda siyosiy vaziyatning o‘zgarishi;
- inflatsiya jarayonlari bilan bog‘liq omillar;
- davlat faoliyati bilan bog‘liq omillar

Zamonaviy sharoitlarda korxonaning samarali faoliyati aynan davlatga bog‘liq. Bu avvalambor, taraqqiy etgan bozor va undagi huquqiy asoslarni yaratish, mamlakatdagi zarur qonunchilik tartibini o‘rnatish va milliy xavfsizlikni ta‘minlash, raqobatbardoshlikni himoya qilish, xo‘jalik qonunchiligini ishlab chiqish va tashkil etishdan iboratdir. Shuni alohida ta‘kidlash joiz-ki, bozor iqtisodiyoti sharoitida, kuchli raqobatbardoshlik muhiti mavjudligida korxonalar ishlab chiqarish va tijorat faoliyatlari bilan bog‘liq xavfli tavakkalchilik holatlari bilan to‘qnashadi. Xavflarning mavjudligi ishlab chiqarish korxonalarni moliyaviy va moddiy resurslarni tejash, yangi loyihalar, samarali tijorat kelishuvlarini doimo axtarishga majbur qiladi. Shunday qilib, xavf va tahdidlarning mavjudligi doimiy va kuchli ta‘sir etuvchi korxonaning samarali faoliyat yuritish omillaridan biri bo‘lib hisoblanadi.

Korxonalarni sinflarga bo‘linishi.

Korxonalar faoliyat yuritish sharoitlari, maqsad va tavsiflariga ko‘ra turlicha bo‘ladi. Korxona faoliyatini chuqurroq o‘rganish uchun korxonalar turli ko‘rsatkichlarga ko‘ra sinflarga ajratiladi.

Korxonaning muhim tavsiflaridan biri uning avvalambor ishchilar soni bilan belgilanadigan o‘lchamlaridir. Bu ko‘rsatkichlar bo‘yicha korxonalar: - tarkibida 50 nafar ishchisi bo‘lgan korxonalar – mayda, 50 dan 500 nafargacha ishchisi bo‘lgan korxonalar – o‘rtacha, 500 nafardan ortiq ishchisi bo‘lgan korxonalar – yirik, 1000 nafardan ortiq ishchisi bo‘lgan korxonalar – o‘ta yirik korxonalar sirasiga kiradi.

Korxona o'lchamlarini ishchilar soniga ko'ra aniqlash boshqa tavsiflar – ishlab chiqarish, oldi-sotdilar, korxona aktivlari hajmini aniqlash bilan to'ldirilishi mumkin. Korxonalar o'lchamlari ularning qaysi tarmoqqa mansubligi bilan bevosita bog'liq. Masalan, metallurgiya va mashinasozlik korxonalari yirik va o'ta yirik korxonalar sirasiga kiradi. Yengil, oziq-ovqat, neft qazib chiqarish sanoati korxonalari – asosan o'rtacha kattalikdagi korxonalar, yog'ochni qayta ishlash, tikuvchilik, savdo sanoati korxonalari – o'rtacha va kichik korxonalarga mansub. Iqtisodda yirik korxonalar yetakchi rol o'ynaydi. Rossiya iqtisodiyoti hozircha mayda va o'rta biznesning past ulushi bilan tavsiflanadi.

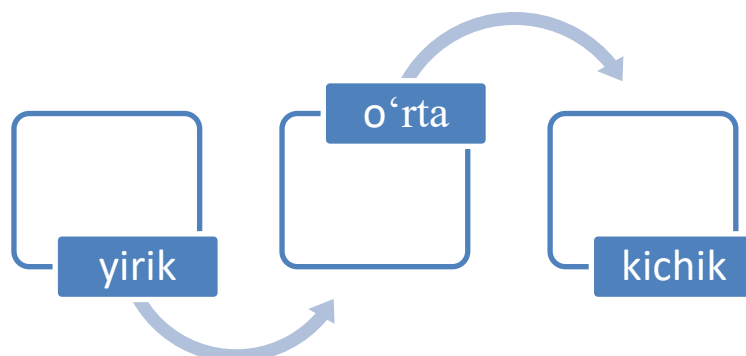
Kichik korxonalarning yaratilishi bozor munosabatlarining rivojlanishi, tovar ishlab chiqaruvchilarning raqobatbardoshligini paydo bo'lishi hamda iqtisodiy muhit shakllanishining zaruriy sharoiti bo'lib hisoblanadi. kichik korxoanalar iste'molchilar talablarining o'zgarishiga tezkor tarzda munosabat bildirish qobiliyatiga ega, ular texnologik yangiliklarni tez o'zlashtira oladilar. Dunyoning nisbatan rivojlangan mamlakatlarida kichik korxonalar faoiyatiga ishchi o'rinlarining 50-70% ga o'sishi bevosita bog'liqdir.

2017-2021 yillar davrida iste'molchilar sonini o'sishi, investitsiyalar tarkibidagi o'zgarishlar, mahsulotning raqobatbardoshligini hamda mehnat unumdorligining ortishi, texnologiya va uskunalarning yangilashi tufayli kichik va o'rta xususiy korxonalar sonining ortishi kutilmoqda. Sanoat va qurilish sohasida ishlab chiqariladigan mahsulotlarning ko'payishiga mazkur sohalarni davlat va hukumat tomonidan har tomonlama qo'llab quvvatlanishi vositasida erishish mumkin.

Kichik va o'rta xususiy tadbirkorlikni qo'llab quvvatlashning ustuvor yo'nalishlari quyidagilardir:

- raqobatbardosh mahsulot ishlab chiqarishga ixtisoslashgan ishlab chiqarish faoliyati;
- qurilish va bezak materiallarini ishlab chiqarish;
- oziq-ovqat mahsulotlari, xalq iste'moli hamda bolalar uchun mo'ljallangan tovarlarni ishlab chiqarish;

- qishloq xo'jalik mahsulotlari va ikkilamchi xomashyoni qayta ishlash va b.
Qurilish sanoati korxonalari ishlab chiqarish hajmi bo'yicha quyidagi turlarga bo'linadi:

Sohalar turiga qarab, ishlab chiqarish hajmiga ko'ra sinflarga bo'linish ham turlichadir. Masalan, yig'ma beton va temirbeton buyumlari va mahsulotlari ishlab chiqarishda yirik korxonalarga yillik ishlab chiqarish quvvati 50 ming m³, o'rtacha korxonalarga – 20 mingdan 50 ming m³, kichik korxonalarga esa yillik ishlab chiqarish quvvati – 20 ming m³ gacha bo'lgan korxonalar mansub.

Mulkchilik shakliga ko'ra xususiy, davlat, munitsipalitet (o'zini-o'zi idora qiluvchi jamoa), kooperativ (sheriklik, hamkorlik) va boshqa korxonalar mavjud.

Moliyaning mansubligiga ko'ra milliy, xorijiy va qo'shma korxonalar mavjud. Milliy korxonalarga mablag'i o'z mamlakatidagi tadbirkorlarga tegishli korxonalar kiradi. Xorijiy korxonalarga mablag'i xorijliklarga tegishli bo'lgan hamda to'liq yoki qisman xorijiy tadbirkorlar tomonidan nazorat qilinadigan korxonalar kiradi.

Xorijiy kompaniyalarni tashkil etish va ularning faoliyati har bir mamlakat qonunchiligi bilan belgilanadi, mazkur qonunlarda kompaniyalarning ro'yhatdan o'tishi, ularning huquqiy jihatlari, ularga solinadigan soliq miqdori, mazkur mamlakatning mehnat qonunchiligiga bo'ysunishi va h.k. keltiriladi. Xorijiy korxonalar aksionerlik jamiyati yaratish yoki mahalliy firmalarning aksiyalari paketlarini sotib olish orqali amalga oshiriladi, bu holda mablag' xorijiy tadbirkorlar tomonidan nazorat qilinadi. Xorijiy kompaniyalar, odatda, tashkil qilingan mamlakatda mavjud xorijiy bosh kompaniyalarning filiallari sifatida ro'yhatdan o'tkaziladi. Mablag'lari bo'yicha aralash deb, mablag'i ikki va undan ortiq

mamlakatlar tadbirkorlariga tegishli bo'lgan korxonalarga ataladi. Mablag'lari aralash kompaniya uning muassislaridan biri joylashgan mamlakatda ro'yhatdan mavjud qonunchilikda ko'zda tutilgan qoidalarga asosanib o'tkaziladi, bunda korxonaning shtab-kvartirasi joylashgan joyi belgilovchi omil bo'lib hisoblanadi. Mablag'lari bo'yicha aralash korxonalarni qo'shma tadbirkorlik faoiyatini amalga oshirish maqsadida tashkil etiladi va ular qo'shma korxonalar deb ataladi. Mablag'i bir nechta mamlakatlar tadbirkorlariga tegishli bo'lgan korxonalar ko'p millatli korxonalar deb ataladi.

Korxonalar ishlab chiqariladigan mahsuloti turi va ixtisosligi bo'yicha sinflarga ajratiladi. Ixtisoslashuv – ishlab chiqarishdagi jamoatchilik mehnatini bo'linishini tashkil etishning shakllaridan biridir. Qurilish mahsulotlari va konstruksiyalarini sanoat miqyosida ishlab chiqarish bo'yicha ixtisoslashuvning uchta turi mavjud: detalli, predmetli va texnologik.

Detalli ixtisoslashuv korxonada alohida tayyor mahsulotlar, materiallarni ommaviy tarzda ishlab chiqarishni ko'zda tutadi. Mazkur ixtisoslik sohalarni mos ravishda bog'lovchi, devor, temirbeton va boshqa materiallar, buyumlar va konstruksiyalar ishlab chiqaruvchi korxonalarga bo'linishini ta'minlaydi.

Predmetli ixtisoslashuv - namunaviy bino va inshootlarni barpo etishda ishlatiladigan mahsulotlar komplektlarini ishlab chiqaruvchi korxonalarga xos. Predmetli ixtisoslashuv uy qurish, qishloq qurilishi kombinatlar uchun xos bo'lib, ular turar joy binolari, ishlab chiqarish sexlari, qishloq xo'jaligi inshootlarini montaj qilishda qo'llaniladigan buyumlar komplektlarini ishlab chiqarishga ixtisoslashgan.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, predmetli ixtisoslashuvga ega korxonalar ichidagi texnologik liniyalar detalli ixtisoslashuvga ega.

Texnologik ixtisoslashuv - ma'lum texnologik bosqichlarni mustaqil ishlab chiqarishga tadbiq etishdan iborat. Masalan, tovar betoni, armatura elementlari ishlab chiqarishga ixtisoslashgan zavodlar shular jumlasidandir.

Faoliyat yuritish turiga ko'ra statsionar (turg'un) va ko'chma korxonalar farqlanadi.

Ko'chma korxonalar – qurilish-montaj tashkilotlarining manevroiigini oshirish maqsadida qo'llaniladi.

Korxonalar *tashkiliy-huquqiy* shakllariga ko'ra sinflarga ajratiladi. Rossiya Federatsiyasi Fuqarolari Kodeksiga asosan, tijorat tashkilotlari yuridik shaxslar tomonidan faqatgina quyidagi tashkiliy-huquqiy shakllarda tashkil etilishi mumkin: o'rtoqlik xo'jaliklari, jamiyatlari, ishlab chiqarish kooperativlari, davlat va munitsipal unitar korxonalari.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Korxonaning faoliyat yuritish tamoyillarini ko'rsatib bering.
2. Qurilish kompleksining yuqori rivojlangan moddiy texnik bazasi nechta bo'limdan iborat?
3. Qurilish materiallari sanoatining tarmoq tarkibi nimalarni tashkil etadi?
4. Samaraning samaradorlikdan farqi nimada?
5. Korxonalar qanday sinflarga bo'linadi?
6. Qurilish sanoati korxonalari ishlab chiqarish hajmi bo'yicha qanday turlarga bo'linadi?

2-BOB. QURILISH MATERIALLARI KORXONALARI IQTISODIYOTINING ASOSIY XUSUSIYATLARI VA JIHATLARI

2.1. Qurilish materiallari va konstruksiyalari sanoati tarmoqlarining sinflarga bo'linishi.

2.2. O'zbekistonda ishlab chiqariladigan va foydalaniladigan asosiy turdagi qurilish materiallarining zamonaviy holatining tahlili.

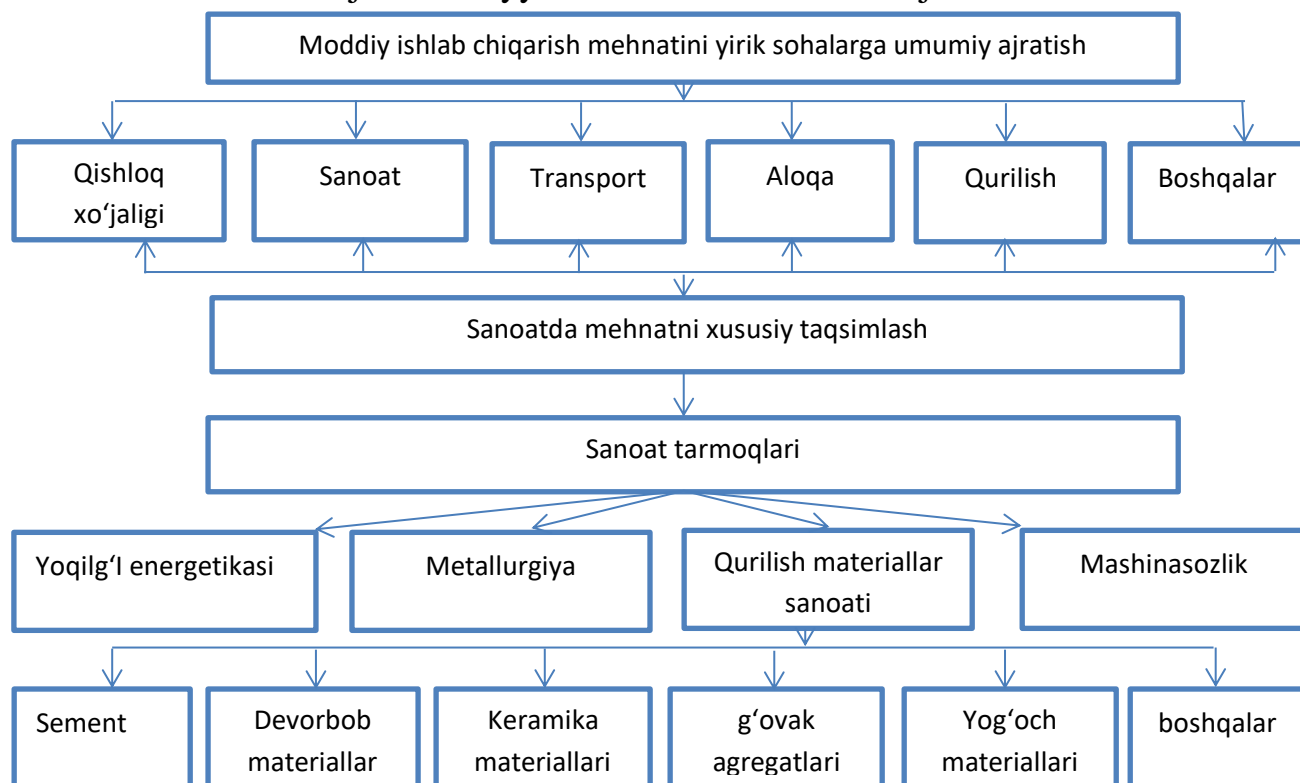
2.3. Qurilish materiallari sanoatining rivojlanish sharoitlari, qurilish materiallari bozorini rivojlanishni tahlil qilish.

2.1. Qurilish materiallari va konstruksiyalari sanoati tarmoqlarining sinflarga bo'linishi

Iqtisodiy vazifasiga ko'ra qurilish materiallari sanoati "A" toifadagi vositalar ishlab chiqarishiga mansub va og'ir sanoatning sohalaridan biri bo'lib hisoblanadi. Sohalar bir nechta tarmoqlarga bo'linadi. Qurilish mayeriallari sanoati tarkibiga bir nechta ishlab chiqarish turlari kiradi:

- sement;
- asbestosementli mahsulotlar;
- yumshoq, to'shama va suvdan himoya materiallari;
- devor materiallari;
- qurilish keramikasi;
- polimer xomashyosidan tayyorlangan qurilish materiallari va buyumlari;
- norudaviy qurilish materiallari;
- tabiiy toshdan qurilish va bezak materiallarini tayyorlash va ularga ishlov berish;
- g'ovakli to'ldiruvchilar;
- ohak, gips va mahalliy bog'lovchi materiallar;
- issiqlikdan himoya materiallari;
- asbestli;
- nometall rudasidan;
- shisha;

- sanitar-texnik jihozlar tayyorlash korxonalari shular jumlasidandir.

2.1- rasm. Mahsulot ishlab chiqarish korxonasida mehnatning bo'linish sxemasi.

Yuqorida nomlari keltirilgan korxonalardan tashqari qurilish materiallari korxonalariga quyidagilar kiradi:

- yig'ma temirbeton zavodi;
- po'lat va alyuminiy konstruksiyalari zavodi;
- deraza va eshik bloklari tayyorlash korxonalari;
- yog'och materiallari tayyorlash zavodi;
- beton, qorishma va asfaltobeton zavodlari;
- inventar bino va xonalar ishlab chiqarish zavodi;
- qurilish mashinalari, agregat va ularning bog'lovchi qismlarini kapital

ta'mirlash zavodlari;

- quruq qorishmalarni ishlab chiqarish zavodlari.

Qurilish materiallari sanoati sohasining xususiyatlari:

- qurilish materiallari ishlab chiqarish sohasi bir tomondan qurilishni sanoatlashtirishning asosi bo'lsa, boshqa tomondan asosiy fondlarni tezkor yangilash uchun zarur bo'lgan sharoitlarni yaratadi;

- tayyor mahsulotni iste'molining, aynan kapital qurilishning birligi;
- ishlab chiqarishni kooperatsiyalashtirish bo'yicha korxonalarning sohalararo va sohalar ichidagi aloqalarning kengligi.

Sohalararo kooperatsiyalashuv - armatura va butlovchi detallar, profili metall, alyuminiyli folga va h.k. ishlab chiqarish. Soha ichidagi kooperatsiyalashuv – sement va boshqa bog'lovchilar, kaolin, g'ovakli to'ldiruvchilar va h.k;

- material, yonilg'i, energiya sig'imlilik va ishlab chiqarilayotgan mahsulot tayyorlashning ko'p mehnat sarfini talab etishi (xomashyoga sarflanadigan harajatlarda 30% dan 50% gacha miqdorni tashkil etadi);

- korxonalarni joylashtirish xom-ashyo, yonilg'i-energetika resurslarini mavjudligiga bevosita bog'liq, chunki xomashyo bazasi loyihalalanayotgan korxonani kamida 25-30 yilga ish bilan ta'minlashi talab etiladi.

Qurilish materiallarini ishlab chiqarishni o'z ichiga olgan qurilish majmuasi O'zbekiston iqtisodiyotida yetakchi o'rinlarda turadi va uning holati davlat rivojlanishining iqtisodiy va texnik ko'rsatkichlaridan biri bo'lib hisoblanadi. Uning asosiy roli qurilish tashkilotlarining yakuniy mahsuloti ekspluatatsiya qilishga tayyor asosiy fondlarni tashkil etishidan iborat. Qurilish majmuasi o'zaro bir-biriga bog'liq soha va sohaosti tizimidan iborat. Qurilish majmuasining rivojlanishi kapital mablag'lar hajmi va qurilish-montaj ishlari ko'lamiga bog'liq. O'z navbatida, qurilish-montaj ishlari hajmi esa o'nlab tur va yuzlab markadagi keng qurilish materiallari, buyumlari va konstruksiyalarining iste'moli bilan bevosita bog'liq.

Qurilish materiallarining asosiy turlarini ishlab chiqarish ko'p mablag' talab etadigan va uzoq muddatlarda o'zini qoplaydigan jarayon bo'lib hisoblanadi. Yangi korxonalarni qurish va mavjud korxonalarni yangilash uchun katta moliyaviy mablag'lar talab etiladi, ularning o'zini o'zi qoplash muddati 5-10 yillarni tashkil etadi. Sement, shisha singari qurilish materiallarini ishlab chiqarish uchun ko'p miqdorda energiya sarflanadi, bu esa mahsulotning tannarhiga o'z ta'sirini o'tkazadi.

Turar-joy, ijtimoiy-madaniy va sanoat ob'yektlarini kapital qurilishida, ta'mirlash-ekspluatatsiya qilish ishlarini amalga oshirishda hamda savdo

tarmoqlariga yetkazib berishda qurilish materiallari va buyumlari sifatida iqtisodiy faoliyatning boshqa turlariga mansub korxonalarning mahsulotlaridan foydalanish mumkin:

- metallurgiya majmuasi mahsulotlari – armatura, metall prokati, cho‘yan va po‘latdan yasalgan quvurlar, qurilish metall konstruksiyalari va buyumlari, isitish qozonlari va radiatorlari, vanna va boshqa sanitar-texnik mahsulotlari, shuningdek, qulflash va ilgak mahsulotlari.

- yog‘ochni qayta ishlash majmuasi mahsulotlari – yog‘ochdan tayyorlangan qurilish konstruksiyalari, yog‘och va uni qayta ishlash mahsulotlaridan tayyorlangan panellar va DSP;

- kimyo majmuasi mahsulotlari – qurilishda ishlatiladigan plastmassa mahsulotlari, asosini mineral yoki polimer xomashyosi, bo‘yoq va laklar.

- sellyuloza qog‘oz ishlab chiqarish majmuasi mahsulotlari - qog‘oz va kartondan yasalgan gulqog‘oz va boshqa mahsulotlar, gipskartonlar.

2.2. O‘zbekistonda ishlab chiqariladigan va foydalaniladigan asosiy turdagi qurilish materiallarining zamonaviy holatining tahlili

Umuman olganda, qurilish materiallari sanoati talab va ehtiyojlarining o‘zgarishlariga, asosiy turdagi qurilish materiallarini ishlab chiqarish mamlakatdagi investitsion va qurilish faolligini o‘zgarishiga mos ravishda o‘zgarib borgan. 2017 yildan e’tiboran asosiy turdagi qurilish materiallarini ishlab chiqarish umumiy hajmining o‘sishi tahliliga ko‘ra qurilish materiallari, asosiy guruhlariga mansub ishlab chiqarish hajmlarini o‘sish sur’atlarining qurilish faolligi sur’atlarini o‘sishi kuztildi.

Mahsulot ishlab chiqarish sohasida sezilarli o‘zgarishlar sodir bo‘lishi natijasida yig‘ma temirbeton va beton konstruksiyalari va detallarining ulushi kamaydi, devor materiallari, qurilish sopoli, polimer, xomashyosidan tayyorlangan qurilish mahsulotlari, issiqlik himoya, ohak, gips va mahalliy bog‘lovchi materiallar, tabiiy toshdan yasalgan buyumlarning ulushi ortdi.

Shu bilan birga bezak materiallari (ichki devorlar va pol uchun mo'ljallangan sopol plitkalar, keramogranit, gips asosidagi materiallar va mahsulotlar, quruq qurilish aralashmalari, pol ustiga qoplanadigan qorishmalar va b.)ga mansub qurilish materiallarining ishlab chiqarish sohasi jadal rivojlana boshladi, sababi yuqorida nomlari qayd etilgan mahsulotlar yangi turar joy qurilishiga emas, balki turar joy va jamoat bino va inshootlarini ta'mirlash uchun ishlatiladi va sotiladi.

2.1-jadval

Ayrim turdagi qurilish materiallarining ishlab chiqaruvchilar narxlari indeksi (dekabr oyi o'tgan yilning dekabr oyiga nisbatan; foizda)

T/r	Qurilish materiallari nomi	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
1	Portlandsement	124,7	83,9	101,3	135,7	122,1	97,9	119,9
2	Asbestosementdan yoki shu kabi tarkibida asbest bo'lgan materiallardan buyumlar	93,3	100,4	100,4	121,5	103,4	101,8	100
3	Asfalt yoki shu kabi materiallardan tayyorlangan o'ramlardagi buyumlar	113,6	116,3	172,1	109,8	106,1	100	100
4	Sement , beton yoki sun'iy toshdan yig'ma konstruksiyalar elementlari, binolar va inshootlar uchun boshqa buyumlar	121	106	100,8	133,2	125,7	121	105,6
5	Quyish uchun tayyor beton	138	104,1	90,9	118	109,9	100	100

T/r	Xomashyo resurslarining nomi	O'lchov birligi	Qazib olish hajmlari		2019 yilda 2018 yilga nisbatan dinamika(foizda)
			2018 y.	2019 y.	
1	Ohaktosh	ming tonna	11 219,70	16 268,60	1,45
2	Tuproqsimon komponentlar	ming tonna	1 216,70	1 581,70	1,30
3	Kvars qumi	ming tonna	287,9	374,3	1,30
4	Qum-shag'al materiallari	ming kub. m	7 029,20	8 083,60	1,15
5	G'isht xomashyosi	ming kub. m	2 092,40	2 406,30	1,15
6	Ko'chgan tog' jinslari (bazalt)	ming tonna	162,7	195,2	1,20
7	Gips toshi	ming tonna	1 292,00	1 679,60	1,3

2.3. Qurilish materiallari sanoatining rivojlanish sharoitlari, qurilish materiallari bozorini rivojlanishini tahlil qilish

So'nggi yillarda qurilish materiallari sanoatini rivojlantirish, mahsulot turlarini diversifikatsiya qilish, mahalliyashtirish darajasini oshirish, eksport geografiyasini kengaytirish, sohadagi raqobat muhitini yanada rivojlantirish va tarmoqqa investitsiyalarni hamda ilm-fan yutuqlari, innovatsion texnologiyalarni keng jalb qilishni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash borasida tizimli tadbirlar amalga oshirilmoqda.

Qurilish materiallarini ishlab chiqarish va turar joy, ijtimoiy-madaniy hamda sanoat ob'yektlarini qurishni yagona hududiy innovatsion majmuaning ikkita tashkil etuvchisi sifatida ko'rib chiqish maqsadga muvofiqdir.

Ko'pchilikka ma'lum, so'nggi 3 yilda respublikamizda keng ko'lamli qurilish-bunyodkorlik ishlari amalga oshirilmoqda. «Obod qishloq», «Obod mahalla» yoki aholi uchun shinam uy-joylar qurilishi, shaharlarimizning obodonchiligini so'nggi o'n yillar bilan taqqoslab bo'lmaydi. Aynan qurilish materiallari ishlab chiqaruvchilar faoliyatini muvofiqlashtirish, ularga amaliy yordam berish, duch keladigan muammolarni bartaraf etish, sohaga sarmoyalar, ayniqsa, to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalarni jalb qilish, korxonalarni modernizatsiya qilish, eksportni ko'paytirish va importni qisqartirish kabi masalalar bizning asosiy vazifalarimizdan hisoblanadi.

Asosiy turdagi qurilish materiallariga bo'lgan ehtiyojni hisoblashda O'zbekiston Respublikasi Investitsiyalar va tashqi savdo vazirligi ma'lumotlaridan olingan asosiy mablag'ga kiritilgan investitsiya hajmining tahlilidan foydalanilgan.

2020-2025 yillarda diversifikatsiya qilish va mahsulot turlarini kengaytirish hisobiga qurilish materiallari ishlab chiqarishni rivojlantirishning maqsadli ko'rsatkichlari

T/r.	Asosiy turdagi qurilish materiallarining nomi	O'lchov birligi	2019 yil (haqiqatda)	2020 yil (kutilayotgan)	2021 yil (prognoz)	2022 yil (prognoz)	2023 yil (prognoz)	2024 yil (prognoz)	2025 yil (prognoz)	2025 yilda 2019 yilga nisbatan baravar yoki foizda
1	Issiqlik izolyatsiyasi materiallari	ming tonna	63,5	67	90	139	164	172	180	2,8 baravar
2	Arxitektura-qurilish oynasi	mln kv m (2-mm o'lch.)	18,9	23	26,7	41,9	61,2	62	63	3,3 baravar
3	Keramik plitka	mln kv m	30,9	32	35	38	40	42	44	142,3
4	Quruq qurilish aralashmalari	ming tonna	846,7	890	900	920	950	1 000	1 050	124,0
5	Gipskarton plitalari	mln kv m	59,9	61	62	65	68	71	74	123,5
6	Sanitar-texnik buyumlar	ming dona	645,5	650	729	829	898	940	980	151,8
7	Oboy (gulqog'oz)	ming o'ram	656,3	2 600	3 280	6 440	7 960	8 000	8 050	12,3 baravar
8	Yog'och-qirindili plita (DSP)	ming kub m	177	196	326	396	466	490	510	2,9 baravar
9	Gips	ming tonna	392,2	400	460	530	580	610	640	163,2
10	Sement	ming tonna	10 990,5	14 502	16 400	19 100	19 500	20 400	21 420	194,9
11	Temir-beton mahsulotlari	ming tonna	2 760,5	2 900	3 050	3 200	3 300	3 500	3 600	130,4
12	Qurilish g'ishti	mln dona	1 267,2	1 500	1 800	2 000	2 200	2 050	1 850	146,0

T/r.	Asosiy turdagi qurilish materiallarining nomi	O'lchov birligi	2019 yil (haqiqatda)	2020 yil (kutilayotgan)	2021 yil (prognoz)	2022 yil (prognoz)	2023 yil (prognoz)	2024 yil (prognoz)	2025 yil (prognoz)	2025 yilda 2019 yilga nisbatan baravar yoki foizda
13	Noruda materiallari (qum, chaqiq tosh va boshqalar)	mln tonna	23,7	25,0	25,5	26	27,0	28	29	122,5
14	Ohak	ming tonna	329,9	340	350	370	400	420	440	133,4
15	O'ramli yumshoq tom yopqich materiallari	mln kv m	12,2	13,6	13,7	13,8	14	14,5	15	123,4
16	Lok-buyoq mahsulotlari	ming tonna	130,4	132	134	138	145	150	152	116,6
17	Linoleum	ming kv m	4 008,1	4 100	4 760	5 600	6 100	6 300	6 500	162,2
18	Plastmassadan pol qoplamalari (tarket, PVX laminat)	mln kv m	17,0	17,8	18,4	19,5	20,2	21	22	129,4
19	Plastmassadan quvur va shlanglar hamda ular uchun fittinglar	ming tonna	178,5	188	190	193	195	205	215	120,5
20	Yig'ilgan parket, panel va plitalar	ming kv m	41	90	91	93	95	100	105	2,6 baravar
21	Bazalt tolali kompozit armatura	tonna	1 107	2 500	3 000	3 000	3 000	3 000	3 000	2,7 baravar
22	Gazobeton bloklari	ming kub m	350	1 000	1 200	1 980	2 650	2 800	3 000	8,6 baravar

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Qurilish materiallari sanoati tarkibiga qanday turdagi mahsulotlar kiradi?
2. Qurilish materiallari ishlab chiqarish korxonasida mehnatning bo'linish sxemasi.
3. Qurilish materiallari sanoati sohasining xususiyatlari.
4. Respublikamizda ishlab chiqariladigan asosiy turdagi qurilish materiallarini tahlili.

3-BOB. QURILISH KORXONALARIDA ISHLAB CHIQARISH JARAYONLARINI TASHKIL ETISH

3.1. Qurilish korxonalari ishlab chiqarish jarayonlarining strukturasi.

3.2. Asosiy ishlab chiqarish jarayonlarining tashkil etilishi.

3.3. Ishlab chiqarish jarayonining asosiy parametrlari.

3.1. Qurilish korxonalari ishlab chiqarish jarayonlarining strukturasi

Ishlab chiqarish jarayoni moddiy boyliklar va ishlab chiqarish munosabatlarining beto'xtov hosil bo'lib turishi. Ishlab chiqarish jarayoni quyidagilardan iborat: xomashyo materiallarni qabul qilish, saqlash va ularni tayyor mahsulot holiga keltiruvchi bosqichlar;

-ishlab chiqarishni barcha tur energiya bilan taminlash, uskunalarni tayyorlash va ishlab chiqarishning har bir bosqichlarda texnik nazorat;

- mahsulotni saralash, saqlash va jo'natish.

Ishlab chiqarish jarayoni xususiy jarayonlardan tashkil topadi. Ishlab chiqarishda tutgan o'rniga qarab xususiy jarayonlar asosiy va asosiy bo'lmagan jarayonlarga bo'linadi. Asosiy xususiy jarayonlar mehnat predmetlarining xossa va ko'rinishini o'zgartirish bilan bog'liq jarayonlar. Asosiy bo'lmagan xususiy jarayonlar asosiy jarayonlarni amalga oshirishga kerakli shart sharoitlarni yaratib beruvchi jarayonlar.

Ishlab chiqarish jarayonida uning asosiy elementlari ishchilar, uskunalar va materiallar bir biriga nisbatan harakatda bo'ladi.

Ishlab chiqarish jarayonlarini taxlil qilish va loyihalash uchun uning har biri yagona o'lchamdagi ko'rsatkichlar bilan ifodalash lozim. Bunday o'lcham bo'lib, jarayon kismalarining amalga oshishi vaqti xizmat kiladi. Ishlov berish yoki ishlov berishga tayyorlash jarayonning oddiy qismlari bo'lib, ishchining tugallangan mehnat harakati qabul qilish yoki mashinalarning harakati xizmat kiladi.

Ishlab chiqarish operatsiyasiga quyidagi xususiyatlar xosdir:

- tashkiliy ajralmaslik;
- texnologikning bir turliligi;
- bajarilishning beto'xtovligi;

-resurslar tarkibining o'zgarmasligi.

Ishlab chiqarish texnik ta'minlaganlik darajasiga qarab quyidagi turlarga bo'linadi:

qo'l ishlari, kulda oddiy yoki mexanizatsiyalashgan uskuna qo'llanib bajariladigan operatsiyalar;

mashina - qo'l, mashinalar yordamida, lekin ishchilarning bevosita va betuxtov ishtirokida bajariladigan ishlar;

mashina - mashinalar yordamida, ishchilarning cheklangan ishtirokida bajariladigan ishlar;

avtomat - ishchi ishtirokisiz yoki uning nazoratida kechadigan ishlar;

apparat - mashina va avtomat ishlarining ko'rinishi bo'lib, maxsus agregatlarda bajariladigan operatsiyalar.

Ishlov berilayotgan predmetning xossasi va ko'rinishini o'zgartirishga karatilgan ishlar *asosiy* yoki *texnologik* ishlar deyiladi.

Texnologik ishlar o'zaro *yordamchi* ishlar yordamida ajratiladi. Yordamchi ishning quyidagi turlari bor:

- nazorat mehnat predmetining belgilangan tartibda moskelishini belgilash;
- transport mehnat predmetlarini belgilangan yunalishda kuchirish;
- xizmat ko'rsatish — ishchilar xavfsizligi va ishlab chiqarish jarayonining normal davom etishi uchun kerakli sharoitlarni yaratish.

Ba'zi bir texnologik postlarda bir nechta ishlar bajariladi, bunday postlar murakkab ish joyi deyiladi.

Murakkab ish joyida bajariladigan, texnologik, texnik yoki tashkiliy shart — sharoitlar bilan o'zaro bog'langan asosiy va yordamchi ishlar guruhiga *element jarayoni* deyiladi. Element jarayonlarning yig'indisi esa xususiy jarayonni tashkil etadi. Xususiy jarayonning natijasi, ishlab chikarish jarayonining tugallangan qismi. Tayyor mahsulot yoki yarim tayyor mahsulot olinishini ta'minlaydigan jarayon asosiy yoki texnologik xususiy jarayon deyiladi. Yordamchi jarayonlarga, qolip yasash, uskuna tamiri, bino va inshoot ta'miri, turli tur energiya ishlab chikish va ta'minlash kabi jarayonlar kiradi. Xizmat kursatish jarayonlariga texnik nazorat,

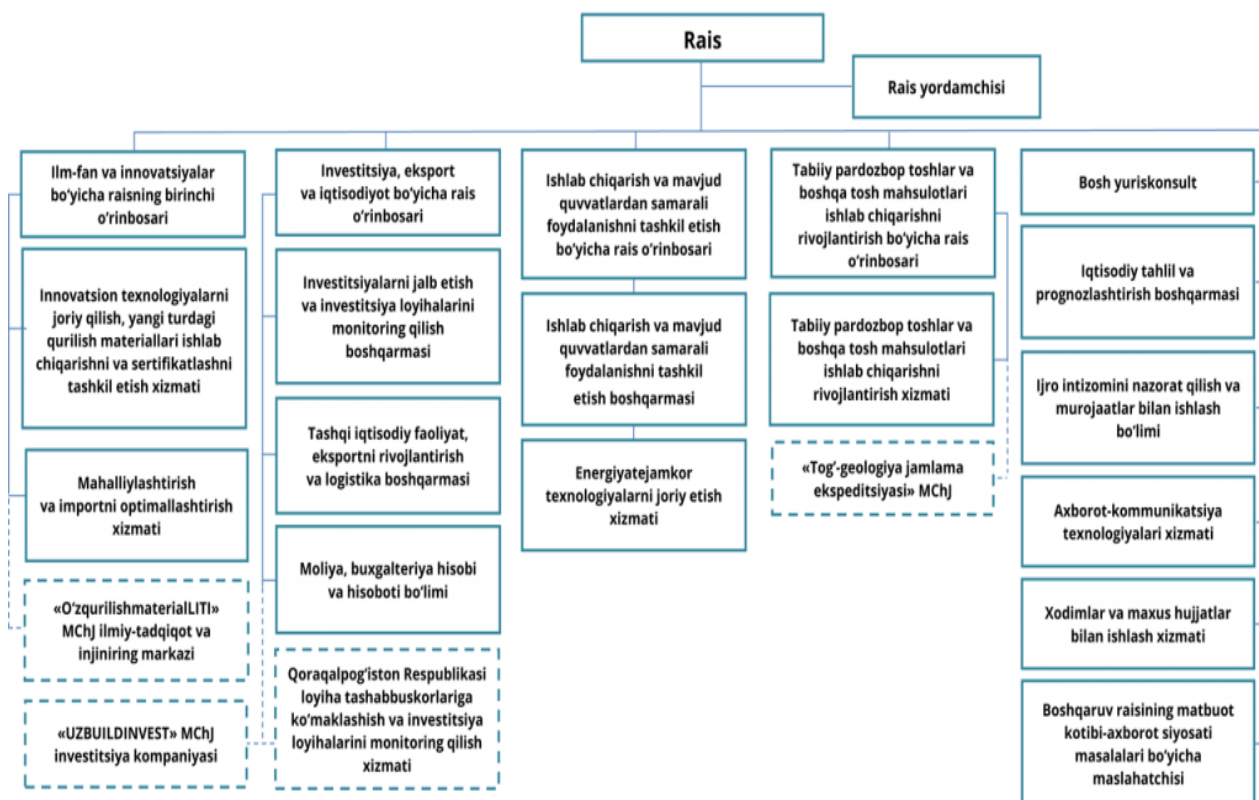

zavod ichidan transport harakat, omborxona jarayonlari kiradi.

Ishlab chikarish jarayonlarini tashkil etish prinsiplari:

- jarayonlarning proporsionalligi;
- jarayonlarning ritmliligi;
- jarayonlarning parallelligi;
- jarayonlarning uzluksizligi.

"O'zsanoatqurilishmateriallari" uyushmasi ijro etuvchi apparatining TASHKILIY TUZILMASI

3.2. Asosiy ishlab chiqarish jarayonalrining tashkil etilishi

Qurilish sanoat korxonalarida asosan uchta ishlab chiqarish usullari mavjuddir. Bular konveyer, agregat, stend usullaridir.

Ishlab chikarishning *konveyer usuli*, tayyorlanayotgan mahsulotni yagona davriylikda, yopik tarmok, buyicha uzluksiz harakatlanishi bilan ifodalanadi. Bunda uzluksiz harakatdagi qurituvchi kameralar qo'llaniladi (tunnel, darchali va boshqa kameralar).

Ishlab chiqarishning *agregat* usulida mahsulot ketma-ketlikka ishlarni bajarilishga qarab bir postdan boshqasiga harakatlanadi. Bunda mahsulotni ko'chirib yurish uchun ko'priksimon kranlar yoki rolganglar ishlatiladi. Issiklik

ishlov uskunalari esa davriy, o'rasimon kameralarda bajariladi.

Stend usulida mahsulot qo'zg'almas holda bo'ladi, mashinalar va ishchilar esa ishlarining bajarilishiga qarab harakatda bo'ladi. Issiklik ishlov berilishi ham shu yerda bajariladi.

Ishlab chiqarish jarayonlarining tashkil etilishiga ishlab chiqarish siklining strukturasi va davri katta tasir kursatadi.

Ishlab chiqarish siklining davri deb bir dona yoki bir partiya mahsulotni tayyorlash uchun ketadigan davrning boshlanishi va tugashi orasidagi vaqtga aytiladi.

Ishlab chiqarish siklining strukturasi ishlab chiqarish vaqti va tanaffuslardan tashkil topadi.

Ishlab chiqarish vaqti uz ichiga texnologik jarayonlarni bajarishga, tayyorlash— tugatish ishlariga, transport, nazorat one — ratsiyalariga va tabiiy jarayonlarga ketgan vaqtlarni oladi.

Tanaffuslar operatsiya orasi va smenalar orasi tanaffuslariga bo'linadi. Operatsiyalar orasi tanaffuslar mahsulotni keyingi ishlov berilishini kutishi natijasida vujudga keladi. Smena orasi tanaffuslari esa, korxonaning kalendar ish rejimiga bog'liq bo'ladi va o'z ichiga smenalar orasida dam olish va bayram kunlaridagi tanaffuslarni oladi.

3.3. Ishlab chiqarish jarayonining asosiy parametrlari

Bugungi kunda sodir bo'ladigan barcha jarayonlar quyidagi asosiy parametrlar bilan baholanadi:

- ish hajmi — m , m^2 , m^3 ;
- mehnat sarfi (ishchi —soat, ishchi —kun);
- ishlab chiqarish (texnologik) sikli davri;

Ishlab chiqarish yoki texnologik sikl ikki kismdan iborat bo'ladi: ish davri va tanaffuslar;

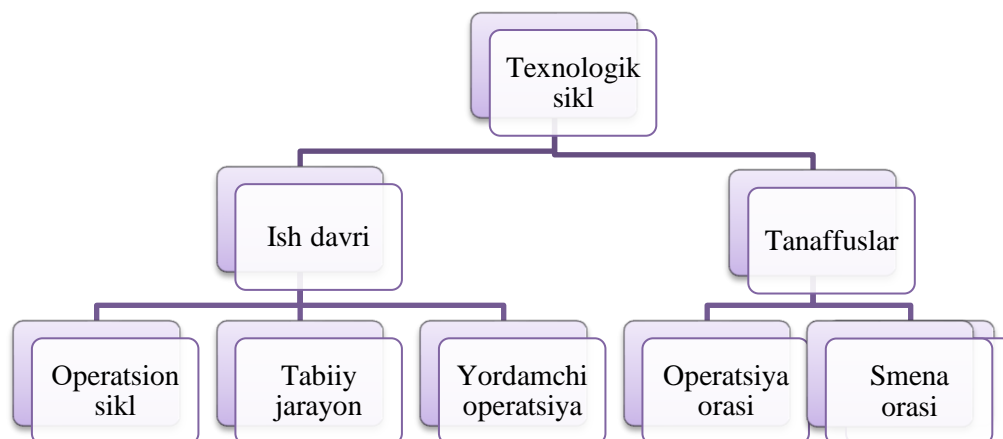
Ish davri quyidagi jarayonlardan tashkil topadi: operatsiyaviy sikl, tabiiy

jarayonlar, yordamchi operatsiyalar.

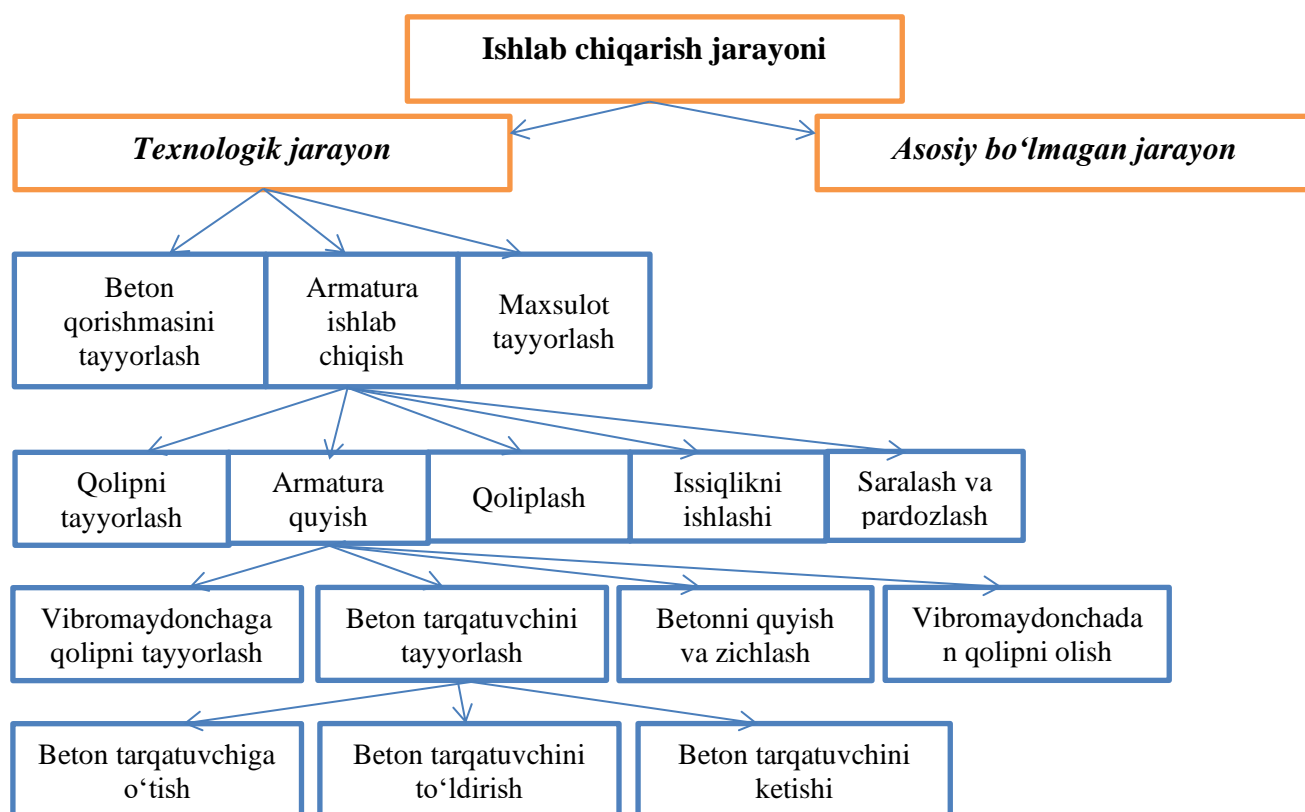
Operatsiyaviy sikl tayyorgarlik — tugallanish ishlari va texnik operatsiyalardan tashkil topadi. Tabiiy jarayonlarga quyidagilar kiradi tabiiy quritish;

- quritishni va kotirishni tezlashtiruvchi jarayonlar.

Yordamchi operatsiyalarga nazorat va transport operatsiyalari kiradi.

3.1-rasm. Texnologik siklning tashkil etuvchilari

3.2-rasm. Yig'ma temir-beton zavodida ishlab chiqarishning strukturasi

Mahsulotni saralash va quritishni jadallashtirish jarayoniga taxlash uchun ketgan vaqtdan tashkil topadi, smena tanaffuslari ish smenalari orasidagi va ovqatlanish uchun tanaffuslardan tashkil topadi.

Yuqorida keltirilgan texnologik sikl elementlardan birining o'zgarishi mahsulot tannarxi va korxona rentabelligaga tasir kursatadi. Shuning uchun texnologik jarayonlarni loyihalashtirishda nafaqat ish davrini normallashtirish, balki tanaffuslarning normasini belgilash maksadga muvofiqdir. Texnologik sikl davomiyligi, avvalo operatsion siklarning davomiyligi va bir biryga muvofiqligiga, hamda ularning proporsionallik, ritmlilik, parallellik va uzluksizlik prinsiplari muvofiqliliga bog'liq bo'ladi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Ishlab chiqarishning agrigat usuli tushuntirib bering.
2. Ishlab chiqarish operatsiyalari qanday xususiyatlari ega?
3. Ishlab chiqarish yoki texnologik sikl necha kismdan iborat bo'ladi?
4. Texnologik siklning tashkil etuvchilari izoxlab bering.

4-BOB. ISHLAB CHIQARISH KORXONALARINING MAQSAD VA VAZIFALARI

- 4.1. Ishlab chiqarish jarayonlarining shakllanishi*
- 4.2. Ishlab chiqarish jarayonining iqtisodiy funksiyalari*
- 4.3. Korxonani ishlab chiqarish faoliyati*
- 4.4. Ishlab chiqarish strukturasi*

4.1. Ishlab chiqarish jarayonlarining shakllanishi

Ishlab chiqarish jarayoni boshlang'ich xomashyo va materiallarning bosqichma-bosqich iste'mol qilinishga yoki keyinchalik qayta ishlash holatiga, belgilab qo'yilgan xususiyatlarga ega bo'lgan mahsulot ko'rinishiga kelishdir. Ishlab chiqarish jarayoni ishlab chiqarish bilan iste'mol chegarasida tugaydi va shundan keyin ishlab chiqarilgan mahsulotlarning sarflanishi boshlanadi.

Iste'mol inson hayotining zururiy shartidir, iste'mol ko'lami texnik va ijtimoiy rivojlanish sur'atining o'sishi bilan ortib boradi. Shu bilan bir qatorda iste'mol mahsulotlarning assortimenti va miqdor o'lchamlari cheklangan. Iste'mol uchun yaroqsiz bo'lgan mineral va organik moddalardan iste'mol mahsulotlari ishlab chiqarishni tashkil etish zaruriyati tug'iladi. Shu tariqa moddiy ishlab chiqarish yo'lga qo'yiladi.

Jamiyat ishlab chiqarish jarayonini va uning tashkil etilishini o'zgartirmay turib, mamlakatning iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy ahvolni o'zgartirib bo'lmaydi. Ishlab chiqarish korxonasi jamiyat rivojlanishining va iqtisodiyotining asosiy harakatlantiruvchi kuchidir. Korxonaning ichki ishlab chiqarish rejalarini va faoliyatini zo'rlik bilan o'zgartirishga majbur etish ishlab chiqarish jarayonining susayishiga, hatto to'xtab qolishiga olib keladi. Uni o'zgartirishiga faqat mashina va qurilmalarni, jihozlarni, asbob-uskunalarni, texnologiyalarni almashtirish orqali erishish mumkin. Ma'lumki, bunday o'zgartirishlar katta sarf harajatlar qilinishi va muayyan vaqtni talab etadi.

Ishlab chiqarishni chuqur tahlil qilmay turib, uning tashqi shakli va ish uslublarini o'zgartirib bo'lmaydi. Ishlab chiqarishni rivojlanish qonunlari bilan

taqsimlash tarmoqlari bog‘liq.

Ishlab chiqarish korxonasida asosan tabiat qonunlari ustuvor bo‘lib, ular belgilagan texnologiyalar bazasida yangi tizimni tashkil etadi.

O‘z navbatida texnologiyalar tabiiy xomashyo, materiallar va energiyaning kimyoviy, fizik va boshqa xususiyatlaridan foydalana olishga asoslanadi. Qo‘llanilayotgan texnologiyalar va ishlab chiqarishning tashkiletilishi, dastavval har bir xol uchun ishlab chiqarish jarayonlarida ishtirok etayotgan tabiat qonunlari va kuchlariga bog‘liq.

Bu holda jarayon korxonalarda bosqichlar bo‘yicha ishlab chiqiladi va amalga oshiriladi, masalan; tog‘-kon korxonalarida temir rudasini qazib chiqarish, rudadan metall eritib olib, undan tayyor mahsulot yasash va h.k.

Moddiy ishlab chiqarish tarkibiga quyidagi asosiy jihatlar kiradi: malakali tayyorlangan xodimlar; mehnat vositalari (mashinalar, mexanizmlar, asbob-uskunalar, inshootlar); mehnat predmetlari (xomashyo, materiallar, tabiiy resurslar); energiya (elektr, issiqlik, mexanik, yorug‘lik).

Ishlab chiqarish jarayonining texnik va tashkiliy-iqtisodiy xarakteristikalari mahsulot turi, ishlab chiqarish hajmi, qo‘llanilayotgan texnikalar va texnologiyalarning turlari, ixtisoslashish darajasi bilan belgilanadi.

4.2. Ishlab chiqarish jarayonining iqtisodiy funksiyalari

Ishlab chiqarish davomiyligi yaxlit buyum bo‘yicha, shuningdek, uni tashkil etuvchi qismlari bo‘yicha belgilanadi.

Biroq alohida olingan qismlar va detallarni tayyorlash uchun ketgan vaqtlar yig‘indisi shu buyumni ishlab chiqarish sikli davomiyligidan ortib ketadi. Bunday hol buyumni tashkil etuvchi qismlarning parallel tayyorlanishi evaziga yuz beradi. Masalan, tikuvchilik fabrikasida bitta ko‘ylakni tikish ishlari birdaniga bir nechta joyda ko‘plab ishchilar tomonidan amalga oshirilib, ularning har biri faqat bir ishni, jumladan: ko‘ylak yengini, cho‘ntagini tikish, tugmasini qadash va hokazo ishlarini bajaradilar. Bir ko‘ylakni tikish bo‘yicha ishlab chiqarish sikli (uning qismlari talab etilishini kutish vaqtlari bilan birga), aytaylik, 8 soatni tashkil qilsa, bitta ko‘ylakni

ishlab chiqarish siklining davomiyligi 2 soatdan oshmaydi.

Buyum qismlari bo'yicha sikl davomiyligini hisobga olish zaruriyati, avvalo ishlab chiqarishni tashkil etish va iqtisodiy shart-sharoitlar bilan asoslanadi. Birinchidan, yaxlit buyumni tayyorlash uchun uning qismlarini tayyorlash davomiyligini bilish zarur, ikkinchidan, rejalashtirishni amalga oshirish ko'rsatkich sifatida ishlatiladi. Uchinchidan, ishlab chiqarish siklining davomiyligi korxona iqtisodiyotiga, dastavval aylanma vositalarning aylanma tezligiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

Foyda olish uchun mahsulot tayyorlab, uni iste'molchiga sotish kerak. Buning uchun asosiy fondlar (binolar, qurilmalar, mashinalar, inshootlar)dan tashqari korxona aylanma vositalariga ega bo'lishi shart bo'lib, ularga xomashyo, materiallar, jamlovchi qismlar, yonilg'i zahiralar, omborlardagi tayyor mahsulotlar, hisob raqamidagi pul mablag'lari kiradi.

Ko'rsatilgan korxonalarning teng daromadli bo'lishiga erishish uchun ularning mahsulotlari aylanma mablag' aylanmaning tezligiga teskariproporsional bo'lishi shart.

Kapitalni bir tarmoqdan boshqa tarmoqqa oqib o'tish siklining uzoq davom etishi tufayli daromadlilikni tarmoqlar bo'yicha tenglashtirishni har doim ham iloji bo'lavermaydi. Shu boisdan zamonaviy rivojlangan mamlakatlarda iqtisodiyotni ayrim sohalarini, avvalo, qishloq xo'jaligini davlat tomonidan quvvatlash amaliyoti tatbiq etilmoqda. Mahsulotni tayyorlash uchun zarur bo'lgan barcha komponentlar yetarli miqdorda mavjud bo'lgan va texnik soz bo'lgan taqdirdagina korxonaning asosiy ishlab chiqarish bo'linmalarining faoliyati normal yuritilishim mumkin.

Ish joylariga materiallar, yonilg'i, energiya, asbob-uskunalar muntazam yetkazib berilishi, qurilmalarning o'z vaqtida ta'mirlanishi, binolarning yig'ishtirilishi ishlab chiqarishni amalga oshiriladi.

4.3. Korxonani ishlab chiqarish faoliyati

Iqtisodiyot rivojlanishining barcha bosqichlarida asosiy bo'lim korxona hisoblanadi. O'z-o'zini boshqaradigan sanoat korxonasi deganda, texnikaviy,

tashkiliy, ma'muriy va xo'jalik ishlarini o'zi boshqaradigan ishlab chiqarish tushuniladi. O'z-o'zini boshqaradigan korxona faoliyati, tayyorlangan mahsulotni sotishi, olingan daromadni, soliq va boshqa to'lovlarni o'zi boshqaradi. Korxona bu mahsulotni ishlab chiqarish maqsadida uyushmalar tomonidan tashkil etadi, jamoatchilik ehtiyojlarini qondirish uchun mahsulot ishlab chiqaradi va daromad olish manbai hisoblanadi.

Korxona faoliyatini rejalashtirish deyilganda uning yaqin va uzoq kelajakdagi faoliyatini belgilash, bajarilishi ko'zda tutilgan ishlarni asoslash, talab va taklifni oldindan ko'ra bilgan holda ishlab chiqarishni muvofiqlashtirish tushuniladi.

Korxona rejasida quyidagilar belgilanadi:

- reja tuzilgan davrda korxonaning faoliyatidan ko'zda tutilgan maqsad, bunda ishlab chiqariladigan mahsulot turlari va ish harakteri belgilab qo'yilgan ko'rsatkichlar tizimida aks ettiriladi;

- rejadagi maqsadga erishish vositalari va mablag'lar;

- ishni bajarish muddatlari va bosqichlari;

- ish turlari va muddatlari bo'yicha bajaruvchilar;

- rejaning bajarilishini nazorat qilish vositalari va nazorat bosqichlari.

Har bir ishlab chiqarish tashkiloti raqobatchilaridan ortda qolishning oldini olish maqsadida xususiy ishlab chiqarishni va bozor talabini rivojlantirishni kamida 2-3 yil oldin rejalashtirib borish. Korxona o'z istiqbolini rejalashtirish uchun barcha choralarni hisobga olgan holda, bosqichma-bosqich buyumni loyihalashdan tortib, texnologiyani ishlab chiqish, tajriba-sinov ishlarini bajarish va ishga tushurishi lozim.

Korxonaning sexlari, uchastkalari, bo'limlari va laboratoriyalari faoliyatini rejalashtirish ichki ishlab chiqarish rejalari va u umumiy korxona ishini rejalashtirishdan bir muncha farqlanadi. Buning sababi korxona bo'linmalarining xo'jalik yurituvchi yuridik shaxs emasligi, ya'ni o'zlarining banklardagi hisob raqamiga ega emasligida, tashqi korxonalarga faqat korxona rahbariyati orqali chiqishda, qilingan harajatlar va ishlab chiqarish natijalari bo'yicha hamda har bir

bo‘linma mahsulotning ulgurji narxlarini belgilash borasida hisob kitobning yo‘qligi sababli to‘liq xo‘jalik hisobini amalga oshira olmasligida namoyon bo‘ladi.

4.4. Ishlab chiqarish strukturasi

Ishlab chiqarish – bu mahsulot yaratish jarayoni bo‘lib, jamoatchilikning yashashi va rivojlanishi uchun zarur. Korxonaning ishlab chiqarish faoliyatini quyidagi vaziyatlar aniqlab beradi:

- ishning maqsadga muvofiqligi;
- mehnat vositasi;
- mehnat quroli.

Har bir sanoat korxonasi ishchilarining manfaatlaridan kelib chiqqan holda ishlab chiqarish bo‘limlaridan sex, xizmat qiluvchi bo‘limlar ishlab chiqarishni tashkil qilish boshqarmalari, muassasalaridan tashkil topadi.

Ishlab chiqarishda ishtirok etadigan boshqaruvchilar, xizmat qiluvchi xodimlar, mutaxassis ishchilar va ish maydoni korxonaning tizimini tashkil qiladi.

Ishlab chiqarish bo‘limlariga ishlab chiqarish joylari, laboratoriyalar, nazorat qiluvchi, energiya bilan ta’minlovchi va texnologiyalarni sozlovchi bo‘limlar kiradi.

Xizmat qiluvchi bo‘limlarga – kommunal bo‘limlari, oshxona, bolalar bog‘chasi, dam olish uylari va malaka oshirish bo‘limlari kiradi.

Ishlab chiqarishni asosiy mahsulot tayyorlovchi sexlar tashkil qiladi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Ishlab chiqarish jarayonlari shakllanishi qanday amalga oshiriladi?
2. Korxonaning ishlab chiqarish rejasida nimalar belgilanadi?
3. Ishlab chiqarish strukturasi nima?
4. Korxonaning ishlab chiqarish faoliyatini qanday vaziyatlar aniqlab beradi?

5-BOB. QURILISH KORXONALIRINI BOSHQARISHNING ZAMONAVIY TIZIMI

5.1. Boshqaruv ob'yektiv zaruriyat va maqsadga yo'naltirilgan jarayon sifatida.

5.2. Qurilishda boshqarish maqsadi, vazifalari va xususiyatlari.

5.3. Qurilishni boshqarish zamonaviy tizimi va organlari.

5.4. Pudrat tashkilotlari va firmalari - qurilishni boshqarishdagi asosiy bo'g'inlar.

5.1. Boshqaruv ob'yektiv zaruriyat va maqsadga yo'naltirilgan jarayon sifatida

Jamiyat paydo bo'lgandan buyon va sivilizatsilashgan darajaga o'tgandan beri iqtisodiy va ijtimoiy taraqqiyot tizimiga, shu jumladan mahsulotlarni va boshqa buyumlarni ishlab chiqarish va qayta ishlashga tayangan holda rivojlangan. Odamlar jamoasidan farqli o'laroq tabiat ham, texnika ham, ongli jarayonni boshqarish bo'yicha hech qanday ish olib borolmaydi.

Boshqaruv har qanday sohada u qurilish bo'ladimi, sanoat bo'ladimi yoki qurilish materiallari ishlab chiqaradigan korxona bo'ladimi muhim ahamiyat kasb etadi.

Demak boshqaruv – bu chuqur tahlilni, ishlanmalarni va ma'lum maqsadlarni to'g'ri qo'yishga qaratilgan, makon va zamonda to'xtovsiz amalga oshiriladigan maqsadga yo'naltirilgan jarayondir. Lekin boshqaruv biror narsa yoki birov tomonidan boshqarilsagina vujudga keladi. Bu asnoda boshqarish haqidagi fan, boshqaruv sub'yekti va ob'yekti tushunchasini kiritadi.

Boshqaruv sub'yekti - bu jismoniy yoki yuridik shaxs bo'lib, hukumat organlari tomonidan va amaldagi qonunchilik bo'yicha berilgan vakolatlar bo'yicha ta'sir o'tkazish imkonitiga ega bo'ladi.

Boshqaruv ob'yekti – bu boshqaruv sub'yektining ta'sir o'tkazish (boshqaruv ta'siri) ob'yekti bo'lib, huquqiy va jismoniy shaxslar, ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar, ishlab chiqarish va xo'jalik tizimlari boshqaruv ob'yekti bo'la oladi.

Ko'rib turganingizdek, ikkala holatda ham boshqaruv haqida, bir guruh insonlarni boshqaruv vakolatlariga ega bo'lgan boshqa bir guruh insonlar tomonidan

boshqarish to'g'risida, gap boryapti. Aynan insonlar, ularning ishlab chiqarish xo'jalik va boshqa jarayonlar bilan bog'liq bo'lgan harakatlari boshqaruvning predmeti hisoblanadi, ya'ni zamonaviy menejmentning asosidir. Menejment, boshqaruv sub'yekti va ob'yektisiz, ham fan sifatida, ham xo'jalik amaliyotida o'zining mazmuni va mohiyatini yo'qotadi.

Yetarlicha katta «armiya» odamlar ishlaydigan qurilish sohasi ham, albatta, bu fikr mulohazalardan mustasno emas. Ayniqsa qurilishda boshqa sohalarga nisbatan boshqaruv sub'yekti va ob'yekti yaqqolroq gavdalanadi: masterlar yoki brigadirlar ishchilarni boshqaradi, prorab yoki katta prorablar brigadirlarni boshqaradi, uchastka boshliqlari prorablarni boshqaradi va h.k. Ya'ni qurilish boshqaruvi ham butun ijtimoiy ishlab chiqarishda amal qiladigan barcha qonun va qoidalarga bo'ysunadi. Shuning uchun qurilish boshqaruvi ijtimoiy ishlab chiqarish boshqaruvining tarkibiy va ajralmas qismi hisoblanadi.

Boshqarish jarayoni, qaysi darajada bo'lmasin davriy va bir vaqtning o'zida uzluksiz hisoblanadi. Uzluksizlik bir vaqtning o'zida va ketma-ket amalga oshiriladigan ko'plab sikllarni bajarishda vujudga keladi. Boshqarish sikli maqsadlarni ishlab chiqishdan boshlanadi va ularga erishish bilan yakunlanadi. Bunday siklning asosiy bosqichlari quyidagilar hisoblanadi:

- maqsadlarni rejalashtirish;
- qabul qilingan qarorlarni yoki maqsadli funksiyalarni tartibga solish;
- erishilgan natijalarni tahlil qilish va baholash;
- yangi boshqaruv qarorlarini tanlab olish va belgilab olish.

Bu hamma sikllar uchun asosiy bo'lib boshqarish ta'siri hisoblanadi. Aynan ta'sir qilish - boshqaruvning asosidir. Ta'sir qilish, ya'ni boshqaruv ta'sirini o'tkazish samarali bo'lishi uchun quyidagi asosiy shartlarga rioya qilish lozim:

1. Boshqaruvchi yoki boshqariluvchi tizimlar singari boshqaruv ob'yekti va sub'yekti o'zaro bir-biriga sabab-oqibat munosabatlari orqali bog'liq bo'lishi kerak.

2. Boshqarayotgan tizimda boshqarish maqsadi aniq bo'lish kerak. Boshqarayotgan tizim boshqarish ob'yektining holati haqidagi axborotlarni -

faoliyat natijalari, muhitning o'zgarishi kabilarni o'zlashtirish imkoniyatiga ega bo'lishi kerak.

3. Boshqarish ob'yekti boshqarish ta'sirlarni qabul qila olish, o'zlashtirish va qo'yilgan vazifani mazmuniga mos ravishda bajara olish qobiliyatiga ega bo'lish kerak.

Bu shartlarni rioya qilish imkoniyatlarini ko'proq boshqaruvchanlik ta'minlaydi, ya'ni boshqarish tizimining ishonchliligi. Boshqarish ob'yekti qancha murakkab bo'lsa, boshqarish organining qobiliyati shuncha yuqori bo'lish kerak. Agar bog'liqlik buzilsa boshqaruvchanlik ham pasayadi, ishlab chiqarish tizimi boshqarilmaydigan yoki zaif boshqarish bo'lib qoladi, natijada ishlab chiqarishning foydasi ham kamayadi.

Boshqaruvchanlikni normal holatga keltirish mumkin. Boshqarish normasida, odatda, boshqarish samaradorligini ta'minlash sharti bilan bitta rahbar yoki boshqaruv organiga bo'ysunadigan ishlovchilar yoki bo'linmalar soni belgilanadi.

Bu qonuniyatlardan bir qator oqibatlar kelib chiqadi.

1. Oddiy boshqaruv organlari yordamida murakkab ob'yektlarni boshqarish mumkin emas.

2. Boshqaruv samaradorligi boshqarish apparati xodimlari miqdoriga bog'liq bo'lar ekan, boshqaruv xizmatining optimal miqdoriga erishish lozim.

3. Ishlab chiqarishni boshqarishning tashkiliy tuzilmasida boshqaruv darajalarining ratsional tabaqalashuviga erishishi kerak.

Qurilish boshqa moddiy ishlab chiqarish sohalar kabi dinamik (o'zgaruvchan) va ochiq tizim bo'lib, tashqi muhit bilan, ya'ni har xil sohadagi korxonalar va tashkilotlar bilan yakuniy qurilish tovarlari yaratilishida to'g'ridan-to'g'ri yoki bilvosita aloqaga kirishuvchi tizimdir. O'zgaruvchanlik qurilishda bir paytning o'zida funksional va rivojlanish jarayonlarinig borishida namoyon bo'ladi.

Bu esa o'z navbatida bir qator qonuniyatlarga rioya etishni talab qiladi. Bular qatoriga qo'yidagilarni kiritsa bo'ladi:

a) boshqaruvning ob'yektivligi ya'ni boshqaruv ta'siri insonlarning irodasi va tafakkuridan qat'iy nazar namoyon bo'ladi.

b) boshqaruvning zaruriyligi – sabab-oqibat munosabatlarining vujudga kelishi. Bunda bir hodisaning o'zgarishi boshqa bir hodisaning o'zgarishini kelirib chiqarishi mumkin yoki keltirib chiqaradi.

v) Boshqarish jarayonida boshqarish ta'sirining vazifasi.

g) Boshqarish qonuni, tabiat, jamiyat va ong rivojlanish qonuni bilan mosligi.

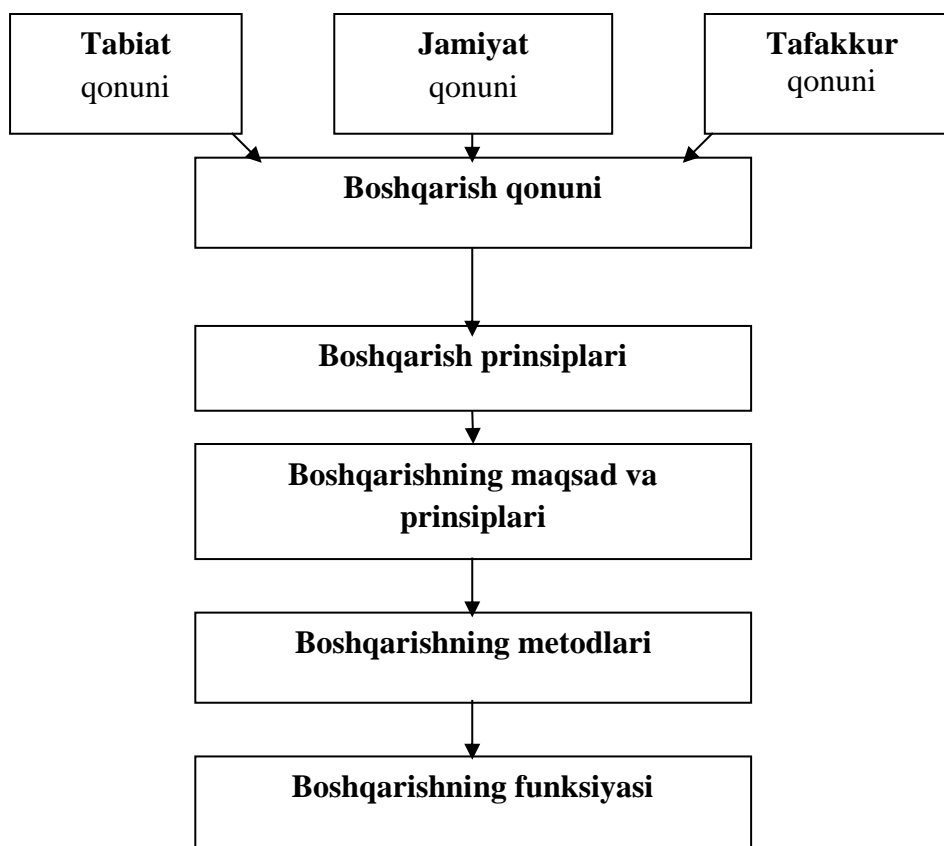
Boshqarishning ob'yektiv zarurligi mavqe teoriyasi kabi va xo'jalik amaliyotida ham albatta belgilangan qonuniyatlarni, shartlarni, sub'yekt bilan oyu'ekt boshqarishning o'zaro nisbatlari ramkalar bilan chegaralab qo'yish mumkin emas.

Boshqarish fan sifatida ko'p jixatlarni o'z ichiga quyidagilarni oladi:

- Tashkilot boshqarmasi va ish boshqarmasi.
- Texnologiya boshqarmasi ya'ni informatsion ta'minlash boshqarmasi va qarorlarning qabulqilinishi.
- Kadrlar boshqarmasi metodlari va boshqarish usuli.
- Ishlab chiqarilayotgan tovar sifatining boshqarmasi.
- Loyiha tizim boshqarmasi va h.k.

Shuni alohida ta'kidlab o'tish kerakki, bu jihatlar har bir soha bo'yicha o'zgarishga uchrashi yoki yechim usullariga ega bo'lishi mumkin. Va bu tomondan qurilishni boshqarish undagi boshqarish maqsad funksiyalari umumjamiyat ishlab chiqarishini boshqarishdagilari bilan bir xil bo'lsada, boshqa sohalardan o'zining ixtisoslashishi va birinchi navbatda ishlab chiqarishni tashkillashtirish va ishlab chiqariladigan mahsulot xususiyatlaridan kelib chiqib sezilarli darajada farq qiladi.

Boshqarish qonuni, tabiat, jamiyat va ong rivojlanish qonuni bilan mosligini quyidagi sxema tarzida ko'rish mumkin.

5.2. Qurilishda boshqarish maqsadi, vazifalari va xususiyatlari

Oldin aytib o‘tishgandek, qurilish – bu dinamik sistema. Bu sistemaning faoliyat ko‘rsatishi va rivojlanishi ham ichki imkoniyatlar va resurslarga, ham tashqi muhitga bog‘liq. Amaliyotda tashqi muhit va avvalambor qurilish tashkilotlarining buyurtmasilar mablag‘lariga bog‘liqligi tizim sifatida boshqarish samaradorligiga jiddiy ta’sir qiladi. Bu esa o‘z navbatida, ko‘pincha qurilishdagi boshqarish maqsad funksiyalariga jiddiy ta’sir ko‘rsatadi va ko‘p hollarda boshqarishning oldindan berilgan parametrlariga ma’lum o‘zgarishlar kiritishni talab qiladi. Lekin bu bilan maqsad funksiyalari o‘zgarmaydi. Tabiiyki, maqsad va vazifalarsiz boshqarish bo‘lmaydi. Boshqarish, doim fan xususiyatlariga ega bo‘ladi.

Bundan kelib chiqib, boshqarish maqsadi deganda, nafaqat qurilish balki, bugun jamoat amaliyotida, erishilishi zarur bo‘lgan qandaydir ideal, oldindan berilgan natijani tushunish kerak. Qurilishda – bu ob’yektni ekspluatatsiyaga berish, uni buyurtmachi (investor)ga topshirish va ko‘zlangan foydani olish. Bu maqsad esa biz hohdaganimizdek oson, tez va muammolarsiz ham bo‘lmaydi.

Gap shundaki, bu maqsaddan tashqari ishchilarga ish haqi to'lash, qurilish materiallari va qurilmalar harajatlarini to'lash, soliqlarni to'lash, qurilishning yuqori sifatini ta'minlash va boshqa shu kabi masalalar ham hal qilinadi. Shuning uchun qurilishda boshqarish ko'p maqsadli xususiyatga ega bo'ladi.

Har bir maqsadga ma'lum talablar qo'yiladi, ularga quyidagilarni kiritish mumkin:

- Maqsadning ilmiy va amaliy asoslanganligi;
- Maqsadning aniqlanganligi, ifodalanganligi va yo'naltirilganligi;
- Amalga oshirish imkoniyatlari va sharoitlarini hisobga olinishi, ya'ni qo'yilgan maqsad amalga oshiriligi darajasi.

Amaliyotda qo'yilgan maqsad uni bajarish usullari sifatida namoyon bo'ladigan masalalar bilan aniqlashtiriladi. Shuning uchun boshqaruv yechimlarini aniqlashda maqsad va masalalar yonma-yon keladi, bir birini to'ldiradi. O'z mohiyatiga ko'ra esa masala (masalalar) – bu yechilishi kerak bo'lgan masalalar, shuningdek bu yechim uchun zarur bo'lgan sharoitlar to'plamidir.

Qurilishda boshqarishning asosiy masalalari quyidagilar:

- ilmiy-texnik progressni tezlashtirish va ishlab chiqarishga mahalliy va xorijiy qurilish amaliyotining zamonaviy yutuqlarini tadbiq qilish;
- mashina texnikasi va zamonaviy texnologiyalarni keng qo'llash va shu asosda qurilishda qo'l mehnati hissasini qisqartirish;
- qurilayotgan binolar industrial darajasini oshirish, ular sifatini oshirish va qurilish muddatlarini qisqartirish;
- resurslar tejamkorligini ta'minlash va har qanday yo'qotish va noishlab chiqarish harajatlarini kamaytirish;
- kapital qurilishning texnik-iqtisodiy ko'rsatkichlarini yaxshilash.

Boshqarish maqsad va masalalardan uning vazifalarini farqlash kerak. Boshqarish vazifalari boshqarish mexnizmining taqsimlanishi jarayonidagi boshqarish faoliyati turlaridan iboratdir. Boshqacha qilib aytganda, boshqarish, tizim sifatida, faqat boshqarish vazifalari bajarilgan holdagina muvaffaqiyatli amal qiladi.

Ilmiy tasniflashga muvofiq qurilishdagi boshqarish vazifalariga quyidagilar kiradi:

1. Rejalashtirish qurilish ishlab chiqarishni rivojlantirish maqsadi va masalalari tizimini aniqlab olish;
2. Prognozashtirish - qurilish amal faoliyati va rivojlanishning ehtimoliy maqsadlarini aniqlash;
3. Tartiblash - qurilish sanoati korxonalari va tashkilotlari faoliyatidagi chetlanishlarni yo'qotish jarayoni;
4. Tashkillashtirish – boshqaruvchi va boshqariluvchi tizim elementlarini asoslash va tanlab olish, shuningdek ular orasida mutanosiblikni o'rnatish;
5. Nazorat – faoliyatning joriy ko'rsatkichlari va o'rganilgan masala va dasturlarning mos kelish darajasini aniqlash;
6. Hisob va tahlil – ma'lumotlarni yig'ish, saqlash va qayta ishlash, shuningdek, xulosalar chiqarish va ishlab chiqarish tizimi faoliyatini baholash.
7. Ijobiy yutuqlarni qo'llab-quvvatlash.

Yuqoridagi umumiy vazifalardan tashqari qurilishda ishlab chiqarish sikllari, qurilish jarayonlari, yo'nalganligi – faoliyat ko'rsatish va perspektiv rivojlanishga qaratilgan, aloqalar – ichki va tashqi va boshqa qurilishni boshqarishning maxsus funksiyalari umumiyliklarini to'ldiradi va rivojlantiradi.

5.3. Qurilishni boshqarish zamonaviy tizimi va organlari

Tizim – bu bir butunlikni tashkil qiladiki o'zaro bog'liq bo'lgan elementlarning tartiblangan kompleksidir. Bunda tizim uning elementlarida bo'lmagan xususiyatlarga ega bo'ladi. Ma'lumki, qurilish bu tarkibida doimiy o'zgarishlar va bir kanatdan boshqasiga o'tishlar bo'lib turadigan dinamik ishlab chiqarish tizimidir. Qurilishning dasturiy masalalarini yechish bilan bog'liqlikda boruvchi bu o'zgarishlarni hisobga olish va ularga to'g'ri munosabat bildirish o'zida boshqarish jarayonining tashkiliy mazmunini ifodalaydi.

Boshqa tarmoqlarda bo'lganidek qurilishda ham boshqarish tizimi ishlab chiqarishning normal borishi va rivojlanishi uchun zarur bo'lgan barcha vazifalarni

to'lig'icha amalga oshirgan holdagina tizim bo'la oladi. Buning uchun u yoki bu vazifalarni bajarish yuklatiladigan bo'limlar va ma'sul shaxslarga ma'lum vakolat va ma'sulyatlar berilishi kerak. Ba'zi bir vazifalarni uno'tish yoki to'liq amalga oshirmaslik va, ayniqsa, ma'suliyatsizlik boshqarishning tizim sifatida samaradorligining tushishiga olib keladi. Tizim boshqarish ob'yektiga samarali ta'sir ko'rsata olishi uchun yetarli boshqarish imkoniyatlariga ega bo'lishi kerak. Shu bilan birga sodir bo'ladigan o'zgarishlarga o'z vaqtida munosabat ko'rsatishni ta'minlovchi boshqaruv tizimi moslashuvchanligini ta'minlash zarur.

Boshqarish tizimi va vazifalarni muvaffaqiyatli bajarishi uchun u quyidagi talablarga javob berishi kerak.

1. Barcha vazifalarni to'liq, qamrab olish va ularning bosqichlar, bo'limlar va vazifalar bo'yicha optimal taqsimlanishi.
2. Boshqarishning har bir bosqichida har bir bo'lim va ma'sul shaxsga ularga yuklatilgan vazifalarni bajarish uchun kerakli bo'lgan vakolatlarni ajratish.
3. Vazifa yoki ma'suliyatli burchlarni bajarishni ta'minlash uchun qat'iy javobgarlikni o'rnatish;
4. Boshqaruvchanlikni ta'minlash.
5. Yakkaboshlik va buyruq berishning ahamiyati prinsiplariga rioya qilish.
6. Boshqaruv harajatlaridagi mutanosiblik, moslashuvchanlik, tejamkorlik va o'z-o'zini tashkil etish.

Keltirilgan talablar ichida eng asosiysi-bu boshqaruv tizimi tejamkorligi va faoliyatchanligidir. Bu hozirgi xo'jalikning bozor sharoitlarida ishlab chiqarishni xodimlarning minimal miqdori va boshqaruvning minimal sarf-harajatlarida samarali boshqarishda namoyon bo'ladi. Bunda boshqaruv xodimlari va harajtlarini xaddan tashqari oshirib yuborish ham, kamaytirib yuborish ham noto'g'ri bo'ladi.

Boshqaruv tizimida uning tashkiliy asoslari, ya'ni bir-biriga bo'ysunish va aloqadorlik vertikallari va gorizontalligini yaxshi tushunib olish kerak. Oldingi buyruq-rejali iqtisodiyot sharoitlarida boshqaruv tizimi ittifoq, ittifoq-respublika va respublika ministrliklari va idoralari orqali amalga oshirilardi. «SSSR Davlat qurilish»i qurilish sohasida yagona ilmiy-texnik va iqtisodiy siyosatni amalga

oshiruvchi bosh organ edi. SSSRning tarqalib ketishi va respublikalar, jumladan, O'zbekistonning ham o'z davlat mustaqilligiga erishishi va markazlashtirilgan rejali iqtisodiyotdan xo'jalik yuritishning bozor tizimiga o'tishi xalq xo'jaligidagi iqtisodiy munosabatlar va boshqaruv tizimini tubdan o'zgartirib yubordi. Bu borada «Kapital qurilishda iqtisodiy islohotlarni yanada chuqurlashtirishning asosiy yo'nalishlari to'g'risida»gi O'zbekiston respublikasi Prezidentining farmonini (06.05.2003 y., № Pf-3240), «Kapital qurilishda xo'jalik munosabatlari mexanizmini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi O'zbekiston respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarorlarini (12.09.2003 y. № 395) aytib o'tish zarur.

Bu hujjatlarga asoslangan ravishda «O'zbekiston respublikasi qurilish vazirligifaoliyatini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida» O'zbekiston respublikasi Vazirlar Mahkamasining Qarori (02.12.2003 y. № 538), va «O'zbekiston Respublikasi Qurilish vazirligito'g'risida NIZOM» (Vazirlar Mahkamasining 2003 yil 2 dekabrdagi 538-son qaroriga 4-ilova) qabul qilindi.

Qurilishning xalq xo'jaligi tarmog'i sifatida rivojlanish konsepsiyasi davlatdan arxitektura va qurilish vazirligiga («Davarxitekt-qurilish»), qurilishni boshqarishni esa asosan bir-ikki bo'g'inli asosda olib borish ko'zda tutilgan. Boshqacha qilib aytganda, hozirgi sharoitlarda qurilishni boshqarishdaifasi.g) Boshqaralar» mijozlarga «kalitni berish» ya'ni ob'yektlarni foydalanishga tayyor holda qurish shartlari asosida ob'yektlar quruvchi qurilish tashkilotlari - qurilish boshqarmalari va trestlari bo'lib bormoqda.

«O'zbekiston respublikasi qurilish vazirligi faoliyatini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida» O'zbekiston respublikasi Vazirlar Mahkamasining Qaroriga ko'ra quyidagilar O'zbekiston Respublikasi Davlat arxitektura va qurilish vazirligining muhim vazifalari hisoblanadi:

- shaharsozlik va shaharsozlik faoliyati sohasida davlat siyosatini o'tkazish, loyihalashtirish va qurilish-montaj ishlari sifati, shahar va qishloq aholi yashash punktlarini rejalashtirish va qurishda shaharsozlikka oid qonun hujjatlari,

shaharsozlik normalari, qoidalari va standartlariga rioya etilishi ustidan nazoratni amalga oshirish;

- kapital qurilishda islohotlarning borishini muvofiqlashtirish va uning monitoringini olib borish, tanlov savdolarini tashkil etish va o'tkazishning belgilangan tartibiga rioya etilishini nazorat qilish, shartnoma munosabatlarining rolini oshirish, qurilishda narxlarni shakllantirish tizimini takomillashtirish yuzasidan takliflar ishlab chiqish;

- loyihalashtirish va pudrat ishlari, qurilish materiallari bozorlarida raqobat muhitini shakllantirish, qurilishning bozor infratuzilmasini yanada rivojlantirishga ko'maklashish;

- kapital qurilishda iqtisodiy islohotlarning borishini aks ettiruvchi ko'rsatkichlar tizimini ishlab chiqish va joriy etish;

- tanlov savdolari natijalariga ko'ra tuzilgan shartnomalar majburiyatlari bajarilishining monitoringini olib borish, ob'yektlarni qurish sifati va muddatlarini nazorat qilish.

O'zbekiston Respublikasi Davlat arxitektura va qurilish vazirligining tashkiliy tuzilmasi hamda xodimlarining cheklangan umumiy soni 96 nafar, shu jumladan boshqaruv xodimlarining soni 85 nafar bo'lgan markaziy apparati tuzilmasi (5.1 va 5.2-rasmlar), hududiy arxitektura va qurilish bosh boshqarmasining namunaviy tuzilmasi (5.3-rasm) ushbu qarorda belgilab berilgan.

O'zbekiston Respublikasi Qurilish vazirligiraisiga xodimlarning cheklangan soni doirasida raisning uch nafar, shu jumladan bir nafar birinchi o'rinbosari hamda 9 kishidan iborat hay'at tuzish hamda xodimlarning cheklangan soni va mehnatga haq to'lash fondi doirasida qo'mita markaziy apparatining tasdiqlangan tuzilmasiga o'zgartirish kiritish huquqi berilgan.

O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot vazirligi, Moliya vazirligi hamda Davlat arxitektura va qurilish vazirligining mazkur qo'mita tarkibida:

Iqtisodiyot va qurilishni tashkil etish, yangi texnologiyalar ilmiy-tadqiqot instituti negizida Kapital qurilishda iqtisodiy islohotlar va narxlarni shakllantirish markazini tashkil etish;

Pudrat savdolarini (tenderlarni) tashkil etish respublika boshqarmasi hamda O'zbekiston Respublikasi Qurilish vazirligi Davlat idoradan tashqari ekspertiza bosh boshqarmasining kapital qurilishda narxlarni shakllantirish mintaqaviy markazlari negizida qurilishda tanlov savdolari va narxlarni shakllantirish hududiy konsalting markazlari tashkil etish;

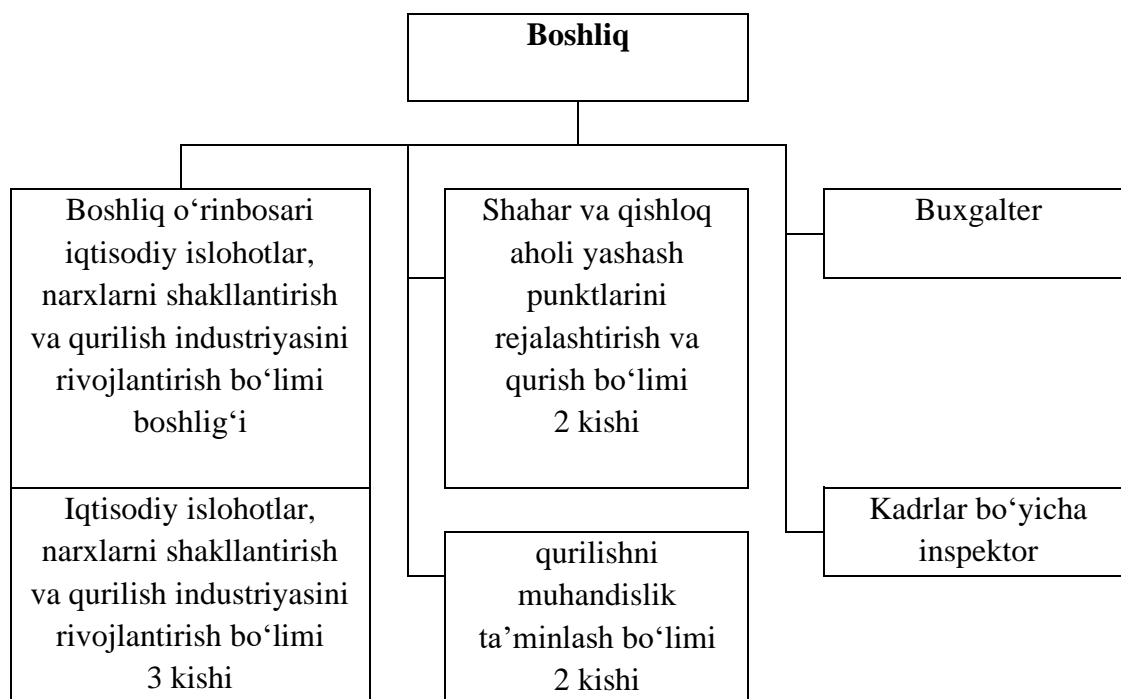
Davlat arxitektura-qurilish nazorati bosh boshqarmasining Standartlashtirish va sertifikatlash boshqarmasi negizida xo'jalik hisobidagi qurilishda standartlashtirish va sertifikatlash respublika markazini tashkil etish topshiriladi.

Davlat ekspertizasi hududiy boshqarmalari, davlat arxitektura-qurilish nazorati inspeksiyalari, qurilishda tanlov savdolari va narxlarni shakllantirish hududiy konsalting markazlarining namunaviy tuzilmalari shuningdek ular to'g'risidagi namunaviy nizomlar ma'qullangan.

O'zbekiston Respublikasi Qurilish vazirligi faoliyatini joriy moliyalashtirish davlat budjeti mablag'lari va budjetdan tashqari manbalar, shu jumladan davlat ekspertizasi hududiy boshqarmalari, davlat arxitektura-qurilish nazorati inspeksiyalari hamda qurilishda tanlov savdolari va narxlarni shakllantirish hududiy konsalting markazlari daromadlaridan 10 foiz ajratmalar hisobiga amalga oshiriladi.

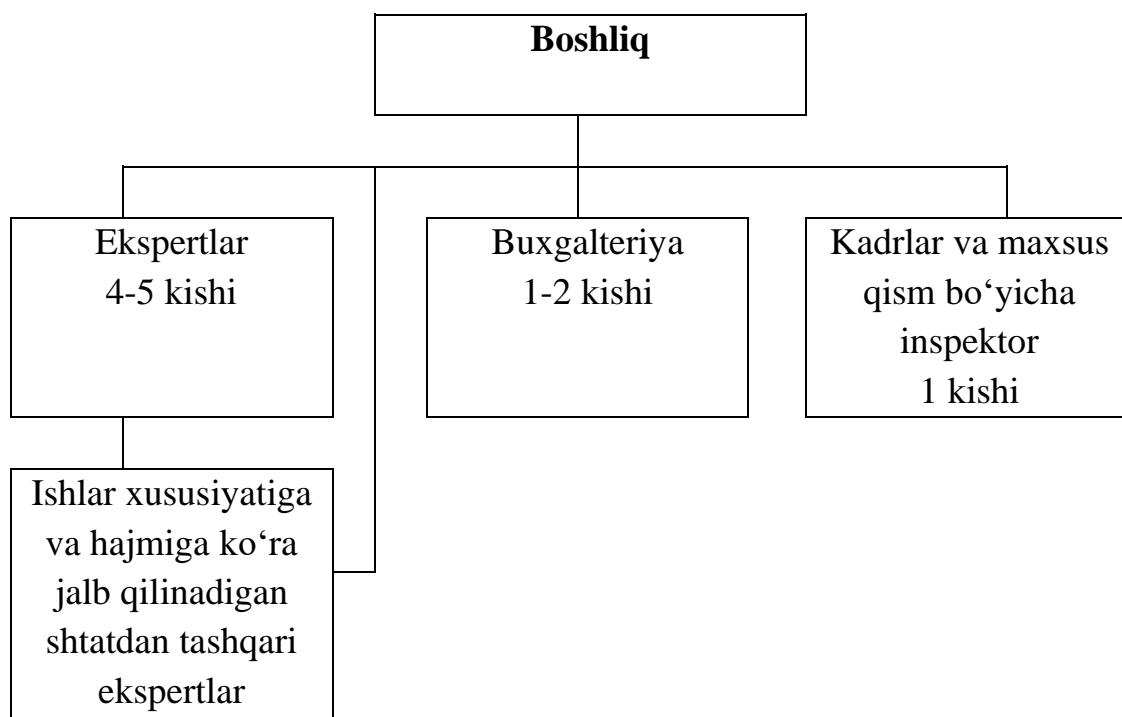
Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashi, viloyatlar va Toshkent shahar hokimliklari O'zbekiston Respublikasi Qurilish vazirligi bilan birgalikda qurilishda tanlov savdolari va narxlarni shakllantirish hududiy konsalting markazlarini yuklangan vazifalarni bajarish, shu jumladan narxlarni shakllantirish masalalari bo'yicha kerakli materiallar va axborotlar taqdim etish uchun zarur shart-sharoitlar bilan ta'minlab boradilar.

Ushbu Qarorda investitsiya loyihalarining hujjatlarini ishlab chiqish, ekspertizadan o'tkazish va tasdiqlash tartibi to'g'risidagi Nizom tasdiqlangan.

Xodimlarning cheklangan umumiy soni 12 kishi, shu jumladan boshqaruv xodimlari - 11 kishi.

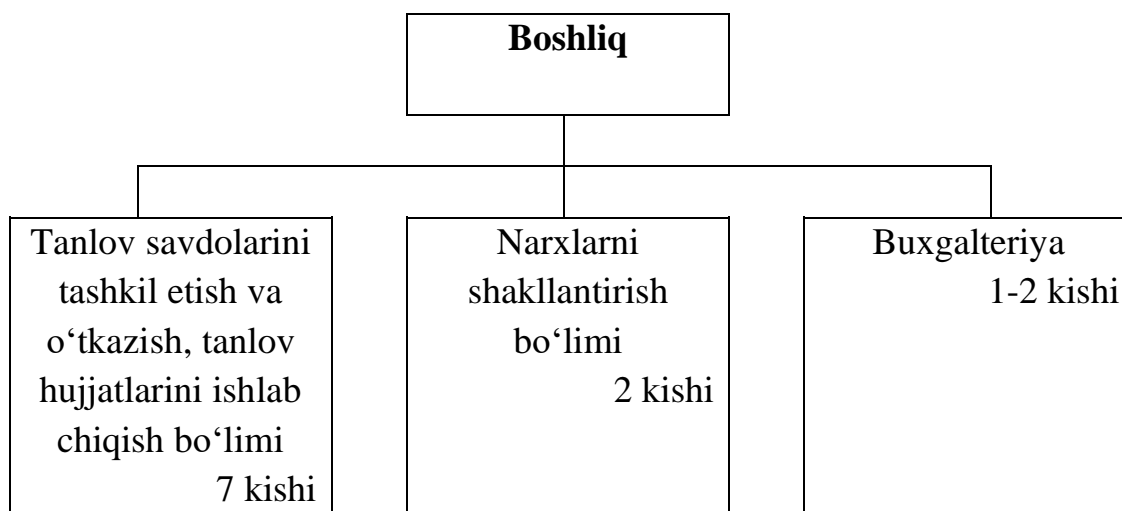
5.2-rasm. Hududiy arxitektura va qurilish bosh boshqarmasining namunaviy tuzilmasi.

Xodimlarning cheklangan umumiy soni 8-9 kishi, shu jumladan boshqaruv xodimlari 3-4 kishi.

Bundan tashqari, ekspertlar 4-5 kishi.

5.3-rasm. Davlat ekspertizasi hududiy boshqarmasining namunaviy tuzilmasi.

Xodimlarning cheklangan umumiy soni 13 kishi, shu jumladan boshqaruv xodimlari 12 kishi.

5.4-rasm. Qurilishda tanlov savdolari va narxlarni shakllantirish hududiy konsalting markazining namunaviy tuzilmasi

5.4. Pudrat tashkilotlari va firmalari - qurilishni boshqarishdagi asosiy bo'g'inlar

Hozirgi sharoitda qurilishni boshqarish taxminan quyidagi sxema bo'yicha boradi: qurilish boshqarmasi - qurilish tresti - qurilish birlashmasi yoki vazirlik. Hozirgi qurilish vazirliklari va idoralari boshqarish sahnasidan chiqib kechayotgan bir davrda, qurilish sanoatining asosiy bo'g'inlari bo'lib, O'zbekiston Respublikasining «Korxonalar to'g'risida»gi qonunga muvofiq faoliyat yurituvchi qurilish trestlari va firmalari bo'lib bormoqda.

Umumiy pudratchilar hisoblanuvchi trestlar yoki firmalarga qurilishning barcha ishtiroqchilari faoliyatini shuningdek mijozlar va davlat bilan majburiy to'lovlar yoki boshqa, iqtisodiy va tashkiliy masalalar bo'icha munosabatlarni koordinatsiyalash kabi majburiyat yuklatiladi. Hozirgi paytda faoliyati O'zbekiston Respublikasi Davlat mulki qo'mitasi tomonidan 2 dekabr 1998 yilda tasdiqlangan «Xususiy qurilish firmalari haqidagi qaror» bo'yicha tartibga solinishi kerak bo'lgan xususiy qurilish firmalarini tashkil etish haqidagi masala dolzarb bo'lib turibdi.

Yuqorida aytilgan qaror bo'yicha qurilish firmasi yuridik shaxs maqomidagi mustaqil faoliyat olib borishga va O'zbekiston Respublikasi va uning tashqarisida

ishchilar sonidan qat'iy nazar o'z tashkilotchilarini (sho'ba tashkilotlarini) yaratish va qurilish kompleksining barcha turdagi ishlarini bajarish huquqiga ega sub'yekt hisoblanadi.

Firma, tabiiyki, tijorat tashkiloti hisoblanadi va xo'jalik sherikchiligi yoki jamiyati, ishlab chiqarish kooperativi yoki O'zbekiston Respublikasi qonunchilikda ko'rsatilgan boshqa shaklda tuzilishi mumkin. U o'z nomidan kontrakt tuzishi, mulkiy va nomulkiy huquqlarga ega bo'lishi, majburiyatlar olishi, sudlarda da'vogar yoki javobgar bo'lishi mumkin. Firma o'z balansiga ega bo'ladi, moliyaviy va valyuta tomondan o'zini to'liq qoplash asosida faoliyat ko'rsatadi.

Qurilish firmasining asosiy masalalari quyidagilardir:

- qurilish xizmatchilari bozori marketingni
- biznes-plani tayyorlash va qurilish talablarini qondirish uchun resurs yetkazib beruvchilar bilan kelishuvlar tuzish;
- rja va hisob xujjatlarini olib borish va ishchilar mehnatini rag'batlantirish;
- butun qurilish mahsulot bo'yicha va qilinadigan ishlarda yuqori sifat va raqobatbardoshlikni ta'minlash;
- foyda olish va ishlab chiqarish rentabelligini ta'minlash.

Firma o'z faoliyatini mustaqil ravishda rejalashtiradi va rivojlanish istiqbollari belgilaydi, zaruriy fondlar – mehnat rivojlanish, sug'urta va boshqa o'z hohishiga binoan tashkil qiladi.

Qurilish firmasi mulki shakllanishining manbalari quyidagilar hisoblanadi:

- asoschilarning pul va material qo'shimchalari;
- mahsulot, ish va xizmatlar, shuningdek Ustavda ko'rsatilgan boshqa ish turlarini sotishdan olingan daromadlar;
- banklar kreditlari va boshqa zayom mablag'lari;
- amaldagi qonunchilik tomonidan ta'qiqlanmagan boshqa manbalar.

Firma moliyaviy resurslari shakllanishi manbasi bo'lib foyda, amortizatsion chegirmalar, qimmatli qog'ozlarni sotishdan keladigan foyda va asoschilarning ta'qiqlanmagan boshqa tushumlar hisoblanadi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Boshqaruv sub'yekti nima?
2. Boshqaruv ob'yekti nima?
3. Qurilishda boshqarish maqsadi, vazifalari va xususiyatlarini tushuntirib bering.
4. Boshqarish tizimi va vazifalarni muvaffaqiyatli bajarishi uchun qanday talablarga javob berishi kerak?
5. Qurilish firmasining asosiy masalalari nimalardan iborat?

6-BOB. QURILISH MATERIALLARI KORXONALARI

IQTISODIYOTIDA ASOSIY FONDLAR

6.1. Qurilish korxona va tashkilotlarining asosiy fondlar bilan ta'minlanganli

6.2. Korxonalar asosiy ishlab chiqarish fondlarining mohiyati va ularning turlari

6.3. Qurilish materiallari korxonalarda asosiy ishlab chiqarish fondlaridan foydalanish va ularning korxona faoliyatidagi ta'siri

6.1. Qurilish korxona va tashkilotlarining asosiy fondlar bilan ta'minlanganli

Qurilish korxonalarida asosiy ishlab chiqarish fondlari ishlab chiqarish jarayonida bevosita ishtirok etib, korxonaning ishlab chiqarish salohiyatini tashkil etadi va quyidagilar kiradi:

- ishlab chiqarish bino va inshootlari;
- ishchi mashina va asbob-uskunalar; mashina va asbob-uskunalar; transport vositalari;
- asbob-uskunalar va ishlab chiqarish jihozlari.

Korxonaning asosiy ishlab chiqarish jarayonida ishtirok etmaydigan asosiy fondlari korxona asosiy fondlarining passiv qismini tashkil etadi. Ularning eskirish qiymati ko'rsatilgan xizmat va ishlab chiqarilgan mahsulotning tannarxiga bevosita qo'shilmaydi. Qurilish korxonasi noishlab chiqarish asosiy fondlariga quyidagilar kiradi:

- ma'muriy binolar;
- ta'mirlash ustaxonalari;
- qurilish materiallari ishlab chiqarish sexlari;
- transport va qurilish texnikalarini saqlash garajlari;
- kommunal xo'jaligi ob'yektlari;
- madaniy-maishiy ob'yektlar;
- sog'liqni saqlash va boshqa ob'yektlar kiradi.

Noishlab chiqarish asosiy fondlari tarkibiga korxona balansidagi boshqarish

va asosiy ishlab chiqarish jarayoniga, ishchi xodimlarga xizmat ko'rsatish bilan bog'liq bo'lgan ma'muriy binolar, xo'jalik binolari, oshxona, profilaktika, ma'naviy-ma'rifiy tadbirlar uchun xizmat qiluvchi binolar, bolalar bog'chalari, sport-sog'lomlashtirish va boshqa ob'yektlar va ulardagi asosiy fondlar kiritiladi.

Asosiy fondlar odatda korxonalar, tashkilotlar va xo'jaliklarning asosiy vositalari sifatida ko'rsatiladi, vaholanki bu ularning elementlar bo'yicha, ya'ni bino va inshootlar, ishchi va quvvat mashinalarida, transport vositalarida va hokazolarda qancha mablag' borligi bo'yicha hisobga olinishiga to'sqinlik qilmaydi.

Qurilish korxonalarining asosiy fondlari ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish xarakteridan kelib chiqib, iqtisodiyotning boshqa sohalaridagidan tubdan farq qilmaydi. Ularning farqlanuvchi jihatlari esa asosan quyidagilardan tashkil topadi:

- qurilish korxonalarida asosiy fondlarning katta qismini ishchi mashina, transport va asbob uskunalar tashkil etadi;
- ishlab chiqarish quvvatlarini bir vaqtning o'zida to'liq almashtirib, yangilab bo'lmaydi va bu jarayon tizimda doimiy ravishda amalga oshirib boriladi.
- asosiy fondlarning eskirish muddatiga va mehnat unumdorligiga tabiiy iqlim va ob-havo, kutilmagan avariya holatlari katta ta'sir ko'rsatadi.

Asosiy fondlar ishlab chiqarish jarayonida qatnashish darajasiga va mehnat predmetlariga ko'rsatadigan ta'siriga qarab ikki qismga ya'ni aktiv va passiv qismlarga bo'linadi:

- qurilish korxonalarida asosiy ishlab chiqarish fondlarining aktiv guruhiga maxsus transport vositalari, kuch beruvchi mashinalar va uskunalari, ishchi mashina va mexanizmlar, transport vositalari kabi ishlab chiqarish jarayonida bevosita ishtirok etuvchi asosiy vositalar kiradi.

- asosiy ishlab chiqarish fondlarining passiv guruhiga ishlab chiqarish jarayonida bevosita ishtirok etuvchi asosiy vositalar - bino va inshootlar, ya'ni ishlab chiqarishga ta'sir ko'rsatuvchi yordamchi jarayonlar bilan band bo'lgan imoratlar va ob'yektlar (idoralar, omborxonalar, laboratoriyalar, boshqaruv apparati joylashgan binolar) va boshqalar kiradi.

Korxona asosiy fondlarning umumiy hajmida aktiv va passiv guruhlarining miqdori bo'yicha o'zaro nisbati asosiy fondlarning turlar bo'yicha tarkibini ko'rsatib uning ulushi foizlarda o'lchanadi. Asosiy ishlab chiqarish fondlari tuzilmasida, aktiv fondlar muhim ahamiyatga ega bo'lib, ular ulushini ko'paytirish va tarkibini yangilab borish korxona faoliyati samaradorligiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Korxona asosiy fondlarni ko'paytirishni tahlil qilish, baholash va strategiyasini belgilab olishda ularning tuzilmasi - asosiy fondlarning ayrim guruhlarini ularning jami qiymatidagi ulushi muhim vosita hisoblanadi.

Korxona asosiy fondlarining turlar bo'yicha tuzilmasi, ko'p jihatdan kapital qo'yilmalarining texnologik tuzilmasi orqali, jumladan, ularning yangi qurilish va qayta ta'mirlash, amaldagi ishlab chiqarishni kengaytirish va qayta qurollantirish bilan avvaldan belgilab qo'yilgan bo'ladi. Asosiy fondlarning turlar bo'yicha tuzilmasiga ishlab chiqarishni ixtisoslashtirish va konsentratsiya qilish darajasi ham katta ta'sir ko'rsatadi. Yirik korxonalar, ishlab chiqarishni fondlar bilan ta'minlashda va fan-texnika taraqqiyoti yutuqlaridan keng foydalanishda kichik va o'rta korxonalarga qaraganda ko'proq imkoniyatga ega. Biroq kichik korxonalar harakatchanroq, ularni moslashuvchanroq bo'lib, natijada ishlab chiqarishni texnik jihatdan qayta qurollantirish osonroq kechadi.

Qurilish korxonalarida mashina va asbob-uskunalarining, transport vositalarining jami asosiy fondlar qiymatidagi ulushi qanchalik katta bo'lsa, bajariladigan qurilish ishlari hajmi ham, fond qaytimi ko'rsatkichi ham shu qadar yuqori bo'ladi. Shuning uchun asosiy ishlab chiqarish fondlarining tuzilmasini yaxshilashga ishlab chiqarish va fond qaytimini oshirishning muhim sharti hisoblanadi.

Asosiy fondlar qurilish korxonaning qurilish ishlarini bajarish salohiyatini belgilovchi ishlarni bajaruvchi quvvatlarining asosini tashkil etadi. Asosiy fondlar qurilish korxonasi ishlab chiqarish quvvatining asosiy qismini tashkil etib, ular ishlab chiqarish jarayonida uzoq vaqt davomida xizmat qiladi. O'z moddiy salohiyatini va o'z qiymatini bunyod etilayotgan qurilish ob'yektlari tannarxiga

qismlab o'tkazib boradi. Asosiy fondlarning qurilish ishlarini bajarish jarayonida eskirishi hisobidan o'z qiymatining ma'lum bir qismini bunyod etilgan bino tannarxiga o'tkazishi amortizatsiya deb atalib, hisobot davridagi eskirish qiymati yig'indisi amortizatsiya ajratmalarini tashkil etadi.

Iqtisodiyotning barcha tarmoqlari singari qurilish korxonlari faoliyatiga ham asosiy fondlarning ekspluatatsiya muddati va eskirish darajasi katta ta'sir ko'rsatadi. Qurilishda ham asosiy fondlar ekspluatatsiya (foydalanish) jarayonida muntazam ravishda eskirib, ishdan chiqib boradi. Asosiy vositalarning (ayniqsa aktiv guruhdagi) ekspluatatsiya muddati qanchalik belgilangan me'yordan ortib borsa, korxonaning faoliyati samaradorligi shunchalik pasayadi. Asosiy fondlar xizmat muddatlarining ortib borishi ularning ekspluatatsiya harajatlarining ham ortib borishiga sabab bo'ladi. Shu sababdan asosiy fondlarga nisbatan jismoniy va ma'naviy eskirish tushunchalari ishlatiladi.

Asosiy vositaning jismoniy eskirishi - asosiy fondlarning ekspluatatsiya jarayonida yoki bekor turish natijasida o'zining dastlabki xarakteristikalarini asta-sekin yo'qotishidir. Bu notekis kechuvchi jarayon bo'lganligi tufayli, asosiy fondlar to'liq yoki qisman eskirishi bilan ajratiladi. To'liq eskirgan asosiy fondlar tugatiladi va yangisiga almashtiriladi, qisman eskirgan asosiy fondlar esa kapital ta'mirlash yo'li bilan ularning eskirishi tiklanadi.

Asosiy vositaning ma'naviy eskirish - mashina va asbob-uskunalar qiymatining ularni ishlab chiqarishga sarflanadigan ijtimoiy zaruriy harajatlarning kamayishi ta'sirida kamayib borishi (ma'naviy eskirishning birinchi shakli) yoki ularning qiymatining yangi, ilg'or va samarali mashina va asbob-uskunalar yaratilishi natijasida kamayishidir (ma'naviy eskirishning ikkinchi shakli).

Jismoniy eskirish asosiy fondlardan jadal foydalanish oqibatida yoki metrologik va boshqa tabiiy sharoitlar ta'sirida yuzaga keladi.

Jismoniy eskirishni qoplash uchun korxonalarga mablag' zarur bo'ladi. Shuning uchun asosiy fondlar ishlab chiqarish jarayonida o'z qiymatini amortizatsiya ajratmalari ko'rinishida bunyod etilayotgan binoga o'tkazib boradi.

Bular belgilangan normalarda bajarilgan qurilish ishlari qiymatiga kiritib borilganda, ob'yektning smeta qiymati hisobidan olingan puldan ular jamg'arilib, maxsus amortizatsiya fondi tashkil etiladi. Asosiy fondlar jismoniy holatni, shunga ko'ra eskirish ko'lamini aniqlash qiyin bo'lganligi uchun eskirishni hisoblangan amortizatsiyaga teng deb tushunishiladi.

Korxona va tashkilotlarning asosiy fondlarning eskirishini tiklash ularning maxsus mablag'lari hisobida turuvchi - amortizatsiya ajratmalari hisobiga amalga oshiriladi. Ta'mirlash ishlarining qiymati asosiy fondlarning qiymatiga, ularning xizmat muddatiga, ta'mirlash va modernizatsiyalash harajatlariga bog'liqdir. Bu mablag'lar odatda korxonaning amortizatsiya fondida to'planib boradi va faqatgina asosiy fondlari tiklash va ta'mirlash maqsadlarida foydalaniladi.

Qurilish korxonasida asosiy fondlarning ularning yillik amortizatsiya summasining asosiy fondlar balans qiymatiga bo'lish orqali (foizda) hisoblandi. Amortizatsiya me'yori quyidagi formula yordamida hisoblanadi:

$$H_{an} = \frac{F_1 - F_n}{T_a \times F_1} \quad (1.)$$

Bu yerda:

F_1 - asosiy fondlarning dastlabki qiymati;

F_t - asosiy fondlarning tugatish qiymati;

T_a - asosiy fondlarning amortizatsiya muddati yoki xizmat muddati, yil.

Asosiy fondning dastlabki qiymati - asosiy fondlari sotib olish vaqtidagi harajatlar summasi (etkazib berish, o'rnatish yoki montaj harajatlari bilan birga).

Eskirishni qayta tiklash qiymati - asosiy fondlarning bugungi kundagi inflyatsiya, qayta baholash va hokazolarni hisobga olgan holda hisoblangan qiymati.

Qoldiq qiymat - bu asosiy fondlarning dastlabki yoki tiklash qiymati bilan eskirish summasi o'rtasidagi farqdir.

Asosiy ishlab chiqarish fondlari qurilish korxona va tashkilotlarning ishlab

chiqarish quvvatiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Ishlab chiqarish quvvati - berilgan mashina va asbob-uskunalar, texnologiyalar va ishlab chiqarishni tashkil qilish uslubida mahsulot ishlab chiqarishning maksimal hajmi. Buni hisobga olgan holda qurilish korxonasining yillik, choraklik va oylik ishlab chiqarish quvvatini aniqlash mumkin. Bundan tashqari, quyidagi formula yordamida korxonaning o'rtacha yillik quvvatini hisoblash ham amaliyotda keng qo'llanilmoqda:

$$F = F_1 + \frac{F_{ish} \cdot P_1}{12} - \frac{F_{Chiq} \cdot P_2}{12} \quad (2)$$

Bu yerda:

F_1 - korxonaning yil boshidagi asosiy ishlab chiqarish fondlari qiymati;

F_{ish} - yil davomida ishga tushiriladigan asosiy ishlab chiqarish fondlarining qiymati;

F_{chiq} - yil davomida hisobdan chiqarilgan asosiy ishlab chiqarish fondlarining qiymati;

P_1 va P_2 - asosiy ishlab chiqarish fondlarining ishga tushish (ishdan chiqish) paytidan boshlab o'tgan to'liq oylar soni.

Ishlab chiqarish quvvatini va umuman asosiy ishlab chiqarish fondlaridan foydalanishni hisoblashda bir qator ko'rsatkichlar qo'llaniladi. Ularni quyidagi uch guruhga bo'lish mumkin:

- ekstensiv ko'rsatkichlar - asosiy ishlab chiqarish fondlaridan foydalanishning vaqt bo'yicha ko'rsatkichlari;

- intensiv ko'rsatkichlar - asosiy ishlab chiqarish fondlaridan foydalanishning unumdorlik (quvvat) ko'rsatkichlari;

- integral ko'rsatkichlar - ekstensiv va intensiv omillarning jami ta'sirini, ya'ni ekstensiv va intensiv ko'rsatkichlarning hosilasini hisobga oluvchi ko'rsatkichlar.

Mazkur ko'rsatkichlar asosan asosiy ishlab chiqarish fondlaridan foydalanishning natural ko'rsatkichlari hisoblanadi va quyidagi kategoriyalarni o'z ichiga oladi:

- asbob-uskunalar va mashinalarning bandlik koeffitsiyenti;
- almashinuv koeffitsiyenti;
- asbob-uskunalarining unumdorligi.

Ular bilan bir qatorda amaliyotda asosiy ishlab chiqarish fondlaridan foydalanishning qiymat ko'rsatkichlari ham keng qo'llanilmoqda. Ular qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin:

- fond qaytimi - ishlab chiqarilgan mahsulotning asosiy ishlab chiqarish fondlarining o'rtacha yillik qiymati birligiga to'g'ri keladigan miqdori;
- fond sig'imi - fond qaytimi ko'rsatkichiga teskari ko'rsatkich;
- fondlarning rentabelligi- asosiy ishlab chiqarish fondlarining o'rtacha yillik qiymati birligiga to'g'ri keladigan foyda miqdori.

Asosiy ishlab chiqarish fondlarini baholash va ulardan foydalanishni tahlil qilishda mehnat va ishlab chiqarishning fond bilan qurollanganligi hamda uning yana bir turi - mehnat va ishlab chiqarishning mexanik qurollanganligi kabi ko'rsatkichlarni ham e'tiborga olish lozim.

Kapital qurilish sohasida faoliyat ko'rsatuvchi korxonalar iqtisodiy samaradorligini oshirishga erishish ulardagi mavjud asosiy ishlab chiqarish fondlarining tarkibini yangilab borish orqali amalga oshiriladi. Asosiy fondlar tarkibini yaxshilash uchun asosan quyidagi tadbirlarni amalga oshirish yaxshi iqtisodiy samara beradi:

1. korxona qurilish texnikasi tarkibini yangi va zamonaviy turdagi qurilish texnikalari bilan to'ldirib borish;
2. korxonada mavjud va qurilish jarayonida foydalanilayotgan mashina-mexanizmlar va asbob-uskunalarini modernizatsiya qilish;
3. jismoniy va ma'naviy eskirgan va qurilish jarayonida foydalanilmayotgan asbob-uskunalarini tugatish yoki sotish.

Qurilish korxonalari va qurilish ishlarini amalga oshirish texnologiyalarining rivojlanib borishini ta'minlash, amalda foydalanilayotgan ishlab chiqarish quvvatlarini **modernizatsiya** qilish va texnik-texnologik yangilash jarayonlarini jadallashtirish hisobidan amalga oshiriladi. Ilmiy ishda o'rganilayotgan mavzudan

kelib chiqib qo'yilgan asosiy vazifa iqtisodiyotning lokamativ tarmoqlaridan biri bo'lgan qurilish sohasida faoliyat ko'rsatayotgan korxonalarda asosiy ishlab chiqarish fondlari holatini va resurslardan samarali foydalanish ko'rsatkichlarini o'rganish va sohada o'z yechimini kutayotgan masalalarni aniqlash hamda qurilish korxonasida asosiy fondlardan foydalanish samaradorligin oshirish bo'yicha ilmiy asoslangan amaliy tavsiyalar ishlab chiqish masalasi qo'yilgan. Qo'yilgan vazifani amalga oshirish uchun quyidagi tadbirlarni amalga oshirish lozim bo'ladi:

- qurilish korxonasining asosiy texnik-iqtisodiy ko'rsatkichlaridan samarali foydalanish yo'llarini izlab topish;

- qurilish korxonasini asosiy ishlab chiqarish fondlar (qurilish mashinalari va mexanizmlari) bilan ta'minlanganlik darajasini aniqlash hamda ular tarkibidagi o'zgarishini to'g'ri va aniq tahlil qilish;

- qurilish korxonasining mavjud mashina va mexanizmlardan foydalanish samaradorligini tahlil qilish;

- Qurilish korxonasining ishlab chiqarish quvvatlarini ko'paytirish va mavjud resurslardan samarali foydalanish bo'yicha taklif va tavsiyalar ishlab chiqish.

Qurilish industriyasidagi korxona va tashkilotlarning asosiy ishlab chiqarish fondlari tarkibi ularning ishlab chiqarish quvvatlaridan bevosita foydalanish ko'rsatkichlariga ta'sir ko'rsatadi. Qurilish tashkilotlarining asosiy fondlar bilan qurollanish darajasi qanchalik yuqori bo'lsa, ularning ishlab chiqarish quvvati ham shu singari yuqori bo'ladi.

Ishlab chiqarish quvvati - berilgan mashina va asbob-uskunalar, texnologiyalar va ishlab chiqarishni tashkil qilish uslubida (mashinistlar va mashina-mexanizmlardan foydalanuvchi ishchilar soni hamda ularga ajratilgan vaqtni hisobga olgan holda) qurilish-montaj ishlarini amalga oshirishning maksimal hajmi hisoblanadi.

Qurilish sohasidagi korxonalar va yirik hissadorlik jamiyatlari, birlashmalari, odatda, faqat asosiy qurilish-montaj ishlarini amalga oshirish maqsadida emas, balki qurilishga tegishli turli ish turlarini (qurilish materiallari ishlab chiqarish konstruksiyalar tayyorlash va x.k.) amalga oshirish, kommunal xizmatlar

ko'rsatish, turar joy va boshqa xo'jaliklar binolariga xizmat ko'rsatishni amalga oshiruvchi asosiy fondlarga ega bo'ladi. Bunday korxonalar asosiy fondlari tarkibida ikkita guruh: ishlab chiqarish mashina va mexanizmlari va noishlab chiqarish sohasi asosiy fondlariga bo'linadi.

Qurilish korxonalarida asosiy fondlari natural ko'rinishda va pul qiymatida hisobga olinadi. Natural ko'rinishdagi hisob-kitoblar fizik o'lchov birliklarida (m, kg, dona va hokazolar) yoki quvvat o'lchov birliklarida amalga oshiriladi. Ba'zi hollarda asosiy fondlar natural ko'rsatkichlarning statistik hisobotlari mavjud. Asosiy fondlarni pul qiymatida baholashda buxgalteriya hisobida va hisobotida olib boriladi.

Ishlab chiqarish miqyosining o'sishi va boshqa ijobiy o'zgarishlar sharoitlarida, ba'zan korxonaning asosiy fondlari, jumladan, ishchi mashinalar va uskunalar, ishlab chiqarish binolari, qurilmalar etmay qoladi. Bunday hollar ro'y berganda korxona shartnoma asosida o'ziga kerakli bo'lgan asosiy fondlari yollaydi va ular ijaraga olingan hisoblanadi. Ijaraga beruvchi va ijaraga oluvchi o'rtasida yuzaga keluvchi mulk munosabatlari lizing deyiladi.

Asosiy fondlardan foydalanish samaradorligiga turli omillar ta'sir qiladi:

- ishlab chiqarilgan va sotilgan mahsulot hajmi;
- asosiy fondlar o'rtacha yillik summasi;
- ishlab chiqarishda band bo'lgan xodimlar mehnatining samaradorligi;
- asosiy fondlar samaradorligi;
- asosiy fondlar alohida turlaridan foydalanish samaradorligi kabilar kiradi.

Tahlil qilishda ushbu omillar ta'sirini hisoblash, o'tgan yil ishlab chiqarish dasturi ma'lumotlari bilan taqqoslash va dinamikasini o'rganish lozim. Asosiy fondlarning alohida turlari, avvalambor, ularning aktiv qismidan foydalanish ko'rsatkichlari ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Barcha uskunalar mavjud, o'rnatilgan va ishlayotganlarga ajratiladi.

Mavjudlariga korxona ixtiyorida bo'lgan, qaerdaligi (tsex, ombor) va qanday holatdagidan qat'iy nazar, barcha uskunalar kiradi.

O'rnatilgan uskunalar - bu montaj qilingan va ishga tayyorlangan ish joyidagi

uskunalardir.

Ishlayotgan uskunalar - bu qancha vaqt turganligidan qat'iy nazar, (hisobot davrida) amalda ishlayotgan uskunalar.

Asosiy fondlar samaradorligini tahlil qilishda muayyan sanadagi amalda mavjud uskunalar nisbatan o'rnatilgan uskunalar darajasini aniqlash, ya'ni o'rnatilgan uskunalar koeffitsiyentini quyidagi formula bo'yicha hisoblash lozim:

$$O'uk = \frac{O'u}{Amu} \quad (3.)$$

Bunda:

$O'u$ - o'rnatilgan uskunalar;

Amu - amalda mavjud uskunalar.

Xarid qilingan lekin o'rnatilmagan uskunalarining barcha turlari va sabablarini ham aniqlash lozim. O'rnatilmagan uskunalar - «harakatsiz» sarmoyadir. Uni ishga tushirish bajarilayotgan qurilish ishlari hajmining ko'payishiga olib keladi va undan foydalanish samaradorligini oshiradi.

Asosiy fondlardan foydalanish samaradorligini tahlil qilishda ekstensiv va intensiv omillarning ishlab chiqarish dasturi bajarilishiga ta'sirini topish ham zarurdir.

Uskunalaridan ekstensiv foydalanishni tavsiflovchi ko'rsatkichlarga: uskunalar miqdori, jumladan, ishlatilmayotgan mehnat vositalari ulushi; uskunalarining ishlamagan vaqti (dastgoh, soatlar); uskuna ishlashining smenadorlik koeffitsiyenti; mashina va dastgohlar saroyi tuzilishi kabilar kiradi.

Bir uskunadan ekstensiv foydalanish koeffitsiyenti ishlangan mashina va mashina-soat amaldagi miqdorini ularning reja va bazis miqdoriga bo'lish yo'li bilan aniqlanadi.

Intensiv foydalanish koeffitsiyenti bir mashina-soatda ishlab chiqarilgan mahsulotning hajmi bilan o'lchanadi. Uni aniqlash uchun bir mashina-soatda ishlab chiqarilgan mahsulot hajmini rejadagi mahsulot bilan aniqlanadi.

Asosiy fondlardan (Af) foydalanish samaradorligi darajasidan umumiy holda

ishlab chiqarish samaradorligi kelib chiqadi. Asosiy fondlardan qanchalik ko'p foydalanilsa, shunchalik ko'p mahsulot chiqariladi, uning tannarxi arzonlashadi, mehnat samaradorligi, foyda va rentabellik yuqori bo'ladi. Asosiy fondlardan foydalanish samaradorligini ifodalovchi ko'rsatkichlarga: Af mahsuldorligi, Af rentabelligi, mashina va uskunalarning quvvatlaridan foydalanish koeffitsiyenti kiradi.

Asosiy fondlar fond mahsuldorligi tahlil qilinayotgan davrda (odatda, bir yilda) ishlab chiqarilgan (sotilgan) mahsulotning o'rtacha yillik qiymatiga nisbati shaklida quyidagi formula orqali topiladi:

$$A_{fm} = \frac{M}{A_{o'yq}} \quad (4.)$$

Bu yerda:

A_{fm} - asosiy fond mahsuldorligi;

M - tahlil qilingan davrda ishlab chiqarilgan (sotilgan) mahsulot hajmi;

$A_{o'yq}$ - asosiy fondlarning o'rtacha yillik qiymati.

Qurilish sohasida xo'jalik yurituvchi sub'yektlarning asosiy fondlarga anchagina mablag'lari jalb qilingan bo'ladi. Mazkur mablag'larning qaytimi asosiy fondlardan samarali foydalanish evaziga amalga oshiriladi. Asosiy fondlari ifodalovchi ko'rsatkichlarni uch guruhga bo'lish maqsadga muvofiq:

- asosiy fondlar holatini ifodalovchi ko'rsatkichlar;
- asosiy fondlar bilan ta'minlanganlikni ifodalovchi ko'rsatkichlar;
- asosiy fondlar samaradorligini ifodalovchi ko'rsatkichlar.

Asosiy fondlarning holatini tahlil qilishda ularni ifodalovchi ko'rsatkichlarni hisoblash lozim. Unda bazis davri ma'lumotlari haqiqiy malumotlar bilan taqqoslanib, o'zgarishlarning yaxshilangani yoki yomonlashish sabablari aniqlanadi, ko'rsatkichlarni yaxshilanishi uchun aniq tavsiyalar ishlab chiqiladi. Asosiy fondlar iqtisodiy tuzilishini va holatini ifodalash uchun ko'rsatkichlar tizimidan foydalaniladi.

Asosiy fondlarning samaradorlik ko'rsatkichlari korxona xo'jalik faoliyatiga baho berishning muhim ko'rsatkichlaridan biri sifatida olinadi. Ularning qatoriga

quyidagilarni kiritish mumkin.

Ishlab chiqarish vositalari qaytimi - mahsulot hajmini ishlab chiqarish fondlari o'rtacha yillik qiymatiga bo'lish orqali aniqlanadi.

Mashina va uskunalar qaytimi - mahsulot xajmini mashina va uskunalar o'rtacha yillik qiymatiga bo'lish orqali aniqlanadi.

Ishlab chiqarish fondlari sig'imi - ishlab chiqarish fondlari o'rtacha yillik qiymatini mahsulot hajmiga bo'lish orqali aniqlanadi.

Mashina va uskunalar sig'imi- mashina va uskunalar o'rtacha yillik qiymatini mahsulot hajmiga bo'lish orqali aniqlanadi.

Korxona ishlab chiqarish quvvati deganda - uning to'la ish bilan bandlik holatiga aytiladi. Bu holat nafaqat mahsulot ishlab chiqarish darajasiga, balki uning harajatlar tarkibiga, moliyaviy natijasiga ham ta'sir etuvchi birlik sifatida qaraladi. Ishlab chiqarish quvvatlari va uning foydalanish darajalariga baho berish asosida korxonaning joriy davrdagi iqtisodiy potentsiali hamda uni maqsadli boshqaruvi belgilanadi.

Ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanish tahliliga quyidagilarni xarakterlash mumkin:

- korxona ishlab chiqarish quvvatlarining texnik-iqtisodiy ko'rsatkichlari tizimi tahlili;
- texnik-iqtisodiy ko'rsatkichlar va ishlab chiqarish quvvatlaridan - foydalanishning qiyosiy tahlili;
- ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanishning korxona harajatlariga ta'sirining tahlili;
- ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanishning korxona ishlab chiqarish samaradorligiga va faoliyat natijaviyligiga ta'sirining tahlili.

Asosiy fondlar har bir sikldan so'ng ishlab chiqarish sohasini tark etmay, mehnat jarayonida o'z shaklini saqlab qolishi bilan tavsiflanadi. Ularning qiymati mahsulotga bir yo'la emas, balki qismlab o'tadi. Ammo shunday narsalar ham borki, ular o'z iqtisodiy belgilariga ko'ra mehnat quroli hisoblanadi, ammo, asosiy fondlar tarkibiga kiritilmaydi, balki aylanma mablag'lar tarkibida hisobga olinadi.

Bularga, jumladan, qiymatidan qa'tiy nazar, bir yildan kam muddat ishlatiladigan tez eskiradigan buyumlar va qiymati xizmat muddatidan qa'tiy nazar tegishli vazirliklar va idoralar 100 tagacha eng kam oylik maosh doirasida belgilaydigan limitdan kam bo'lgan buyumlar kiritiladi.

6.2. Korxonalar asosiy ishlab chiqarish fondlarining mohiyati va ularning turlari

Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida qurilish tashkilotlari asosiy vositalari tarkibiga binolar, inshootlar, jihozlar, qurilmalar, uskunalar, transport vositalari, avtomobillar, ko'p yillik mevali daraxtlar, ishchi hayvonlar kiradi.

Ular o'z navbatida ikkiga bo'linadi: ishlab chiqarishda bevosita ishtirok etadigan faol (aktiv) asosiy vositalar va ishlab chiqarishda ishtirok etmaydigan passiv asosiy vositalar. Bozor iqtisodiyoti sharoitida asosiy vositalar tarkibiga imkon qadar faol asosiy vositalar ulushi ko'proqni tashkil etishi maqsadga muvofiqdir.

Qurilish korxonasi ishlab chiqarishi - xo'jalik faoliyatida ishlab chiqarish fondlari va noishlab chiqarish maqsadlaridagi fondlaridan foydalaniladi. Ishlab chiqarish fondlarining uch shakli mavjud. Ular quyidagilardan iborat:

- ishlab chiqarish fondi;
- pul fondi;
- tovar fondi.

Barcha turdagi fondlarning umumiy vazifasi uzluksiz ishlab chiqarish va takroriy ishlab chiqarishni ta'minlashdan iborat, shuning uchun ham ularni ishlab chiqarish fondlari deb ataydilar.

Ishlab chiqarish fondlaridan foydalanishning eng muhim vazifalari:

- ulardan foydalanish samaradorligi;
- ishlab chiqarilayotgan mahsulot sifati;
- ishlab chiqarish fondlarini eng kam sarflagan holda mahsulot ishlab chiqarish, ya'ni mahsulot tannarxini pasaytirish;
- biriktirilgan ishlab chiqarish fondlarini to'ldirib borish va aylanuvchanligi-korxonaning moliyaviy holati va rentabellik darajasiga ta'sir ko'rsatuvchi omilki,

uning uchun asosiy fondlarga qancha xususiy va zayom mablag‘lari sarflanganligining ahamiyati yo‘q emas.

Qurilish korxonasining asosiy vositalariga qo‘yilmalar, ularni ishlatish va takroriy to‘ldirib borish samaradorligi nuqtai nazaridan bir qator qoidalarni hisobga olish lozim:

-asosiy ishlab chiqarish fondlarining ichidagi foydaliligi muayyan muddat mobaynida saqlanadi, shuning uchun ularni sotib olish va foydalanish bo‘yicha xarajatlar ham vaqt bo‘yicha taqsimlangan.

- asosiy ishlab chiqarish fondlaridan foydalanish samaradorligi, ularning turi, mansubligi, ishlab chiqarish jarayonida ishtirok etish xususiyati turlicha baholanadi.

Qurilish korxonalari asosiy ishlab chiqarish fondlarini tahlil qilish uchun axborot manbalari sifatida yillik va choraklik buxgalteriya hisobotining «Korxona balansi» va «Asosiy vositalar to‘g‘risida hisobot» shakllaridan foydalaniladi.

Qurilish korxonasi asosiy ishlab chiqarish fondlarini tahlil qilish natijasida qurilish korxonasi asosiy vositalari va boshqalarga sarflanadigan sarmoya miqdorlari, harakati va tarkibini o‘z ichiga oladi. Asosiy vositalar holatini tahlil qilganda bir qator xarakterli iqtisodiy ko‘rsatkichlardan foydalaniladi.

Iqtisodiyotning globallashuvi hamda hisob va hisobotlarning mukammallashuvi, jumladan, milliy hisob standartlarining jahon standartlari talablari darajasiga keltirilishi tufayli, garchi asosiy vositalar, asosiy fondlarning pul ko‘rinishidagi ifodasi sifatida avvaldan qo‘llanib kelgan bo‘lsada, hayotimizga “asosiy kapital”, “asosiy vositalar” kabi atamalar endilikda keng ravishda kirib kelmoqda.

Hozirgi kunda amaliyotda asosiy vositalarning korxona balansi va hisobotlarida aks ettiriluvchi (ya’ni, boshlang‘ich, belgilangan tartibda O‘tkaziluvchi qayta baholashdan keyin esa tiklanish), hisobga olish qiymati **balans qiymati** deb ataladi. Bundan asosiy vositalarning qoldiq qiymatini asosiy vositalarning balans qiymatidan eskirish summasini ayirib tashlash yordamida topiladi.

Qabul qilingan baholash usuli va korxona balansida aks ettiriluvchi buxgalteriya hisoboti ma'lumotlari asosida, **korxona asosiy ishlab chiqarish fondlarining o'rtacha yillik qiymati** (F_{sr}) belgilanib, u quyidagi formula asosida aniqlanadi:

$$\Phi_{cp} = \Phi_H + \frac{\Phi_n T_1 - \Phi_B T_2}{12};$$

bu yerda:

F_n – asosiy ishlab chiqarish fondlarining yil boshidagi qiymati;

F_p – yil davomida kelib tushgan (foydalanishga topshirilgan) asosiy ishlab chiqarish fondlari qiymati;

F_v – yil davomida ishlab chiqarishdan chiqarilgan (yo'q qilingan) asosiy fondlar qiymati;

T_1 – foydalanishga topshiriluvchi asosiy ishlab chiqarish fondlari amalda bo'luvchi o'rtacha muddati (oylarda), qabul qilingandan keyingi oydan boshlab;

T_2 – ishlab chiqarishdan chiqarilgan (yo'q qilingan) asosiy ishlab chiqarish fondlari foydalanilmaydigan O'rtacha muddat (oylar) chiqarilgan oydan to yil oxirigacha).

Qurilish korxonasida asosiy vositalarni boshlang'ich yoki tiklanish qiymati bo'yicha baholashdan tashqari eskirish summasi ham hisobga olinadi. Asosiy ishlab chiqarish fondlarining jismoniy va ma'naviy jihatdan eskirishi mumkin.

Qurilish korxonasi asosiy ishlab chiqarish fondlarini qayta ishlab chiqarish, ya'ni jismoniy va ma'naviy jihatdan eskirgan asosiy fondlarning o'rnini iqtisodiy to'ldirish uchun korxona bu vositalar qiymatidan *amortizatsiya ajratmalarini* ayirib tashlaydi hamda bu ajratmalar keyinchalik xarajatlar sifatida mahsulot tannarxiga kiritiladi.

6.3. Qurilish materiallari korxonalarda asosiy ishlab chiqarish fondlaridan foydalanish va ularning korxona faoliyatidagi ta'siri

Hozirgi bozor sharoitlarida korxona kuchi va vositalari yordamida yaratilgan asosiy fondlar ishlab chiqarish quvvatlarini shakllantirish va ulardan foydalanishga

faol ravishda ta'sir ko'rsatuvchi mulk hisoblanadi. Butun xalq xo'jaligi miqyosida asosiy fondlar mamlakatning milliy boyligini tashkil qiladi.

Asosiy fondlar - korxona ishlab chiqarish vositalarining bir qismi bo'lib, ishlab chiqarish jarayonida uzoq vaqt ishtirok etada va o'zining natural-moddiy holatini yo'qotmaydi hamda o'z qiymatini tayyorlanayotgan mahsulotlarga qismlab o'tkazib beradi. Asosiy fondlar qiymatini tayyorlanayotgan mahsulotga O'tkazish jarayoni amortizatsiya deb, ushbu jarayonda to'plangan mablag'lar esa **amortizatsiya ajratmalari** deb ataladi.

Iqtisodiy maqsadlariga ko'ra, asosiy fondlar ishlab chiqarish va noishlab chiqarish fondlariga taqsimlanadi. Ishlab chiqarish asosiy fondlari o'z mohiyatiga ko'ra, korxonaning ishlab chiqarish potensialini tashkil qilib, ularning tarkibiga quyidagilar kiradi:

- ishlab chiqarish binolari va inshootlari;
- uzatish qurilmalari;
- quvvat mashinalari va uskunalari;
- ishchi mashinalar va uskunalari;
- transport vositalari;
- o'lchov va tartibga solish asboblari va qurilmalari;
- foydalanish muddati bir yildan kam bo'lmagan va qonunchilikda belgilab qo'yilgan qiymatlardagi asboblari va ishlab chiqarish inventari.

Asosiy ishlab chiqarish fondlari ishlab chiqarishda band bo'lgan barcha mutaxassis va xodimlar soni bilan birgalikda, **korxonaning ishlab chiqarish apparati** deb ataladi.

Noishlab chiqarish asosiy fondlari - korxona asosiy fondlarining ishlab chiqarishda bevosita ishtirok etmaydigan qismi bo'lib, shu sababli o'z qiymatini tayyor mahsulotga o'tkazmaydi.

Bular qatoriga asosan korxona balansida turuvchi turarjoy (uy-joy fondi), oshxona, profilaktoriya, klub, bolalar bog'chasi va yaslilar, sport-sog'lomlashtirish va boshqa ob'yektlar kiritiladi. Madaniy-maishiy va sog'lomlashtirish yo'nalishidagi noishlab chiqarish asosiy fondlari ishlab chiqarish asosiy fondlari

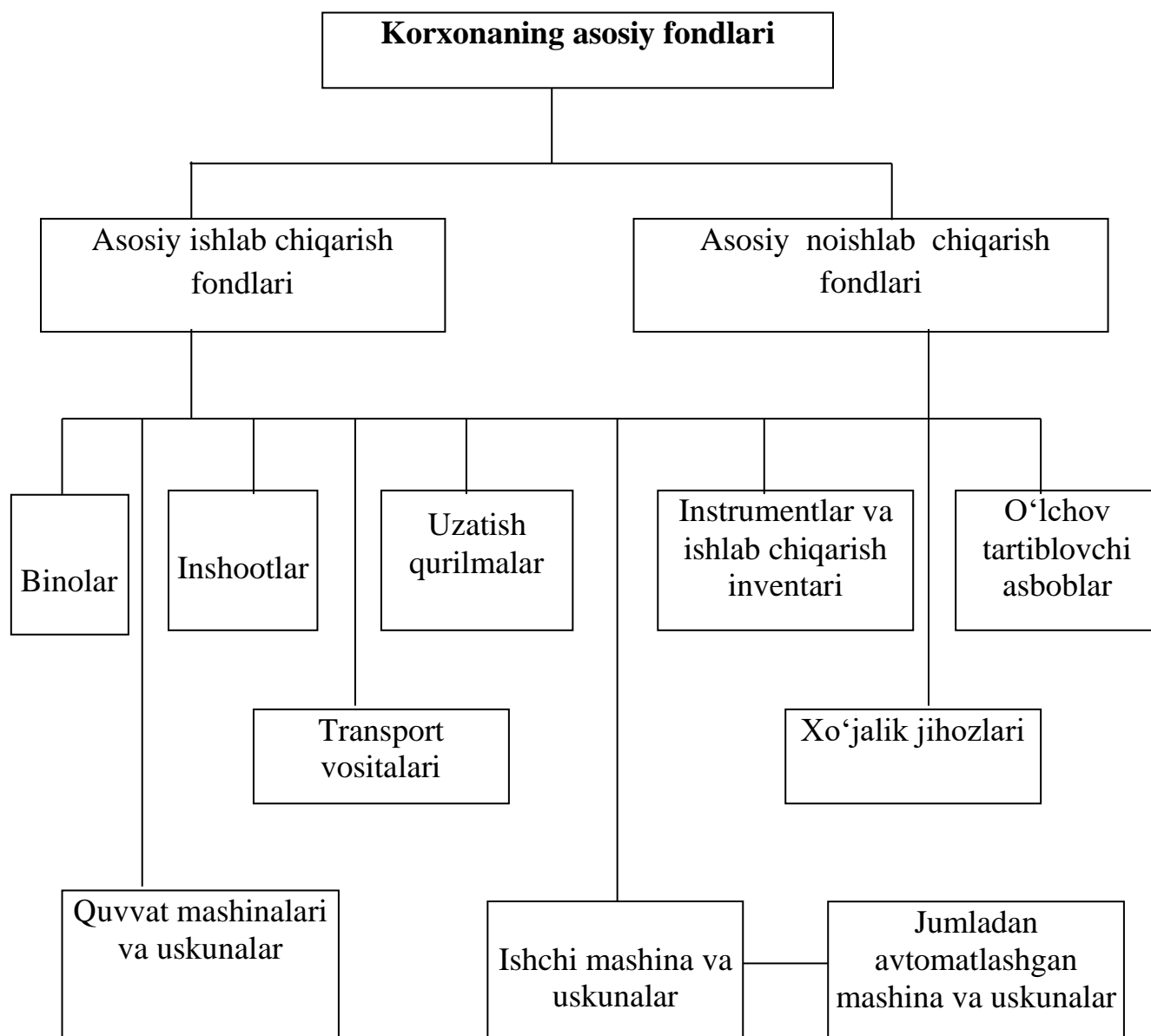
bilan foydalanish muddati, natural shaklning saqlanishi, o'z qiymatini sekin-asta yo'qotishi kabi ko'p jihatlari bilan o'xshashdir. Korxona asosiy fondlari tarkibini quyidagi chizmada ko'rinishida aks ettirish mumkin.

Mehnat predmetiga o'tkazuvchi ta'siriga ko'ra, asosiy ishlab chiqarish fondlari **aktiv** va **passiv** turlarga bo'linadi. Asosiy ishlab chiqarish fondlarining passiv turiga bino va inshootlar, aktiv turiga esa quvvat mashina va uskunalari, ishchi mashina va uskunalari, transport vositalari, texnologik liniyalar, ya'ni biron-bir turdagi mahsulot yaratishda foydalaniluvchi mehnat qurollari kiritiladi.

Korxonaning aktiv asosiy ishlab chiqarish fondlari eng harakatchan va ahamiyatli hisoblanadi. Fan-texnika taraqqiyoti davomida ko'plab korxonalarda aktiv ishlab chiqarish fondlarining salmog'i ortadi, ularning tarkibi va ko'rinishi o'zgaradi, asosiy fondlar guruh va turlarining ma'naviy eskirish tufayli almashinish sur'ati tezlashadi.

Ishlab chiqarish miqyosining o'sishi va boshqa ijobiy o'zgarishlar sharoitlarida, ba'zan korxonaning asosiy fondlari, jumladan, ishchi mashinalar va uskunalari, ishlab chiqarish binolari, qurilmalar va hokazolar yetmay qoladi.

Bunday hollar ro'y berganda korxona shartnoma asosida o'ziga kerakli bo'lgan asosiy fondlarni yollaydi va ular ijaraga olingan hisoblanadi. Ijaraga beruvchi va ijaraga oluvchi o'rtasida yuzaga keluvchi mulk munosabatlari **lizing** deb ataladi (ingl. Lease - ijara).

6.1 -rasm. Korxonaning asosiy vositalari tarkibi

Asosiy ishlab chiqarish fondlarining umumiy hajmida alohida guruhlarining qiymat bo'yicha o'zaro nisbati **asosiy fondlarning turlar bo'yicha tuzilmasini** aks ettiradi hamda amaliyotda foizlarda o'lchanadi. Korxona asosiy ishlab chiqarish fondlari tuzilmasining, birinchi o'rinda uning aktiv qismini - mashina va asbob-uskunalarni ko'paytirishga yo'naltirilgan takomillashtirishdan manfaatdor bo'lishi lozim. Ularning ulushi qanchalik yuqori bo'lsa, ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar miqdori shunchalik katta bo'ladi va aksincha.

Korxona asosiy fondlarining turlar bo'yicha tuzilmasi, ko'p jihatdan kapital qo'yilmalarning texnologik tuzilmasi orqali, jumladan, ularning yangi qurilish va qayta ta'mirlash, amaldagi ishlab chiqarishni kengaytirish va qayta qurollantirish bilan avvaldan belgilab qo'yilgan bo'ladi. Asosiy fondlarning turlar bo'yicha tuzilmasiga ishlab chiqarishni ixtisoslashtirish va konsentratsiya qilish darajasi ham katta ta'sir o'tkazadi. Yirik korxonalar, ishlab chiqarishni fondlar bilan ta'minlashda va fan-texnika taraqqiyoti yutuqlaridan keng foydalanishda kichik va o'rta korxonalarga qaraganda ko'proq imkoniyatga ega. Biroq kichik korxonalar harakatchanroq, ularning boshqaruvi moslashuvchanroq bo'lib, natijada ishlab chiqarishni texnik jihatdan qayta qurollantirish osonroq kechadi.

Korxona faoliyatiga **ekspluatatsiya qilinayotgan asosiy fondlarning yoshi**, birinchi o'rinda mashina va asbob-uskunalarining yoshi katta ta'sir ko'rsatadi. Hozirgi paytda mashina va sanoat uskunalarini yosh bo'yicha guruhlashda taxminan quyidagi muddatlardan kelib chiqiladi: 5 yilgacha, 5 yildan 10 yilgacha, 10 yildan 15 yilgacha, 15 yildan 20 yilgacha, 20 yildan 25 yilgacha va hokazo. Mashina va uskunalarining ekspluatatsiya muddati qanchalik yuqori bo'lsa, korxonaning ishlab chiqarish quvvatlari shunchalik past bo'ladi, mahsulotlar sifati pasayadi, bekor turib qolish va talofatlar ko'payadi hamda aksincha. Bundan tashqari, korxona asbob-uskunalaridan uzoq vaqt mobaynida foydalanilganida ta'mirlash uchun ham ko'p xarajatlar sarflanadi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Asosiy fondlar nima va ularning kengaytirilgan ishlab chiqarishdagi roli qanday?
2. Asosiy ishlab chiqarish fondlari tuzilmasi deganda nima tushuniladi hamda ularning sanoat tarmoqlari bo'yicha farqlanishiga nima sabab bo'ladi?
3. Korxona va sanoat tarmog'ini ishlab chiqarish quvvatlarini hisoblash usuli, turi va tushunchalari qanday?
4. Asosiy fondlar va korxona ishlab chiqarish quvvatidan foydalanishni yaxshilashning qanday yo'nalishlari mavjud?

7-BOB. QURILISH KORXONALARINING AYLANMA MABLAG‘LARI VA KAPITALNING SHAKLLANISHI

7.1. Qurilish korxonalarida aylanma mablag‘lar tushunchasi va ularning korxona faoliyatidagi ahamiyati

7.2. Qurilish korxonalarida aylanma mablag‘larning tuzilmasi va harakati hamda ularning korxona iqtisodiyotiga ta’siri

7.3. Aylanma mablag‘lardan foydalanish ko‘rsatkichlari va ularning aylanishini tezlashtirish yo‘llari

7.1. Qurilish korxonalarida aylanma mablag‘lar tushunchasi va ularning korxona faoliyatidagi ahamiyati

Korxonalar ishlab chiqarish faoliyatini tashkil qilishda mehnat qurollari (asosiy fondlar) va ishchi kuchidan tashqari, **aylanma mablag‘larga** ham ega bo‘lishlari zarur. Aylanma mablag‘lar ishlab chiqarishning aylanma fondlari va muomala fondlarini tashkil qilishga mo‘ljallangan pul mablag‘laridan iborat. Aylanma mablag‘lar, qoidaga ko‘ra, korxonaning hisob raqamida naqd pul ko‘rinishida jamg‘ariladi. Har bir korxonaning aylanma mablag‘lari asosiy fondlarning texnik holati va mahsulot ishlab chiqarish dasturi bilan bog‘liq. Korxona qanchalik katta va uning ishlab chiqarayotgan mahsulotlari turlari ko‘p bo‘lsa, aylanma mablag‘lar shunchalik ko‘p talab qilinadi. Aylanma mablag‘lar ishlab chiqarish va uning uzluksizligini ta’minlashning moddiy asosi hisoblanadi.

“Aylanma mablag‘lar” atamasidan tashqari “aylanma kapital” iborasi ham ko‘p qo‘llanilib, asosan iqtisodiy nazariya va xo‘jalik yuritishning xorijiy tajribasidan olinadi. Mohiyatiga ko‘ra, **aylanma kapital** korxona ishlab chiqarish kapitalining bir qismi bo‘lib, uning qiymati ishlab chiqarishning har bir siklida ishlab chiqarilgan mahsulotga o‘tkaziladi hamda ushbu tovarni sotgandan so‘ng korxonaga qaytariladi. Aylanma kapital ko‘pincha korxonaning pul mablag‘lari hisoblanuvchi yoki ishlab chiqarish jarayonida pul mablag‘lariga aylantiriluvchi harakatchan aktivlari qatoriga kiritiladi.

Iqtisodiy tabiati, bajaruvchi vazifalari va ishlab chiqarish jarayonidagi o'rniga ko'ra, "aylanma mablag'lar" va "aylanma kapital" o'rtasida sezilarli farq yo'q. Korxona doimiy kapitalining tarkibiy qismi sifatida ular xomashyo, yoqilg'i, energiya resurslari, yordamchi va boshqa materiallarda yuzaga keladi, shuningdek, ishchi kuchlarini yollash va ularning mehnatiga haq to'lashga bo'nak (avans) tariqasida beriladi. Aylanma mablag'larga bo'lgan qo'shimcha talab banklardan olinadigan kreditlar hisobiga qoplanadi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitlarida korxonalarning aylanma mablag'larga yetarli tarzda ega bo'lishi ularning normal faoliyat yuritishi garovi hisoblanadi. Shuni ham unutmaslik zarurki, ishlab chiqarayotgan mahsulot birligiga sarflanuvchi xomashyo, material, yoqilg'i va energiya miqdori mahsulot sifatiga ta'sir ko'rsatmagan holda qanchalik kam bo'lsa, mahsulot shunchalik arzonlashadi hamda aylanma mablag'lar kamroq sarflanib, ulardan foydalanish samaradorligi yuqori bo'ladi.

Korxonalarning aylanma mablag'lari aylanma fondlari va muomala fondlariga taqsimlanadi. Bunday taqsimlash ularning moddiy-buyumlashgan tuzilishidan tashqari, ishlab chiqarish jarayoni va umuman, korxonaning iqtisodiy faoliyatidagi ishtiroki asosida amalga oshiriladi. Bundan tashqari, taqsimlash rejalashtirishni tashkil qilishda hamda korxonaning ishlab chiqarish va noishlab chiqarish sohalarida aylanma mablag'larga bo'lgan ehtiyojini aniqlashda katta rol o'ynaydi.

Aylanma ishlab chiqarish fondlari—korxona ishlab chiqarish fondlarining bir qismi bo'lib, bitta ishlab chiqarish sikli davomida sarflanadi hamda natural shaklini o'zgartirib, o'z qiymatini to'lig'icha tayyor mahsulot tannarxiga o'tkazadi. Shu sababli aylanma ishlab chiqarish fondlari ishlab chiqarish jarayonining majburiy elementi va ishlab chiqarish xarajatlarining asosiy qismi hisoblanadi.

Korxona aylanma ishlab chiqarish fondlari qatoriga xomashyo va materiallar zahirasi, yarim tayyor mahsulotlar, yoqilg'i va energetika resurslari, qadoqlash va o'rov materiallari, ehtiyot qismlar, tugallanmagan ishlab chiqarish va kelajakdagi xarajatlarni kiritish mumkin. Rejalashtirish, sistemali hisob va hisobotni tashkil qilish uchun qulaylik yaratish maqsadida aylanma ishlab chiqarish fondlari uch guruhga bo'linadi:

- ishlab chiqarish zahiralarini;
- tugallanmagan ishlab chiqarish va korxonada tayyorlangan yarim tayyor mahsulotlar;
- kelgusi davr xarajatlari.

Muomala fondlari korxonaning tayyor mahsulot zahirasini yaratish uchun mo'ljallangan pul mablag'lari, shuningdek, aksiyadorlarning qarzlarini, turli xil debitorlik qarzlarini, bank va kassalarning hisob raqamlaridagi mablag'lardan iborat bo'ladi. Muomala fondlari va aylanma ishlab chiqarish fondlari majmuasi, korxonaning aylanma mablag'lari(kapitali)ni tashkil qiladi.

Ishlab chiqarishda band bo'lgan aylanma mablag'lar kattaligini belgilovchi asosiy omillar – bu, mahsulot tayyorlashning ishlab chiqarish sikli uzunligi, mehnatni tashkil qilish, texnika va texnologiyani rivojlanish darajasi, mehnat predmetlari va qurollaridan foydalanish normalaridir. Aylanma mablag'lar kattaligi, shuningdek, mahsulotlarni sotish sharoitlari, ta'minot va mahsulotni sotish tizimini tashkil qilish darajasi bilan ham bog'liq bo'ladi.

Yuqorida keltirilgan holatlardan kelib chiqqan holda shuni aytish mumkinki, aylanma mablag'lardan quyidagi hollarda foydalaniladi:

- xomashyo, material, ehtiyot qismlar hamda ishlab chiqarishni tashkil qilishda zarur bo'lgan boshqa mehnat predmetlari;
- ishlab chiqarish jarayonida iste'mol qilinuvchi elektr energiyasi, yoqilg'i kabi resurslar uchun haq to'lash;
- korxonani tashkil etish va faoliyat yuritish davrida oylik ish haqi to'lanishi;
- soliq va boshqa majburiy to'lovlarni to'lash.

Bozor munosabatlari va deyarli barcha resurslar taqchilligi sharoitlarida aylanma mablag'lar, birinchi o'rinda moddiy resurslardan ratsional foydalanish va ularni shakllantirish zahiralarini izlab topish har bir korxona oldida turgan muhim vazifa hisoblanadi.

Bunda **zahira** deganda, moddiy va pul resurslarini yaxshilashning yuzaga kelgan yoki yuzaga kelayotgan, lekin hali foydalanilmagan (to'liq yoki qisman) imkoniyatlarini tushunish lozim.

Bu zahiralar kelib chiqishi va foydalanilishiga ko'ra xalq xo'jaligiga va tarmoqlarga tegishli yoki tarmoqlararo, ishlab chiqarish ichidagi (zavod, sex va hokazo) turlariga bo'linadi. «Korxona iqtisodiyoti»da **ichki ishlab chiqarish zahirolari** - ishlab chiqarish jarayonlarini tashkil qilish hamda texnika va texnologiyani takomillashtirish, mahsulotlarning yangi va yanada mukammal turlarini o'zlashtirish, ishlab chiqarilayotgan mahsulot sifatini oshirish bilan bevosita bog'liq bo'lgan moddiy resurslardan foydalanishni yaxshilash imkoniyatlari, katta ahamiyat kasb etadi. Zahiralar shuningdek, moddiy resurslarni sarflashni normallashtirish, ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning mehnat sig'imini kamaytirish, mehnatni tashkil qilishning ratsional usullarini qo'llash natijasida ham aniqlanadi. Qisqacha aytganda har bir korxona, ayniqsa, yirik va mashinasozlik korxonalari hamda ularga yaqin bo'lgan korxonalar, moddiy va pul resurslaridan, ya'ni xususiy kapital va boshqa aktivlardan ratsional foydalanish bo'yicha puxta ishlab chiqilgan chora-tadbirlar majmuasiga ega bo'lishi zarur.

Resurslardan samarali foydalanishning texnik-ishlab chiqarish yo'nalishlari qatoriga, birlamchi xomashyoni ishlab chiqarishda foydalanishga sifatli ravishda tayyorlash, mashina va uskunalarni konstruksiyasini takomillashtirish, xomashyo, material, yoqilg'ilarning tejankor turlaridan foydalanish, ishlab chiqarish chiqitlarini kamaytiruvchi hamda ikkilamchi resurslardan maksimal darajada foydalanish va barcha turdagi yo'qotishlarning oldini olishni ta'minlovchi yangi texnika va texnologiyalarni joriy qilishni kiritish mumkin.

Resurslardan oqilona foydalanishning tashkiliy-iqtisodiy yo'nalishlari qatoriga, mahsulotlar material sig'imini rejalashtirish va normalashtirishning ilmiy darajasini oshirish, resurslarni sarflashning texnik jihatdan asoslab berilgan norma va normativlarini ishlab chiqish, "eski" va "yangi" mahsulot ishlab chiqarish o'rtasida progressiv proporsiyalarni belgilash, mehnatni tashkil qilishning samarali usullarini rag'batlantirish bilan bog'liq bo'lgan chora-tadbirlar kiritiladi.

Aylanma mablag'lar va ularning tarkibiy qismlaridan samarali foydalanishning asosiy yo'nalishlari ish joylarida (brigada, sex va ishlab chiqarish uchastkalarida) bitta miqdordagi xomashyo va materiallardan tayyorlanuvchi

yakuniy mahsulotlarni ko'paytirishdadir. U ishlab chiqarishni texnik jihatdan ta'minlash, xodimlarning malakasi, moddiy-texnika ta'minoti, moddiy resurslar zahiralarini sarflash normalariga bog'liq bo'ladi.

7.2. Qurilish korxonalarida aylanma mablag'larning tuzilmasi va harakati hamda ularning korxona iqtisodiyotiga ta'siri

Aylanma tuzilmalarni rejalashtirish va boshqarishning hozirgi paytdagi amaliyotida ushbu mablag'larning tarkibi va tuzilmasini baholash va tahlil qilishga, shuningdek, ularning funksional roli va harakatiga katta e'tibor qaratiladi. Aylanma ishlab chiqarish fondlari korxona aylanma mablag'larining eng faol qismi bo'lsa, muomala fondlari ishlab chiqarish jarayonida bevosita ishtirok etmaydi hamda yangi iste'mol qiymatini yaratmaydi **ishlab chiqarish zahiralar** – bu ishlab chiqarish jarayonida ishlab chiqarishga kiritish uchun tayyorlangan hamda xomashyo, asosiy va yordamchi materiallar, yoqilg'i, xarid qilinuvchi yarim tayyor mahsulotlar, butlovchi qismlar, qadoqlash va o'rov materiallari, asosiy fondlarni ta'mirlash uchun ehtiyot qismlar, yoqilg'i-moylash materiallaridan tashkil topuvchi mehnat predmetlari;

- **tugallanmagan ishlab chiqarish va korxonada tayyorlangan yarim tayyor mahsulotlar** – bu, ishlab chiqarish jarayonida foydalanishga topshirilgan hamda ishlov berish va yig'uv jarayonida bo'lgan, lekin ishlab chiqarish jarayoni to'liq tugallanmagan hamda ushbu korxonada keyinchalik ishlov berilishi lozim bo'lgan mehnat predmetlari;

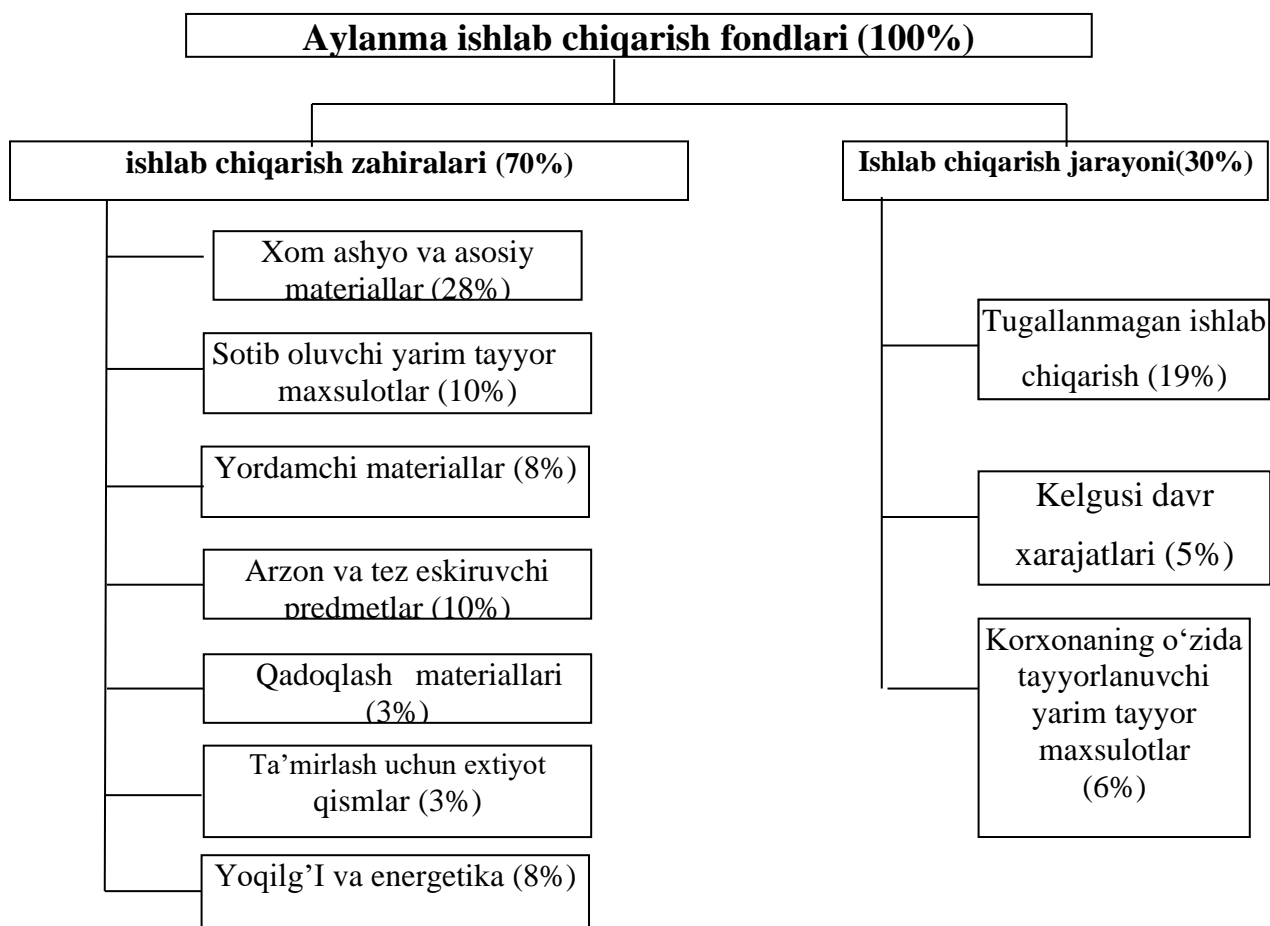
- **kelgusi davr xarajatlari** - ayni paytda ishlab chiqarilayotgan, lekin kelajakdagi mahsulotlarga mansub bo'lgan yangi turdagi mahsulotlarni tayyorlash va o'zlashtirish xarajatlari (masalan, asbob-uskunalarini qayta rejalashtirish, mahsulotlarning yangi turlarini tayyorlash va loyihalashtirishga sarflanuvchi xarajatlar va boshqalar).

Aylanma ishlab chiqarish fondlari alohida tarkibiy qismlari yoki elementlari o'rtasidagi foizlarda ifodalanuvchi o'zaro munosabatlar **aylanma ishlab chiqarish fondlarining tuzilmasini** tashkil qiladi. Aylanma ishlab chiqarish fondlari va

muomala fondlari o'rtasidagi xuddi shunday foizlardagi munosabatlar korxona aylanma mablag'larining tuzilmasi deb ataladi. 7.1 - chizmada korxona aylanma mablag'larining taxminiy (namunaviy) tuzilmasi ko'rsatilgan.

Chizmadan ko'rish mumkinki, ishlab chiqarish zahiralari aylanma ishlab chiqarish fondlarining asosiy qismini tashkil qiladi. Biroq bozor iqtisodiyoti, ayniqsa, barcha resurslar taqchilligi sharoitlarida ishlab chiqarish zahiralari haddan tashqari oshirib yuborilishi korxona iqtisodiyotiga salbiy ta'sir qilishidan tashqari, resurslarni "bog'lab" qo'yadi hamda ularning yo'qotilishiga olib keladi. Shu sababli aylanma mablag'lar hajmini optimallashtirish va ularni mahsulot ishlab chiqarish dasturlariga mos holga keltirish korxonaning tejamkorlik rejimida faoliyat yuritishi katta ahamiyatga ega bo'ladi.

7.1 -chizma. Korxona aylanma mablag'larining namunaviy tuzilmasi.

Iqtisodiyotning turli tarmoqlaridagi korxonalarning aylanma mablag'lari ishlab chiqarishning texnologik tashkil etish xususiyatlariga ko'ra, bir-biridan farq qiladi. Bu xususiyatlarning xarakteri ishlab chiqarilayotgan mahsulot turi va

murakkabligi, ixtisoslashtirish darajasi, mahsulotni realizatsiya qilish sharoitlari va shu kabilar bilan izohlanadi. Aylanma mablag'lar tuzilmasining tarmoqlar bo'yicha farqlanishini quyidagi jadval orqali bilib olish mumkin (7.1-jadval).

7.1-jadval

Aylanma mablag'larning tarmoqlar bo'yicha taqsimlanishi

Aylanma fondlarning guruh va elementlari	Butun sanoat	qora metallurgiya	Mashina- sozlik	Energe -tika	Yengil sanoat	Oziq-ovqat sanoati
1. Ishlab chiqarish zahiralar - jami	70,2	65,0	55,3	98,3	90,0	78,8
Jumladan: xomashyo va asosiy materiallar, yarim tayyor mahsulotlar	46,2	23,8	37,5	-	76,7	52,2
Yordamchi materiallar	6,6	11,0	2,3	24,1	5,7	6,1
Yoqilg'i	1,7	2,0	0,7	37,4	0,5	1,6
Ta'mirlash uchun ehtiyot qismlar	3,9	11,0	2,0	23,0	1,7	2,0
qadoqlash va o'rov materiallari	3,0	0,5	0,6	0,3	1,2	11,3
Instrumentlar, xo'jalik asboblari va qimmat bo'lmagan, tez eskiruvchi boshqa predmetlar	9,8	16,7	12,2	19,5	3,2	5,6
2. Tugallanmagan ishlab chiqarish va korxonada tayyorlangan yarim tayyor mahsulotlar	24,0	18,3	42,2	0,5	9,8	19,5
3. Kelgusi davr xarajatlari va boshqa mehnat predmetlari	5,8	16,7	2,5	1,2	0,2	1,7
Jami aylanma ishlab chiqarish fondlari	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Aylanma fondlar tuzilmasi nafaqat sanoatning turli tarmoqlarida, hattoki bir tarmoq va bir korxonaning o'zida ham farqlanadi. Bunday farqlanishga turli xildagi xomashyo va materiallar, ishlab chiqarish texnologiyasi va texnikasidagi farqlar,

korxonalarning geografik joylashuvi, ishlab chiqarishning tashkil etilishi va mehnat taqsimoti, moddiy-texnika ta'minoti sabab bo'lishi mumkin.

Korxonalar aylanma mablag'lari tarkibi va tuzilmasiga xo'jalik yuritish qobiliyati va uning samaradorligiga rioya qilish qoidalari katta ta'sir ko'rsatadi. Ya'ni korxona ishlab chiqarish zahiralarini va aylanma mablag'larning ta'minlanganligini haddan tashqari oshirishga intilmasligi zarur. Amaliyotning guvohlik berishicha, bu, resurslarning halok bo'lishiga va sun'iy tanqislikning yuzaga kelishiga sabab bo'ladi. Shu sababli xomashyo va materiallarni sarflashning texnologik normalariga rioya qilish, ularni saqlashni to'g'ri yo'lga qo'yish, chiqitlar va yo'qotishlarni kamaytirish, zamonaviy va arzon materiallardan foydalanish katta ahamiyat kasb etmoqda. Biroq arzon materiallardan foydalanish doim ham korxona imkoniyatlari va xohishidan kelib chiqavermaydi va tashqi muhit, birinchi o'rinda ishlab chiqarishdagi hamkorlar, bahoni shakllantirish, umumiy iqtisodiy barqarorlik va boshqa omillar bilan ham bog'liq bo'ladi.

Korxona iqtisodiyotiga aylanma mablag'larning tarkibi va tuzilmasidan tashqari, ularni ishlab chiqarish, takror ishlab chiqarish va muomalaning turli bosqichlarida izlab topish katta ta'sir ko'rsatadi. Aylanma mablag'larning to'liq aylanishi uch bosqichdan iborat bo'lib, bu jarayonda mahsulot ishlab chiqariladi va sotiladi.

Birinchi bosqichda aylanma mablag'lar pul shaklidan moddiy boyliklarning ishlab chiqarish zahiralariga aylanadi, ya'ni pul - tovar (P-T).

Ikkinchi bosqich ishlab chiqarish, yani mahsulotni tayyorlash jarayonini o'z ichiga oladi. Bu bosqichda aylanma mablag'lar va birinchi o'rinda aylanma foddar tugallanmagan ishlab chiqarish va yarim tayyor mahsulotlar holiga keltirilib, tovar shaklini oladi (T).

Uchinchi bosqichda aylanma mablag'lar tovar mahsuloti shaklida muomalaga kiritilib, sotiladi va yana pul shaklini oladi (T-P).

Shu tariqa aylanma mablag'lar barcha bosqichlardan o'tib, to'liq aylanishni amalga oshirishini quyidagi tarzda aks ettirish mumkin:

1-bosqich - pul-tovar (P-T);

2-bosqich - ishlab chiqarish (I.Ch);

3-bosqich - tovar-pul (T-P).

Shuni qayd qilib o'tish muhimki, korxonaning aylanma mablag'lari bir vaqtning o'zida uchala bosqichda ham pul mablag'lari, ishlab chiqarish zahirolari, tugallanmagan ishlab chiqarish, yarim tayyor va tayyor mahsulotlar ko'rinishida mavjud bo'lishi mumkin. Korxonaning aylanma mablag'lari harakati ma'lum bir iqtisodiy qonunlar asosida ishlashi hamda ulardan ishlab chiqarish va takror ishlab chiqarishning barcha bosqichlarida oqilona foydalanishni ko'zda tutishi ham muhim ahamiyat kasb etadi. Bu qonunlardan va aylanma mablag'lardan foydalanish qoidalaridan chetga chiqish aylanma mablag'larning yetishmasligiga yoki samaradorlikning pasayishiga olib kelishi mumkin.

7.3. Aylanma mablag'lardan foydalanish ko'rsatkichlari va ularning aylanishini tezlashtirish yo'llari

Shakllanish manbaiga ko'ra, aylanma mablag'lar xususiy va qarzga olingan turlarga bo'linadi.

Xususiy aylanma mablag'lar doimo korxona ixtiyorida bo'lib, xususiy resurslar, asosan foyda hisobiga shakllanadi. Korxonaning xususiy aylanma mablag'lari qatoriga ish haqi bo'yicha qarzlari, ta'minotchilar yoki hamkorlar qarzlari, buyurtmachilarning tayyorlangan mahsulot uchun to'lagan pullari kabilarni kiritish mumkin. Bu mablag'lar xususiy mablag'larga tenglashtirilgan mablag'lar yoki korxonaning barqaror passivlari deb ataladi.

Qarzga olingan aylanma mablag'lar doimo harakatda bo'lmaydi hamda korxonaning mahsulotlarni sotishdagi qiyinchiliklar, moddiy-tovar boyliklar bilan ta'minlash, mahsulot ishlab chiqarish dasturini oshirib bajarish va boshqa vaqtinchalik ehtiyojlarni qoplash uchun foydalaniladi. Ular qatoriga bank kreditlari, kreditorlik qarzlari (tijorat kreditlari) va boshqa passivlarni kiritish mumkin.

Aylanma mablag'larni boshqarish mahsulot ishlab chiqarish va sotish jarayonining uzluksizligini ta'minlashda aylanma mablag'lardan iloji boricha kamroq foydalanishda ifodalanadi. Bu esa korxona aylanma mablag'lari

aylanishining barcha bosqichlarida mos ravishda minimal, lekin yetarli tarzda ratsional taqsimlanishi zarurligini anglatadi. Bu vazifa o'z navbatida moddiy resurslar zahiralarini va xarajatlarini normalashtirish tufayli muvaffaqiyatli amalga oshirilmoqda.

Aylanma mablag'larni normalashtirish korxonaning uzluksiz ishlashi ta'minlaydigan moddiy boylik va boshqa resurslarning minimal, lekin yetarli zahiralarini shakllantirish uchun zarur bo'lgan pul mablag'larini aniqlashda ifodalanadi. U ichki zahiralarini aniqlash, ishlab chiqarish sikli davomiyligini qisqartirish va tayyor mahsulotni tezroq sotish imkon yaratadi.

Biroq amaliyotda korxonalarning barcha aylanma mablag'lari ham normalashtirilmaydi. Shu sababli aylanma mablag'lar normalashtiriluvchi va normalashtirilmaydigan turlarga taqsimlanadi va ular hozirgi bozor munosabatlari sharoitlarida ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan.

Normalashtiriluvchi aylanma mablag'lar qatoriga korxona omborlaridagi ishlab chiqarish zahiralarini (xomashyo, materiallar, yoqilg'i, unchalik qimmat bo'lmagan predmetlar va jihozlar), tugallanmagan ishlab chiqarish, kelgusi davr xarajatlari va ombordagi tayyor mahsulotlar kiritiladi.

Normalashtirilmaydigan aylanma mablag'lar, bu – xaridorlarga berib yuborilgan tayyor mahsulot yoki tovarlar, hisob raqamidagi pul mablag'laridir.

Korxonalar faoliyatida barcha aylanma mablag'lar salmog'ida 70-80%ni tashkil qiluvchi normalashtiriluvchi aylanma mablag'lar asosiy o'rin tutadi. Aylanma mablag'larni normalashtirish tejamkorlik rejimiga rioya qilish va resurslardan oqilona foydalanish imkonini yaratadi.

Resurslarni normalashtirish jarayonida aylanma mablag'larning norma va normativlari belgilanadi.

Aylanma mablag'larning normasi, korxona moddiy-tovar boyliklarining minimal zahiralarini tavsiflaydi hamda ishlab chiqarilayotgan mahsulot birligiga to'g'ri keluvchi pul o'lchovida, zahira kunlari va zahira normalarida hisoblanadi.

Aylanma mablag‘larning normativi aylanma mablag‘lar normasini, normasi aniqlangan ko‘rsatkichga ko‘paytirishni ifodalaydi hamda qoidaga ko‘ra, pul ko‘rinishida o‘lchanadi. U quyidagi formula asosida hisoblanishi mumkin:

$$N_{ay.m} = N_{ich.z} + N_{t.ich} + N_{t.m}$$

Bu yerda:

$N_{ich.z}$ - ishlab chiqarilgan zahiralarning normasi;

$N_{t.ich}$ – tugallanmagan ishlab chiqarish normasi;

$N_{t.m}$ - tayyor mahsulot normasi.

Aylanma mablag‘larni normalashtirish va ayniqsa, moddiy resurslarni sarflash normalarini belgilashda quyidagi tamoyillarga amal qilish lozim:

- normalarning progressivligi va dinamikligi;
- normalarning iqtisodiy va ishlab chiqarish–texnikaviy jihatdan asoslanganligi;
- xomashyo, material, yoqilg‘i, elektr energiyasi va boshqa resurslar o‘lchamini to‘g‘ri tanlash;
- chiqit va yo‘qotishlarning oldini olish;
- eskirgan normalarni qayta ko‘rib chiqish hamda ularni fan-texnika taraqqiyoti yutuqlariga mos holga keltirish.

Moddiy va boshqa resurslarni normalashtirishda bir nechta usullar qo‘llaniladi. Amaliyotda quyidagi usullar ko‘proq uchraydi:

1. O‘tgan yillar davomida amalda sarflangan resurslar to‘g‘risidagi hisobot ma’lumotlarini o‘rganish hamda bir necha yillar davomida ro‘y bergan pasayishlarni hisoblashga asoslanuvchi statistika-tajriba usuli.
2. Laboratoriya tajribalariga asosan yaratilgan hamda instrumentlar va yordamchi materiallar sarflanishi normasini aniqlashda qo‘llaniluvchi - laboratoriya–texnikaviy usuli.
3. Yuzaga kelgan ishlab chiqarish sharoitlaridan tashqari boshqa korxonalarning ilg‘or tajribalari va yutuqlarini ham hisobga olish imkonini beruvchi, moddiy resurslardan foydalanishni normalashtirishning mukammalroq usuli hisoblanuvchi – hisob-tahliliy usuli.

Korxona aylanma mablag'larini normalashtirish tadbirlari ishlab chiqarish zahiralarini normalashtirish, shuningdek, tugallanmagan ishlab chiqarishning optimal kattaligi, tayyor mahsulot qoldiqlari va kelgusi davr xarajatlarini aniqlash bilan bog'liq vazifalarni yechishga olib keladi.

Ishlab chiqarish zahiralarini normalashtirish, korxonaning uzluksiz faoliyat yuritishini ta'minlash maqsadida amalga oshiriladi. Agar ishlab chiqarish zahiralarini normativlardan past bo'lsa, ishlab chiqarish jarayonining izdan chiqishi, ishchi kuchi va uskunalarning bekor turib qolishi, korxonaning ishlab chiqarish va iqtisodiy ko'rsatkichlari pasayishiga olib kelishi mumkin. Shu bilan bir paytda, ishlab chiqarish zahiralarining belgilangan norma va normativlardan oshib ketishiga ham yo'l qo'ymaslik kerak, chunki bu mablag'larning "muzlab" qolishiga va natijada korxona va davlatning zarar ko'rishiga olib keladi.

Ishlab chiqarish zahiralarini joriy, sug'urta (kafolatli), tayyorlov (texnologik) va mavsumiy turlarga bo'linadi.

Joriy zahira – bu, materiallar yetkazib berish oralig'ida ishlab chiqarishni moddiy resurslar bilan ta'minlash uchun zarur bo'lgan zahiradir. Joriy zahiralar material yetkazib berish davri, oralig'i hamda xomashyo va boshqa materiallarning sutkalik sarflanishiga to'g'ridan-to'g'ri bog'liq bo'ladi.

Tayyorlov (texnologik) zahirasidan xomashyo va materiallarni ishlab chiqarishga kiritish uchun tayyor holga keltirishda foydalaniladi. Bunday zahiralar ishlab chiqarishning o'ziga xos xususiyatlari va texnologiyalariga ega bo'lgan korxonalardagina yaratiladi. Bunday korxonalar qatoriga yog'-moy kombinati, yog'ochni qayta ishlash korxonasi kabilarni kiritish mumkin. Mazkur hollarda tayyorlov zahirasi miqdori tayyorlov texnologiyasi va operatsiyalariga mos holda normaga solinadi.

Mavsumiy zahiralar asosan uchta sababga ko'ra yuzaga keladi: birinchidan, xomashyo tayyorlashning mavsumiyligi; ikkinchidan, uni iste'mol qilishning mavsumiyligi; uchinchidan, materiallarni yetkazib berishning mavsumiyligi. Mavsumiy zahiralar hajmi xuddi joriy zahiralar hajmi kabi, o'rtacha bir sutkada

iste'mol qilish va mavsumiy zahiralar yaratilishi lozim bo'lgan vaqtga asosan aniqlanadi.

Ishlab chiqarish zahiralarini normalashtirish, ishlab chiqarishda qo'llaniluvchi har bir mehnat predmeti (xomashyo va materiallar, yordamchi materiallar va boshqalar) uchun alohida amalga oshiriladi hamda bu o'z navbatida ishlab chiqarish zahiralarini yaratishda aylanma mablag'larga bo'lgan ehtiyojni aniqlashga asos bo'lib xizmat qiladi.

Tugallanmagan ishlab chiqarishni normalashtirish. Tugallanmagan ishlab chiqarish bo'yicha aylanma mablag'lar normativini aniqlash korxona faoliyatidagi eng murakkab va ko'p mehnat talab qiluvchi jarayon hisoblanadi. Tugallanmagan ishlab chiqarish sifatida ishlab chiqarishning turli bosqichlarida - xomashyoni texnik nazorat bo'limi (TNB) tomonidan qabul qilishdan tayyor mahsulot omboriga topshirgunga qadar ishlov berilayotgan mahsulotlarni ko'rsatish mumkin.

Tugallanmagan ishlab chiqarishga jalb qilingan aylanma mablag'larning o'sishi xomashyo va materiallarni ishlab chiqarishga kiritish bilan boshlanadi hamda ishlab chiqarish sikli yakunida (tayyor mahsulot omborga topshirilganda) eng yuqori nuqtasiga chiqadi.

Tayyor mahsulot qoldiqlarini normalashtirish. Ishlab chiqarish jarayoni tugallangandan so'ng mehnat predmetlari tayyor mahsulot ko'rinishida muomalaga kiritiladi.

Tayyor mahsulotning omborda saqlanish muddati tayyor mahsulotni transportirovka qilish va sotishga bog'liq bo'ladi.

Aylanma mablag'larning ushbu normasidagi kunlar soni mahsulotni tayyorlash, yuklash, hujjatlarni tayyorlash va ularni bankka topshirish uchun zarur bo'lgan kunlardan iborat bo'ladi.

Kelgusi davr xarajatlarni normalashtirish. O'sib borayotgan fan-texnika taraqqiyoti sur'atlari aylanma mablag'larning kelgusi davr xarajatlari ahamiyatini oshirmoqda. Bu xarajatlar korxonaning maxsus buxgalteriya hisobida uchta manba: yangi texnikani o'zlashtirish fondi (agar korxonada shunday fond mavjud bo'lsa),

bank krediti va foyda (xarajatlarni mahsulot tannarxiga kiritish yo'li bilan) hisobiga yig'iladi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Aylanma mablag'lar ishlab chiqarish aylanma fondlaridan qanday farq qiladi?
2. Aylanma mablag'larni tashkil qiluvchi asosiy elementlar qaysilar?
3. Aylanma mablag'lar tuzilmasi deganda nima tushuniladi?
4. Qaysi omillar aylanma mablag'larning aylanish darajasiga ta'sir ko'rsatadi?

8-BOB. QURILISH INDUSTRIYASIDA KADRLAR SALOHIYATI VA MEHNAT UNUMDORLIGI

8.1. Mehnat resurslari va qurilishning kadrlar salohiyati

8.2. Kadrlar siyosati va uning qurilish taraqqiyotidagi roli

8.3. Mehnat va unga haq to'lash

8.4. Mehnat unumdorligini aniqlash usullari. Mehnat unumdorligi o'zgarishining omillari va shart sharoitlari

8.1. Mehnat resurslari va qurilishning kadrlar salohiyati

Mehnat resurslari - bu aholining jismonan rivojlangan, aqliy qobiliyat va bilimlarga ega, mehnatga layoqatli qismidir. Odatda ularni aholining iqtisodiy faol qismi deb ataladi.

Mehnatga layoqatli aholining katta qismi (moddiy ishlab chiqarish sohasida band bo'lganlarning taxminan 8-10 foizi) bugungi kunda qurilish sohasida ishlamoqda. Aynan ular qurilishning asosiy fondlarini ham, aylanma fondlarini ham harakatga keltiradilar, xalq xo'jaligi va aholi uchun kerakli ob'yektlarni vujudga keltiradilar.

Bozor va bozor munosabatlari sharoitlari mehnat resurslarini mahorat bilan boshqarish va avvalo, kadrlarni makroiqtisodiy miqyosda ham, uning birlamchi bo'g'inlari - korxonalar, tashkilotlar va boshqa xo'jalik sub'yektlar miqyosida ham kadrlarni to'g'ri tanlab, to'g'ri joylashtirish ham muhim ahamiyatga egadir. Bugungi kundagi kadrlar ishlab chiqarish texnikasi va texnologiyasini yaxshi tushunish bilan birga, iqtisodiyot va iqtisodiy rivojlanish qonunlarini, biznes-strategiyalarni, ilmiy menejment asoslarini, xo'jalik yuritishning huquqiy masalalarini bilishlari, ishlab chiqarishda yuzaga keladigan vazifalarni tezkor yecha olishlari kerak.

Islohotlardan avvalgi davrda kadrlar bilan ishlashning tahlili unda quyidagicha salbiy jihatlar bo'lganligini ko'rsatmoqda:

- kasbga yo'naltirishning, kadrlarni ya'ni ishchilarni va rahbarlarni (menejerlarni) tanlash va joylashtirishning rasmiyligi;

- ayrim ishlovchilarning shaxsiy sifatlariga, ularning mehnat natijalariga ortiqcha baho berish yoki yetarli baholamaslik;

- ishlovchining o'z ish lavozimiga mos emasligi yoki ishga qabul qilishdagi proteksionizm;

- mehnat natijalari uchun javobgarlikning susayishi;

- o'z-o'zini tanqid va o'z-o'zidan norozilikni bilmaslik;

- mehnatga haq to'lashda tenglashtirish, mahorat va tashabbuskorlikka, mustaqillikka yetarli e'tibor bermaslik.

Bugungi kunda qurilishdagi kadrlar siyosati boshqa tarmoqlardagi bilan deyarli bir xil bo'lib, avvalo bozor talablari va bozor munosabatlariga, qarorlar qabul qilishda mustaqillikka asoslangandir. Bunda asosiy e'tibor inson omilining kuchaytirilishiga qaratiladi, chunki iqtisodiy taraqqiyotning taqdirini zavod va fabrikalar, mashinalar, asbob-uskunalar yoki ishlab chiqarish zahiralarini emas, balki avvalo insonlar, ishchilar hal qiladi. Korxona yoki tashkilotning faoliyatini samarali yoki samarasiz qiluvchilar ham aynan ishchilar, mehnat jamoasidir.

Shu munosabat bilan inson omilining qurilishning samaradorligini oshirishga ta'sir ko'rsatishdagi asosiy jihat quyidagilardan tashkil topgan:

- kadrlarni tanlash va ilgari surish;
- kadrlarni tayyorlash va ularni uzluksiz o'qitish;
- kadrlar tarkibining barqarorligi va ixchamligi;
- ishchilar mehnatini moddiy va ma'naviy baholashni takomillashtirish.

Bu vazifalarni hal qilishda qurilish tashkilotlari (firmalari) boshqa korxonalar kabi keng faoliyat miqyosiga egadirlar. Ammo bu yerdagi umumiy qoida shundayki, ishlab chiqarishga ma'lumoti va kasbiy mahorati bilan ajralib turadigan kishilar kerak. Bugungi kunda, talab va taklif ko'pincha bir-biriga qarama-qarshi turgan, endi shakllanib kelayotgan mehnat bozorida aynan ana shunday kishilarga bo'lgan talab kuchlidir.

Qurilishda mehnat resurslarini boshqarish tizimi hozirgi kunda o'zaro bog'liq bo'lgan uch blokni o'z ichiga oladi:

- 1) korxonaning mehnat resurslarini shakllantirish;

- 2) korxonaning mehnat resurslarini rivojlantirish;
- 3) hayotning mehnat davrining sifatini oshirish.

8.2. Kadrlar siyosati va uning qurilish taraqqiyotidagi roli

Qurilish taraqqiyotining muammolari umumiy majmuida uni xodimlar bilan ta'minlash masalasi, ularning manbalari, tayyorlash va qayta tayyorlash shakllarini hamda ulardan oqilona foydalanish masalalarini aniqlash alohida o'rin egallaydi. Ayniqsa, bozor iqtisodiyoti sharoitida qurilish korxona (firma) larni kadrlar (xodimlar) bilan ta'minlash va ulardan oqilona foydalanish alohida ahamiyat kasb etadi.

Xodimlar (kadrlar) o'zlarining bilimi va ilmi, mehnat malakasi, ishlab chiqarish tajribasi va ma'naviyati bilan ishlab chiqarish kuchlarining muhim unsuri hisoblanadi. Ular fan-texnika taraqqiyoti rivojining, mehnat unumdorligini oshirish, asosiy va aylanma fondlardan foydalanishni yaxshilash, mahsulot sifatini oshirishning va uning tannarxini pasaytirishning hamma sohalari, hamma tomonlarining samaradorligini belgilaydilar.

Shu sababli ham «Hamma ishlarni kadrlar, hal qiladi» - degan mashhur qoida hozirgi kunda ham aslo o'z dolzarbligini yo'qotgani yo'q. Aksincha bu asosiy fikr Respublika Prezidentining asarlari, ma'ruzalari va suhbatlarida qayta-qayta tilga olinmoqda. «Qanday vazifalarni biz o'z oldimizga qo'ymaylik, qandaydir muammolarni yechish kerak bo'lmasin,- degan edi I.Karimov,- oqibat natijada ularning barchasi kadrlarga va yana kadrlarga borib taqaladi».

Qurilish ishlab chiqarishida nafaqat mehnat qurollari va mehnat buyumlari (ishlab chiqarish vositalari), balki kadrlar ham alohida ahamiyat kasb etadi. Aynan kadrlar ishlab chiqarishni boshqaradilar, joriy va istiqbolga tegishli rejalashtirishni va bashorat qilishni amalga oshiradilar, ishlab chiqarish vositalari va moliyaviy resurslarni harakatga keltiradilar. Kadrlarning bilimi, ilmi, kasbiy mahorati qanchalik yuqori bo'lsa, qurilish faoliyatining ishlab chiqarish – iqtisodiy parametrlari shunchalik yuksak bo'ladi. Demak, qurilish ishlab chiqarishining ahvoli, holati, rivoji uning kadrlar potentsiali bilan belgilanadi.

Shu yerda «potentsial» atamasining ma'nosini tushuntirib o'tish kerak bo'ladi, chunki bu tushuncha bozor iqtisodiyoti sharoitida juda ko'p ishlatiladi. O'zbek tilining izohli lug'atida «potentsial» so'zi lotincha «potentia» so'zidan olinganligi va imkoniyat, kuch-qudrat, yashirin imkoniyatlar ma'nolarini bildirishi ta'kidlangan. Odatda bu atamada mavjud bo'lgan va safarbar etilishi, harakatga keltirilishi, ma'lum maqsadlarga erishish uchun foydalanilishi mumkin bo'lgan vositalar, zahiralar va manbalar ham izohlanishi mumkin.

Kadrlar potentsiali – bu mehnat zahirasi yoki imkoniyatidir. U jamiyat mehnat potentsialining tarkibiy qismi hisoblanadi. Unda mehnat resurslarining umumiy soni va ularning tarkibi, ma'lumot darajasi, professional ko'nikmasi va ishlab chiqarishning u yoki bu sohasida mehnat qilish qobiliyati aks etadi.

Qurilish ishlab chiqarishining muvaffaqiyati pirovard natijada rahbar kadrlarning yetukligiga, bilim va ilmining darajasiga, ish malakasi hamda tashkilotchilik qobiliyatiga, ularni to'g'ri tanlash, joy-joyiga qo'yish va tarbiyalashga bog'liqdir.

Davlat kadrlar siyosatini jamiyat hayotining barcha tomonlariga rahbarlik saviyasini oshirish bilan, iqtisodiy-ijtimoiy va madaniy hayotning barcha sohalarida jamoa tashkilotlarining rahbarlik rolini kuchaytirish bilan bevosita bog'laydi. Davlat va nodavlat tashkilotlari kadrlar bilan ishlashni muttasil nazorat qilib boradilar va mahalliy sharoitlarni hisobga olgan holda kadrlar masalasida Prezident va Vazirlar Mahkamasining yagona yo'lini og'ishmay o'tkazib boradilar.

Ishlab chiqarish-xo'jalik faoliyatining har qanday sohasida, shu jumladan, qurilish tarmog'ida ham natijalilik, samaradorlik ko'p jihatdan o'rta bo'g'in kadrlarga bog'liq. Ular rahbarlarning eng ko'p sonli kategoriyasi bo'lib, ishlab chiqarishga hammadan yaqinroq turadilar. Shu boisdan respublikada o'rta bo'g'in kadrlarga alohida ahamiyat beriladi.

Kadrlar siyosatining mazmuni, uni amalga oshirishda amal qilinadigan bir qator tamoyillar mustaqillikka erishilgandan keyin butunlay o'zgardi. Kadrlar ishining usullari, shakllari, bu ishga yondoshishning siyosiy va tashkiliy rahbarlik usullari haqidagi qoidalar qaytadan ishlab chiqildi.

Ma'lumki, siyosat kishilar orqali yuritiladi. Har qanday tashkiliy masalalarni siyosatdan ajratish mumkin emas. Shu sababli, odatda xodimlarning ishchanlik va siyosiy xislatlariga; oshkoralikka va xodimlarni ochiq-oshkora tanlashga, rahbarlikning davomiyligiga rioya qilgan holda ularni o'zgartirib turishga; keksa va yosh kadrlarni qo'yib ishlatishga, kadrlarga ishonishga hamda ularga nisbatan qat'iy talabchan bo'lishga; davlatning asosiy vazifalari va xodimlarning shaxsiy qobiliyatlariga muvofiq tarzda kadrlarni joy-joyiga qo'yishga; ularning ajoyib fazilatlari va kamchiliklarini o'rganishga; xo'jalik va siyosiy rahbarlarning g'oyaviy-nazariy saviyasini muttasil oshirib borishga katta ahamiyat beriladi.

Kadrlar siyosatining dolzarb muammolari Prezident asarlari va nutqlarida nazariy jihatdan chuqur mushohada etilgan va har taraflama asoslab berilgan. Kadrlar siyosati Oliy Majlis tomonidan ko'rib chiqiladi, ko'pgina qonun va qororlarda o'z ifodasini topadi.

1997 yilning avgust oyida «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi» qabul qilindi va ta'lim tizimining aniq strategiyasi yaratildi. Bu dasturning maqsadi – ta'lim sohasini tubdan isloh qilish, uni o'tmishdan qolgan mafkuraviy qarashlar va sarqitlardan to'la xalos etish, rivojlangan demokratik davlatlar darajasida, yuksak ma'naviy va axloqiy talablarga javob beruvchi yuqori malakali kadrlar tayyorlash Milliy tizimini yaratishdir. Bu strategik fenomen mamlakatimizda ta'lim tizimini eng zamonaviy talab – ehtiyojlar asosida o'zgartirib yubordi. Davrimizning bu ulug'vor hujjati qabul qilingandan beri kadrlar tayyorlash borasida tub yangilanishlar yuz berdi. Lekin keyingi vaqtda bozor iqtisodiyoti talablariga javob beradigan mutaxassislar yetishmayotganligi sezilib qoldi. Shu sababli Respublika Prezidenti va Oliy Majlis hamda Vazirlar Mahkamasi istiqlol, mustaqillik bilan hamkorlik qilishga rozi bo'lgan, tayyor turgan barcha mutaxassislarni ishga jalb eta oldi. Ayni bir vaqtda yoshlar orasidan rahbar kadrlarni izlash, tanlash, tayyorlash va tarbiyalash masalasiga alohida e'tibor qaratildi. Mavjud xodimlardan g'oyat oqilona foydalanish manfaatlarini ko'zlab, ularni bir ish sohasidan boshqa ish sohasiga hamda bir hududdan boshqa bir hududga yuborish usulini keng qo'lladi.

Mustaqillik yillarida xalq xo'jaligining barcha sohalari uchun yuksak malakali kadrlar tayyorlash borasida juda katta ishlar qilindi. Milliy iqtisodning, jumladan, qurilishning hal qiluvchi uchastkalariga rahbarlik izlanuvchan, yangilikka intiluvchi, fidoyi, tafakkuri o'tkir, tashkilotchilik qobiliyati zo'r, o'z ishini yaxshi biladigan mutaxassislar qo'lida jamlangandir.

Kadrlar, ularning tarkibi va strukturasi

Kadrlar (xodimlar) – bu muayyan kasbni egallash bo'yicha tayyorgarlikni o'tgan, amaliy tajriba va mehnat ko'nikmasiga ega bo'lgan ishlab chiqarish sohasida ish bilan band bo'lgan kishilardir.

Kadrlarga bo'lgan talabni aniqlash, ularni tayyorlash va qayta tayyorlash, ulardan oqilona foydalanish, kadrlarning mehnati bo'yicha rejalashtirish va hisobga olish va boshqa yo'nalishlar bilan mujassamlashtirish uchun xodimlarni guruhlariga ajratish kerak bo'ladi, ya'ni tasniflash zarur.

Ishlab chiqarish, xo'jalik faoliyatida qatnashishiga qarab qurilish tarmog'ida band bo'lgan barcha kadrlar ikki guruhga bo'linadi:

- qurilish ishlab chiqarish xodimlari;
- noqurilish ishlab chiqarish xodimlari;

Mahsulot ishlab chiqarish doirasida band bo'lgan xodimlarning barchasi qurilish ishlab chiqarish xodimlari guruhiga kiradi. Qurilish ishlab chiqarish xodimlari o'z navbatida bajaradigan funksiyasining tavsifiga qarab quyidagi kategoriyalarga bo'linadi:

1. Ishchi xodimlar;
2. Muhandis-texnik xodimlar;
3. Xizmatchilar;
4. Ish bajaruvchi kichik xodimlar;
5. Qorovullar va o't o'chiruvchilar, ya'ni korxonani qo'riqlaydigan va yong'indan muhofaza qiluvchi xodimlar.

Qurilish ishlab chiqarish xodimlarning eng muhim va juda ko'p qismi - bu ishchilar bo'lib, ular mahsulot ishlab chiqarish (ish bajarish, xizmat ko'rsatish)da bevosita qatnashadilar, jihozlarni ta'mirlash, mehnat buyumlari va tayyor

mahsulotni bir yerdan ikkinchi joyga tashiydilar va nixoyat ta'mirlash – qurish ishlarini bajaradilar.

Ishchilardan keyingi o'rinda **muhandis-texnik xodimlar** turadi va ular rahbar xodimlar hisoblanadi. Ularga direktorlar, boshqaruvchilar, ularning muovnlari, bosh mutaxassislar, xizmat ko'rsatish bo'limlarining rahbarlari kiradi.

Xizmatchilar kategoriyasiga – hujjatlarni tayyorlovchi, ularni rasmiylashtiruvchi, hisob va nazorat ishlarini bajaruvchi, xo'jalik xizmatini bajaruvchi (agentlar, kassirlar, ish yurituvchilar, kotibalar, statistlar va boshqa)lar kiradi.

Tarmoq va korxona faoliyatini rejalashtirish va tahlil etishda, ayniqsa mehnat unumdorligini hisoblash, o'rtacha ish haqini aniqlash, kadrlar qo'nimsizligini aniqlash uchun xodimlarning o'rtacha soni ko'rsatkichi ko'p ishlatiladi.

Kadrlar salohiyatini miqdoriy baholash bilan birgalikda ularni sifat jihatdan ham tavsiflash kerak bo'ladi. Bu jihatlar xodimlarning professional va malakaviy fazilatlari bilan belgilanadi. Bu borada, birinchi o'rinda «mutaxassislik», «ixtisoslik», «malaka» degan tushunchalar yuzaga keladi.

Mutaxassislik – bu ma'lum bir yoki bir necha turdagi ishlarni amalga oshirish uchun insonga zarur bo'lgan bilimlar va malakalar yig'indisi. Masalan, iqtisodchi, marketolog, vositachi, moliyachi, buxgalter, yoki texnika sohasida – muhandis, mexanik, energetik va h.k.

Ixtisos – insonning hosil qilgan bilimlar va amaliy ko'nikmalari majmui. Ixtisos kishiga hayotning moddiy va ma'naviy sohasida muayyan ishni bajarish imkoniyatini beradi.

Malaka – biron bir mutaxassislik va ixtisoslik bo'yicha murakkab ishni bajarish uchun zarur bo'lgan bilim va ilm hamda mehnat ko'nikmasining darajasidir. Kadrlarning malaka darajasini baholash uchun o'rtacha koeffitsient va o'rtacha tarif koeffitsienti razryadi belgilanadi.

Yangidan-yangi ishlab chiqarish sohalari vujudga kelishi, fan va texnikaning rivoji, ish, shu jumladan, bir texnologik jarayonning boshqa jarayonga almashinishi

bilan boshqaruv, rejalashtirish, tashkil etish, takomillashuvi bilan yangi mutaxassisliklar kasb va ixtisoslar yuzaga keladi, eskirganlari barham topadi.

Kadrlar ilmini o'rganish nazariyasida **«Kadrlar tuzilmasi»** degan tushuncha mavjud. Masalan, korxona xodimlari umumiy sonini 100 foiz deb olsak, ishchilar 75 foizni, muhandis-texnik xodimlar 12 foizni, xizmatchilar 8 foizni, boshqa xodimlar esa 5 foizni tashkil etishi mumkin. Bu misoldan ko'rinib turibdiki, xodimlar kategoriyalari, ya'ni ularning tarkibiy qismlari o'rtasidagi nisbat ularning tuzilmasini, ya'ni strukturasini ifodalaydi.

Kadrlar tarkibi va strukturasini faqat korxonalarda emas, balki tarmoqlarda ham bir-biridan farq qilishi mumkin. Bu tarmoqning murakkabligiga, korxona (firma)ning katta-kichikligiga, ularning texnikaviy va texnologik jihatdan qurollanganligiga, ishchi-xizmatchilarning bilimi va ilm darajasiga va mehnat ko'nikmasiga, sohaning hamkorlik munosabatlari rivojlanganligiga va boshqa bir qator xususiyatlarga bog'liq.

Kadrlarni tanlash va joy-joyiga qo'yish

Kadrlarni tanlash, ularni joy-joyiga qo'yish, ulardan oqilona foydalanish va tarbiyalash masalasi kadrlar siyosatining, umumiy iqtisodiyotning, shu jumladan, makro- va mikroiqtisodiyotning eng muhim masalalaridan biri hisoblanadi. Shu sababli Respublikamizning birinchi Prezidenti I.A. Karimovning asarlarida, Oliy Majlis tomonidan qabul qilingan qonunlarda, Vazirlar Mahkamasining qarorlarida bu masalaga alohida e'tibor berilgan.

Kadrlarni tanlashda, ularni joy-joyiga qo'yish, foydalanish va tarbiyalash borasida quyidagi tamoyillarga alohida e'tibor berish kerak:

- aql-idrok, did va farosat;
- qat'iylik, matonatlik, printsiipiallik, o'z vazifasiga puxtalik;
- rahbarlik sohasini juda yaxshi bilish;
- o'z eliga, yurtiga, Vataniga sadoqatli bo'lish.

Kadrlar siyosatining eng muhim masalalaridan biri ularni attestatsiya qilish masalasidir.

Kadrlar attestatsiyasi – bu xodimlarning malakasini bilim va ko‘nikmalarining darajasini, faoliyatining samaradorligini, ishdagi, xizmatdagi va boshqa sohalaridagi fazilatlari, egallab turgan lavozimiga to‘g‘ri kelishi yoki kelmasligini aniqlab olish bo‘yicha bajariladigan jarayon va ish tartibidir.

Attestatsiya ishining ahamiyati nimadan iborat?

Kadrlar attestatsiyasi xodimlarning sifat tarkibini yaxshilash, ularni oqilona joy-joyiga qo‘yish, xodimlarni topshirilgan ish uchun javobgarligini kuchaytirishga qaratiladi. Attestatsiya xodimlarni egallab turgan lavozimlariga qanchalik munosib ekanligini aniqlashning asosiy vositasi sifatida xizmat qiladi. Kadrlar attestatsiyasi vaqti-vaqti bilan xar yili yoki ikki-uch yilda bir marta ham o‘tkazilishi mumkin.

Respublikada bozor iqtisodiyoti davrida kadrlar tayyorlash borasida bir qator yangi talablar yuzaga keldi. Ular ichida eng muhimlari quyidagilardan iborat:

- ijtimoiy-psixologik diagnostika;
- kadrlarni boshqarish tizimini axborot bilan ta‘minlash;
- bandlikni boshqarish;
- zaruriy bo‘sh lavozimlarga nomzodlar tanlash;
- kadrlar salohiyati va xodimlarga bo‘lgan ehtiyojlarni tahlil etish;
- kadrlar marketingini belgilash;
- xizmat martabasini rejalashtirish va nazorat qilish;
- xodimlarning kasbiy va psixologik moslashuvi, ko‘nikishi;
- mehnat-huquqiy munosabatlar masalalari;
- mehnat etikasi va estetikasi.

Agar ma‘muriy – buyruqbozlik tizimi sharoitida bu mezon va vazifalarga ikkinchi darajali deb qaralgan bo‘lsa, bozor munosabatlari sharoitida ular birinchi o‘ringa chiqarildi. Bu mezon va vazifalarga e‘tibor berish qurilish taraqqiyotining barqaror va izchil rivojlanishiga katta imkoniyatlar yaratib beradi.

Boshqaruvning barcha darajalarida inson rolining ortib borishi, iqtisodiyotda, shu jumladan, qurilishda keng qamrovli tarkibiy o‘zgarishlar sodir bo‘lishi va raqobat darajasining o‘sishi kadrlarning boshqarishga yondoshuvini o‘zgartirishni taqozo etadi. Bunday yondoshuvlar quyidagilardan iborat:

- xodimlarning samarali ishlashlarini, faoliyat ko'rsatishlarini tashkil etish;
- lavozimlar darajasini optimallashtirish, zaruriy mahorat va malakalar tizimini yaratish;
- ishlab chiqarish madaniyatini shakllantirish va rivojlantirish;
- institutsional maqsadlarga erishish;
- o'z jamoa va o'z xodimlarining manfaat va ehtiyojlarini to'laroq qondirish.

8.3. Mehnat va unga haq to'lash

Mehnat – har bir shaxs va umuman jamiyat ehtiyojlarini qondirish uchun zarur bo'ladigan moddiy va ma'naviy ne'matlar yaratish sohasidagi maqsadga muvofiq faoliyatdir.

Moddiy ishlab chiqarish jarayonini tadqiq qilish asosida shunday fikrga kelish mumkinki, mehnat avvalo, inson bilan tabiat o'rtasidagi sodir bo'ladigan shunday jarayonki, unda inson o'z faoliyati bilan o'zi va tabiat o'rtasidagi moddalar almashinuvini bevosita ifodalaydi, tartibga soladi va nazorat qiladi.

Mehnat jarayonining oddiy jihatlariga uning maqsadga muvofiqligi, mehnat buyumi va mehnat vositalarini kiritish qabul qilingan. Mehnat buyumlari va ishlab chiqarish qurollari jonli mehnat jarayoniga kiritilmasa ular o'z o'zidan faoliyat ko'rsata olmaydi. Jonli mehnat esa hamisha faqat kishilarning tabiatga munosabatidan iborat bo'libgina qolmay, shu bilan birga, jarayon qatnashchilari o'rtasidagi munosabatdan iborat.

Mehnat munosabatlarini yo'lga qo'yish sharoitida mehnatga haq to'lashning tashkiliy tizimi yuzaga keladi. Mehnatga haq to'lashni tashkil etishda ish beruvchilar bilan uni amalga oshiruvchilar, ya'ni xodimlar manfaatlari e'tiborga olinadi. Bu yerda shuni ta'kidlash zarurki, bozor munosabatlariga o'tishda tomonlar mehnatga haq to'lash masalalarini hal etishda teng huquqlariga ega bo'lishlari lazimligi shak-shubhasizdir. Korxona ma'muriyati (yoki mulkdorning vakili) bilan xodimlar manfaatlarini himoya qiluvchi kasaba uyushmalari o'rtasida tuzilgan jamoa shartnomalari mehnat munosabatlarini tartibga solishning, shu jumladan, mehnatga

haq to'lash masalalarini tartibga solishning huquqiy amaliy va birdan-bir ta'sirchan shakliga aylanadi.

Bozor sharoitida, ayniqsa o'tish davrida, taqsimlash munosabatlari, davlatning tartibga solish yo'nalishlari va xususiyati o'zgarib boradi, ma'muriyatchilik andozalariga barham beruvchi yangi boshqaruv shakllari paydo bo'ladi. Korxonalar darajasini tartibga solish jarayonlariga yangi talablar qo'yiladi. Davlatning aralashuvi daromadlarni taqsimlash shart-sharoitlari va tamoyillariga rioya qilishni aniqlash, tahlil etish va ta'minlash uchun zarurdir.

Taqsimlash munosabatlarining davlat yo'li bilan tartibga solinishining asosi mehnat sohasidagi qonunlar va bitimlar, soliq tizimida yakka daromadlarning o'sishi bilan inflyatsiya o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlashdan iborat bo'lishi lozim. Davlatning ishtirokisiz insonga daromadni kafolatlab bo'lmaydi, bu daromad unga korxonaning iqtisodiy faoliyatidan qat'iy nazar munosib hayot kechirishni ta'minlaydi. Davlatning funksiyasiga, bundan tashqari, aholining kam ta'minlangan qatlamlari daromadlarini oshirishni kiritish zarur, bu narsa ish kuchini normal darajada takror hosil qilish uchun, mehnat resurslarini maqbul tarzda taqsimlashni ta'min etish, ijtimoiy keskinlikni yumshatish va hokazolar uchun kerak bo'ladi. Davlat ish kuchini takror hosil qilish ishtirokchisi bo'lganligi sababli taklif etilgan ish kuchining ko'proq qismini o'ziga qabul qiladi, uning tadbirkorlar talabiga javob berishiga intiladi.

Ish haqining mohiyati uning ijtimoiy ishlab chiqarish bosqichlari bo'lgan mahsulot ishlab chiqarish, uni taqsimlash, ayirboshlash va iste'mol qilishda bajaradigan funksiyalari (vazifalari) da namoyon bo'ladi.

1. Takror hosil qilish funksiyasi. U xodimlarni, shuningdek, ularning oila a'zolari ish kuchini takror hosil qilish, avlodlarni qayta ko'paytirish uchun zarur bo'lgan hayotiy ne'matlar bilan ta'minlashdan iborat. Unda ehtiyojlarning ortib borishidan iborat iqtisodiy qonun o'z ifodasini topadi. Mazkur funksiya ish haqining davlat tomonidan tartibga solinishi xususiyatlari, ish haqining ish kuchini takror hosil qilishni ta'min etadigan miqdorini qonuniy darajada belgilash bilan mustahkam bog'liqdir.

2. Rag'batlantiruvchi funktsiya. Uning mohiyati xodimning ish haqi uning quyidagi mehnat hissasiga, korxonaning ishlab chiqarish xo'jalik faoliyati natijalariga bog'liqligini belgilashdan iborat bo'lib, bunda ko'rsatib o'tilgan bog'liqlik xodimni o'z mehnati natijalarini doimiy ravishda yaxshilab borishga qiziqtirishi lozim.

3. O'lchov - taqsimlash funktsiyasi. Bu funktsiya istemol fondlarini yollanma xodim bilan ishlab chiqarish vositalari egasi o'rtasida taqsimlash vaqtida jonli mehnat o'lchovini aks ettirish uchun mo'ljallangan. Ish haqi vositasida ishlab chiqarish jarayoni har bir ishtirokchisining mehnat hissasigi muvofiq uning iste'mol fondidagi alohida ulushi aniqlanadi.

4. Resurslarni joylashtirish funktsiyasi. Mazkur funktsiyaning hozirgi vaqtdagi ahamiyati jiddiy ravishda oshib bormoqda. Uning mohiyati mehnat resurslarini mintaqalar, iqtisodiyot tarmoqlari va korxonalar bo'yicha qulay ravishda joylashtirishdan iboratdir. Mehnat resurslarini joylashtirish sohasidagi davlat boshqaruvi eng kam darajaga keltirilgan sharoitda, mehnat bozorining samarali faoliyat ko'rsatishini shakllantirish faqat har bir yollanma xodimda o'z mehnatini sarflash joyini tanlashda erkinlik bo'lgan taqdirdagina turmush darajasini oshirishga intilish, ish topish maqsadida uni boshqasi bilan almashtirishni taqozo qiladi, bu ish esa uning ehtiyojlarini eng ko'p darajada qondirishi lozim.

5. Aholining to'lovga qobiliyatli talabini shakllantirish funktsiyasi. Bu funktsiyaning vazifasi to'lovga qobiliyatli talabni muvofiqlashtirishdir, bunday talab deganda xaridorlarning pul mablag'lari bilan ta'minlangan ehtiyojlarining namoyon bo'lish shakli tushuniladi, shuningdek, iste'mol tovarlarini ishlab chiqarish nazarda tutiladi. To'lovga qobiliyatli talab ikki asosiy omil – jamiyatning ehtiyojlari va daromadlari ta'sirida shakllanadi va bozor sharoitida ish haqi yordamida tovarni taklif qilish bilan talab o'rtasida zarur mutanosiblik o'rnatishga yordam beradi.

Yuqorida aytib o'tilgan funktsiyalarni amalga oshirish uchun quyidagi eng muhim tamoyillarga rioya qilinishi zarur.

1. Ishlab chiqarish va mehnat samaradorligi yuksalib borgan sari real ish haqining ortib borishi. Bu tamoyil ehtiyojlarning ortishi ob'yektiv iqtisodiy

qonunning amal qilishi bilan bog‘liq bo‘lib, mazkur qonunga muvofiq ehtiyojlarning yanada to‘laroq qondirilishi faqat o‘z mehnati uchun ko‘proq miqdorda moddiy ne‘matlar va xizmatlarga ega bo‘lishi imkoniyatlari kengaygan sharoitdagina real bo‘ladi. Biroq bunday imkoniyat ishlab chiqarish faoliyati natijalari bilan mehnat samaradorligining bog‘lanishini taqozo etadi. Bunday bog‘lanishning yo‘qligi esa, bir tomondan, ishlab topilmagan pulning berilishiga, demak, inflyatsiyaga, olingan nominal ish haqining ta‘min etilishiga va real ish haqining pasayishiga olib kelishi, ikkinchi tomondan esa, pasaytirilgan, mehnat hissasining samaradorligiga mos kelmaydigan nominal ish haqining to‘lanishiga olib kelishi mumkin. Natijada xodimlarning ortib borayotgan ehtiyojlarini qondirish imkoniyati va ish haqini ko‘payish imkoniyati mavjud bo‘lmaydi.

2. Mehnat unumdorligi o‘rishini o‘rtacha ish haqining o‘rish sur‘atlaridan ilgarilovchi sur‘atlarini ta‘minlash, (yoki mahsulot ishlab chiqarish hajmlari sur‘atining iste‘mol fondlari o‘rishi sur‘atlaridan ortib ketishi). Bu tamoyilning mohiyati – ishlab chiqarishni rivojlantirish va uning samaradorligini oshirish asosida mehnat daromadlarini maksimal (eng ko‘p) darajaga yetkazishdan iborat. Bu tamoyilga rioya qilinishi jamg‘arish jarayonining, kengaytirilgan takror ishlab chiqarishning uzluksizligini taqozo etadi va korxonaning rivojlanishi hamda ravnaq topishining zarur sharti hisoblanadi. Mazkur tamoyilning buzilishi tovarlar bilan ta‘min etilmagan pulning to‘lanishiga, uning qadrsizlanishiga, mamlakat iqtisodiyotida turg‘unlik holatlarining avj olishiga olib keladi. Muayyan korxona sharoitida bu ishlab chiqarish vositalarini yangilash jarayonining sekin asta susayib borishi, ulardan eng istiqbollilarini ishlab chiqarish va sotib olish mo‘ljalining yo‘qligi hamda buning natijasi sifatida raqobat qiluvchi firmalar o‘rtasida kamroq sifatli mahsulotga bo‘lgan talabning pasayishidir.

3. Xodimning korxona faoliyati natijalariga qo‘shgan mehnat hissasiga, mehnat mazmuni va sharoitlariga, korxona joylashgan mintaqaga, uning qaysi tarmoqqa mansubligiga qarab ish haqini tabaqalashtirish. Mazkur tamoyil xodimning o‘z mehnat malakasidan, mahsulotning yuqori sifatli bo‘lishini ta‘minlashdan moddiy manfaatdorligini kuchaytirish zarurligiga asoslangan. Bunda

ish kuchini takror hosil qilish uchun zarur bo'lgan moddiy ne'matlar miqdoridagi, mehnatning turli sharoitlaridagi jo'g'rofiy va iqlim sharoitlaridagi tafovutlar hisobga olinishi lozim.

4. Barobar (teng) mehnat uchun barobar haq to'lash. Bozor sharoitida bu tamoyilni ishlovchining jinsi, yoshi, milliy mansubligi va hokazolarga qarab uning mehnatiga haq to'lashda kamsitishiga yo'l qo'ymaslikdir. Buni korxona yoki firma ichidagi taqsimotda adolat tamoyiliga rioya etish deb tushunish kerak. U bir xildagi mehnatga bir xil haq to'lash orqali bir xil baholashni nazarda tutadi.

5. Mehnatga haq to'lashni davlat yo'li bilan boshqarish va tartibga solib turish.

6. Mehnat bozorining ta'sirini hisobga olish. Mehnat bozorida ham davlat va xususiy kompaniyalarda ham uyushmagan sektordagi ish haqi keng namoyon etilgan bo'lib, ulardagi ish kuchi kasaba uyushmalari bilan qamrab olinmagan va mehnatga haq to'lash to'la-to'kis ma'muriyat tomonidan belgilanadi.

Mehnat bozori – bu shunday bir sohaki, u yerda pirovard natijada mehnatning har xil turlariga baho berish tarkib topadi. Har bir xodimning mehnatiga to'lanadigan ish haqi uning mehnat bozoridagi mavqei bilan mustahkam bog'liq bo'lib, mazkur bozordagi vaziyat va bundan tashqari, bandliylilik imkoniyatini ham belgilab beradi.

7. Mehnatga haq to'lash shakllari va tizimlarining oddiyligi, mantiqiyliги va qulayligi mehnatga haq to'lash tizimlarining mohiyati haqida keng xabardor bo'lishni ta'minlaydi. Xodimda ish haqi haqida tushunarli va batafsil axborot mavjud bo'lgandagina u jon-dili bilan berilib mehnat qiladi. Xodimlar qanday holatda ish haqining miqdori, ya'ni o'z moddiy farovonliklari darajasi oshishini aniq tassavur qilishlari lozim.

Ish haqini tashkil etish tamoyillarini ularni amalga oshirishga qaratilgan funksiyalarga muvofiq tasniflash maqsadga muvofiqdir. Har bir tamoyil faqat bitta funksiya bilan emas, balki bir qancha funksiyalar bilan bog'langan. Shunday bo'lsa ham asosiy funksiyanı ajratib ko'rsatish mumkin. Har bir tamoyil birinchi navbatda ana shu funksiyanı bajarishga qaratiladi.

Ish haqini tashkil etishning qayta qurilishi bozor talablariga muvofiq quyidagi vazifalarni hal etishni nazarda tutadi:

- har bir xodimning o'z mehnati samaradorligi rezervlarini aniqlash va foydalanishdan manfaatdorligini oshirish, ishlamasdan pul mablag'lariga ega bo'lish imkoniyatlariga barham berish;

- mehnatga haq to'lashda tekischilik hollarini bartaraf etish, ish haqining ham yakka tartibdagi, ham jamoa mehnati natijalariga bevosita bog'liqligiga erishish;

- turli toifadagi va kasb-malakali guruhlariga mansub bo'lgan xodimlar mehnatga haq to'lash nisbatlarini optimallashtirish, bunda bajariladigan ishlarning murakkabligini, kasblarning noyobligini e'tiborga oladigan mehnat sharoitlari, shuningdek, pirovard natijalarga erishishga intilayotgan turli xodimlar guruhlari va ishlab chiqarish raqobatbardoshligining ta'sirini hisobga olishni nazarda tutadi.

Qurilish ishlab chiqarishida mehnatga haq to'lashni tartibga solish sohasidagi amaliy qadamlar haqida gapirganda, shuni qayd qilib o'tish kerakki, xodimlarning turli toifalari mehnatiga haq to'lash darajalarini tabaqalashtirish uchun yagona tarif stavkasi (YaTS) ishlab chiqilgan va joriy etilgan bo'lib, u bir xil murakkablikdagi ish uchun barobar haq to'lash imkonini beradi.

Mehnatga haq to'lashni davlat yo'li bilan tartibga solish kam ta'minlangan, oz ish haqi oladigan xodimlarning ijtimoiy himoya qilinishini ta'minlashga qaratilgan chora-tadbirlar asosida ish haqining eng kam miqdorini belgilaydi.

Qurilish sohasida ish haqini tashkil etishda yagona tarif setkasi asosida asosiy ish haqini shakillantirish usulini yoki mehnatga haq to'lashning tarifsiz tizimini tanlash muhimdir. Yagona tarif setkasi ustuvor bo'lib, undan foydalanganda xodimlar ish haqini yanada ob'yektivroq tabaqalashtirishga erishiladi. Biroq iqtisodiy ahvol doimiy ravishda o'zgarib turishi sababli korxonalarda ko'pincha tarif stavkalarni o'zgartirishga to'g'ri keladi, bu esa katta mehnat xarajatlariga olib keladi. Mehnatga haq to'lashning tarifsiz tizimi ish haqini korxona ishining haqiqiy natijalariga to'g'ridan-to'g'ri bog'liq qilib qo'yadi. Ish haqini hisoblash esa kamroq mehnat talab qiladi, Lekin bu faqat kichikroq korxonalarga taalluqlidir.

Ish haqini tashkil etish iqtisodiy samaradorlikning mezoni sifatida xo‘jalik hisobi daromadining ish haqi fondiga nisbatan ustuvor o‘sishi hisoblanadi. Bunday ustuvor o‘shish ta‘min etilmagan hollarda sabablarni sinchiklab tahlil qilish, foydani ko‘paytirishga qaratilgan yoki mehnatga to‘lanadigan xarajatlarni qisqartirishga qaratilgan qo‘shimcha tadbirlarni ishlab chiqish zarur bo‘ladi.

Hozirgi sharoitda qurilishda ish haqini to‘g‘ri tashkil etishga uning asosiy elementi bo‘lgan mehnatni normalash asosida erishish mumkin, u mehnat xarajatlari hajmi bilan unga to‘lanadigan haq o‘rtasidagi muvofiqlikni o‘rnatish imkonini beradi. Mehnatni normalashni takomillashtirish sohasidagi ishlar normalarning sifatini oshirishga va avvalo mehnatning barcha turlari hamda xodimlarning barcha guruhlar uchun baravar jiddiyligiga, qizg‘inlikni ta‘minlashga qaratiladi. Turli ishlab chiqarish uchastkalarida normalarning baravar jiddiyligiga, mehnat jarayonining ayrim elementlariga miqdoriy ahamiyati bo‘yicha teng yoki yaqin jiddiylilik koeffitsientlarini o‘rnatish hisobiga, yoki mehnat intensivligining normalardagi muayyan darajasini hisobga olish yo‘li bilan erishiladi. Normalarning baravar jiddiyligi ishlab chiqarishning turli uchastkalarida mehnatning bir xildagi intensivligini nazarda tutadi. Shu munosabat bilan birinchi miqdor ish sur‘atlari va bandlik vaqtini hisobga olgan holda belgilanishi mumkin.

$$J=K_s \cdot K_b$$

bu yerda:

J- mehnat intensivligi,

K_s - ish sur‘ati koeffitsienti,

K_b-bandlik vaqti koeffitsienti.

Ish sur‘ati koeffitsienti haqiqiy ish sur‘atining jismoniy jihatdan maqbul bo‘lgan narsaga munosabatini, bandlik koeffitsienti esa smenadagi haqiqiy bandlik vaqtining smena uzunligi muayyan foizga teng bo‘lgan shartli hisoblash darajasiga munosabatini bildiradi. Agar mazkur ish o‘rnidagi mehnat intensivligi normativdagi intensivlikdan farq qilsa, u holda uni pasaytirish yoki oshirish, xususan, mehnat normasini o‘zgartirish choralarini amalga oshirish kerak bo‘ladi.

Mutaxassislar va xizmatchilar mehnatini, shuningdek, xodimlarning ayrim toifalari mehnatini normalashni yaxshilash ularning ish bilan ta'minlanish darajasini, vazifalarning oqilona taqsimlanishini, boshqaruv tuzilmasini takomillashtirish va hozirgi zamon texnikaviy vositalarini joriy etishni tahlil qilish asosida amalga oshirilishi lozim. Boshqaruvning ortiqcha bo'g'inlarini qisqartirish va tartibga solish, yordamchi xizmat ko'rsatuvchi va boshqaruv xodimlari sonini qisqartirish yuzasidan ish olib borish zarur. Har bir mutaxassisga ish reglamentini belgilab berish zarur, bu uning yil davomida kundalik ish bilan to'liq band bo'lishini ta'minlaydi. Reglament qoidalari aniq ravshan bo'lishi mutaxassisning mazkur ish o'rnidagi, ushbu lavozimdagi va tegishli malaka kategoriyasidagi ishining o'ziga xos tomonlarini aks ettirishi lozim.

Qurilish korxonalarining yangi tuzilmasini va uni boshqarish tizimlarini, xodimlar lavozimlari nomlarini ular haqiqatdan bajaradigan funksiyalarga muvofiq ravishda aniqlash sohasidagi ishlar yakunida shtat jadvalini tuzib chiqish uchun talab qilinadigan rahbarlar, mutaxassislar olinadi.

Bozor munosabatlarining shakllanishi sharoitida ish haqini tashkil etish masalalarini mustaqil hal qilish huquqini olgan korxonalar buning uchun turli andoza va yondashuvlardan foydalanadilar. Biroq bu sohadagi xorijiy tajriba haqidagi, mehnatga haq to'lash sohasida vatanimizda firmalar ichki andozalari to'g'risidagi ma'lumotlar banki mavjud emas. Bu bank faqat endigina shakllanib kelmoqda, mehnat va ish haqini tashkil etish bo'limining xodimlari odatda o'z korxonalarida mehnatga haq to'lashning eng maqbul andozalarini tanlash uchun yetarli bilimga ega emaslar. Ana shu sabablarga ko'ra ko'pchilik korxonalar, ayniqsa, o'rta va yirik korxonalar an'anaviy tarif tizimidan kelmoqdalar.

Bunday korxonalarda mehnatga haq to'lashni tashkil etishning asosiy elementlari mehnatni normalash, tarif tizimi, ish haqining shakllari va tizimlaridir.

Mehnatni normalash - bu ilmiy asoslangan mehnat xarajatlari va uning natijalarini vaqt normalari, soni, xizmat ko'rsatishning boshqarilishi, mahsulot ishlab chiqarish normalangan topshiriqlar normalarini aniqlashdir. Bular bo'lmasa,

mehnat miqdorini, har bir xodimning umumiy natijalarga qo'shgan alohida hissasini hisobga olib bo'lmaydi.

Ish haqining shakllari va tizimlari –bu mehnatning miqdor natijalari va sifatiga (uning murakkabligi, intensivligi, shart- sharoitlariga) bog'liq ravishda ish haqini belgilash mexanizmidir.

Tarif tizimi turli normativ materiallar majmuidan iborat bo'lib, ular yordamida korxonadagi xodimlar ish haqi darajasi ularning malakasi, ishlarning murakkabligi, mehnat sharoitlari, korxonalarning jo'g'rofik joyi va boshqa tarmoq xususiyatlariga qarab belgilanadi. Tarif tizimining asosiy elementlariga tarif setkalari, tarif stavkalari, tarif-malaka ma'lumotnomalari, lavozim maoshlari, xizmatchilar lavozimlarining tarif ma'lumotnomalari, tarif stavkalariga ustama va qo'shimcha haqlar, ish haqiga doir mintaqaviy malaka koeffitsientlari kiradi.

Tarif stavkalari – razryadlar shkalasidan iborat bo'lib, ularning har biriga o'z tarif koeffitsienti berilgan va har qanday razryadning tarif stavkasi birinchi razryaddan necha marta ko'pligini ko'rsatib turadi. Birinchi razryadning tarif koeffitsienti birga tengdir. Razryadlar miqdori va ularga tegishli tarif koeffitsientlarining miqdori korxonalarda tuziladigan jamoa shartnomasida belgilanadi. Jamoa shartnomasi tarif bitimi asosida ishlab chiqiladi va xodimlar ahvolining shartnoma shartlariga nisbatan yomonlashuvini nazarda tutmaslik lozim.

Tarif stavkasi –ish vaqti birligi hisobiga mehnatga haq to'lashning pul bilan ifodalangan mutloq miqdoridir. Birinchi razryad tarif stavkasi va tarif stavkasi asosida shundan keyingi har bir razryadning tarif stavkasi hisoblab chiqiladi. Birinchi razryad tarif stavkasi korxonaning jamoa shartnomasi bilan belgilanadi va bir tomondan, uning moliyaviy imkoniyatlariga, ikkinchi tomondan, tarmoq bitimida aks ettirilgan mehnatga haq to'lash shartlariga bog'liq bo'ladi. Bunda u belgilangan eng kam ish haqi darajasidan kam bo'lmasligi lozim. Tarif stavkasi ishchilar mehnatiga haq to'lash darajasini belgilash uchun boshlang'ich miqdor hisoblanadi, bunda korxona mehnatga haq to'lashning qanday shakllari va tizimlari qo'llanilishini e'tiborga olmaydi.

Tanlangan vaqt birligiga qarab tarif stavkalari soatbay, kunbay va oylik maoshlardan iborat bo'ladi. Eng ko'p tarqalgan soatbay tarif stavkalari bo'lib, ular asosida turli qo'shimcha haqlar hisoblab chiqiladi. Kundalik va oylik stavkalar soatbay stavkalarni ish smenasidagi soatlar soniga va oy mobaynidagi ishlangan o'rtacha oylik soatlar soniga ko'paytirishi yo'li bilan hisoblab chiqiladi.

Tarif-malaka ma'lumotlari normativ hujjatlardan iborat bo'lib, ular yordamida ish razryadi va ishchining razryadi belgilanadi. Ularda har bir mutaxassislikdagi har bir razryad ishchisi nazariy va amaliy jihatdan bilishi lozim bo'lgan axborot mavjud bo'ladi. Mazkur ma'lumotnomalar uch bo'limdan: «Ishlarning ta'rif-tavsifi», «Bilish kerak» va «Ishlarga doir misollar» dan tashkil topadi. Ilgari, 1991 yil 1 yanvardan e'tiboran kuchga kirgan «Korxonalar va tadbirkorlik faoliyati to'g'risida» gi qonun joriy qilinishiga qadar, iqtisodiyotning barcha tarmoqlarida foydalanish uchun majburiy bo'lgan tarif-malaka ma'lumotnomalari, hozirgi vaqtda tavsiyaviy xususiyatga ega bo'lib, faqat ulardan foydalanuvchi korxona uchungina normativ hujjat hisoblanadi. Malaka razryadi ishchiga odatda tsex yoki korxona malaka komissiyasi tomonidan beriladi.

Mehnatga haq to'lashni tashkil etish sohasidagi an'anaviy yondashuvlardan foydalanuvchi korxonalar xodimlar ish haqining miqdorini belgilash uchun tarif setkalari, tarif stavkalari va tarif-malaka ma'lumotnomalaridan foydalanadilar. Bunday korxonalarda boshqaruv mehnati xodimlari hisoblanuvchi xizmatchilar uchun shtat-maosh tizimi tatbiq etiladi. Uning o'ziga xos xususiyati shtat jadvalining tuzilishidan iborat bo'lib, unda muayyan korxonada mavjud bo'lgan lavozimlar ro'yxati, har bir lavozim bo'yicha xodimlar soni va maosh miqdori ko'rsatiladi.

Korxonaning attestatsiya (shahodat berish) komissiyasi lavozimlarining malaka ma'lumotnomalaridan foydalanishi asosida attestatsiya jarayonida xizmatchilarga malaka toifalarini beradi. Xizmatchilar lavozimlarining malaka ma'lumotnomasi alohida tavsiflardan tashkil topadi. Har bir malaka tavsifi uch bo'limdan iborat: «Lavozim vazifalari», «Bilish kerak», «Malaka talablari».

Tarif-malaka ma'lumotnomasi singari xizmatchilar lavozimlarining malaka ma'lumotnomasi tavsiyaviy xususiyatga ega bo'lib, korxonalar ulardan ixtiyoriy

ravishda foydalanishlari, uning bo'limlariga tuzatishlar va o'zgarishlar kiritishlari mumkin. Xizmatchilarini attestatsiyadan o'tkazib turish davriyligini korxona rahbariyatining o'zi belgilaydi.

Ma'lumki, mustaqillikka erishgandan so'ng mehnatga haq to'lash borasida anchagina o'zgarishlar yuz berdi. 1993 yilning 1 yanvaridan boshlab ish haqining stavka va maoshlari yangi tarif koeffitsientlari asosida to'lanib boshlandi. Bundan maqsad mehnatga haq to'lash tizimini tartibga solish, turli kasb va toifadagi xodimlarning ish haqlariga muayyan ob'yektiv nisbat belgilash ko'zlangan. 1997 yilda mehnatga haq to'lashning yagona tarif stavkasi 0 dan 28 gacha bo'lgan razryad darajalari qabul qilindi. Bu darajalar o'rtasidagi tarif koeffitsientlarining farqi 1.00 dan 5.83 gachani tashkil etgan edi.

Vazirlar Mahkamasining 1996 yil 18 martdagi «Mehnatga haq to'lashning yagona tarif setkasini takomillashtirish to'g'risida»gi qaroriga muvofiq mehnatga haq to'lashning 0 dan 22 gacha bo'lgan razryad (daraja)lari qabul qilindi, unga ko'ra razryadlar o'rtasidagi farq 2-2,5 baravar ko'paydi. Boshlang'ich razryadning 550 so'm miqdori yagona tarif stavkasiga asos qilib olindi. Qo'shimcha haq va ustamalarning amaldagi tizimi, shuningdek, xodimlar ish haqiga qo'shiladigan rayon koeffitsientlari saqlab qolindi.

Mehnatga haq to'lashning oddiy tizimlari. Bu tizimlar ishchilarning ish haqini mehnat natijalarini hisobga olishning faqat bir ko'rsatkichiga: ish vaqtiga yoki tayyorlangan mahsulot miqdoriga qarab shakllantiradi.

Oddiy vaqtbay tizim xodimning maoshini uning tarif stavkasiga va amalda ishlagan vaqtiga qarab shakllantiradi.

Oddiy ishbay haq to'lashda ishchining maoshi tayyorlangan mahsulot (bajarilgan ish) birligiga to'lanadigan haq miqdoridan iborat bo'lgan ishbay rastsenkaga va ana shu mahsulot miqdoriga bog'liq bo'ladi. Amaliyotda mehnatga haq to'lashning bevosita individual, jamoa (brigada), akkord, bilvosita, ishbay-progressiv, ishbayregressiv tizimlari qo'llanishi mumkin.

Mehnatga haq to'lashning jamoa (brigada) ishbay tizimi shunday tizimki, unda ishchilarning maoshi ishlab chiqarish brigadasi bajargan ish hajmiga (mahsulot

soniga) muvofiq hisoblab chiqariladi. Ishbay haq to'lashning mana shu turi ishlab chiqarish topshiriqlarini bajarish uchun bir guruh ishchilar bir vaqtning o'zida birgalikda kuch-g'ayrat sarflashi kerak bo'lganida, ya'ni brigada a'zolari o'rtasida doimiy ishlab chiqarish aloqasi mavjud bo'lib, uni buzish ish natijalariga salbiy ta'sir ko'rsatganida g'oyat samarali bo'ladi.

Hozirgi vaqtda amal qilib turgan kompensatsiya qo'shimchalari va ustamalarning hamma turlarini ikkita katta guruhga: mehnat faoliyati sohalari bo'yicha cheklanmaydigan qo'shimchalar va ustamalarga hamda muayyan mehnat sohaslarida qo'llanadigan qo'shimchalar va ustamalarga ajratish zarur.

Birinchi guruhga dam olish va bayram kunlarida ishlaganlik uchun; ish vaqtidan tashqari ishlaganlik uchun; voyaga yetmagan xodimlarga ularning ish kuni qisqartirilganligi munosabati bilan; o'zlariga berilgan tarif razryadidan past ishlarni bajarayotgan ishchilarga (ishchiga berilgan razryadga qarab uning tarif stavkasi bilan bajarilayotgan ish bo'yicha stavka o'rtasidagi farq); xodim aybdor bo'lmagan holda ishlab chiqarish normasini bajarmaganida va brak mahsulot tayyorlaganida; qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollarda o'rtacha maoshga yetkazish uchun to'lanadigan qo'shimchalar; ishni bajarishning normal sharoitlaridan chekinish munosabati bilan ishchilarga to'lanadigan qo'shimchalar kiradi.

Qo'llash sohasi cheklangan qo'shimchalar va ustamalarni o'z navbatida uch guruhga ajratish maqsadga muvofiqdir.

Birinchi guruh — rag'batlantiruvchi qo'shimchalar. Ulardan yeng muhimlari: kasblar (lavozimlar)ni qo'shib bajarganlik uchun; xizmat ko'rsatish zonalarini kengaytirganlik yoki bajarilayotgan ishlar hajmini ko'paytirganlik uchun; ishga kelmayotgan xodimning vazifalarini bajarganlik uchun; ishchilarga kasbiy mahorati uchun; mutaxassislariga mehnatda yerishgan yuksak ko'rsatkichlari va yuqori malaka darajasi uchun; jahon yutuqlariga mos mahsulot salmog'i katta bo'lishini ta'minlaganlik, mahsulotni yeksport qilishni ancha keng aytirganlik hamda ishlab chiqarishning texnikaviy darajasini oshirganlik uchun; asosiy ishidan ozod qilinmagan ishchilar jumlasidan bo'lgan brigada (zveno) boshliqlariga va h.k.

Ikkinchi guruh — bajarilayotgan ishning alohida xususiyati bilan (mavsumiyliги, uzoqdaligi, ish ob'yekti noaniqligi va shu kabilar bilan) bog'liq qo'shimchalar; grafik bo'yicha yakshanbaga to'g'ri kelgan ish kunlarida ishlaganlik uchun; kunni kamida 2 soatlik tanaffuslar bilan qismlarga bo'ladigan grafik bo'yicha ishlaganlik uchun; ko'p smenali ish tartibi uchun; yengil avtomobillarda ishlaydigan haydovchilarga («taksi» avtomobillaridan tashqari) normalanmagan ish kuni uchun, shuningdek, boshqa avtomobillarda yekspeditsiyalar va qidiruv partiyalarida ishlaydiganlar, ko'chib yurish sharoitida geologiya-qidiruv, bosmaxona va qidiruv ishlarida band bo'lganlar uchun va h.k.

Uchinchi guruh— normal mehnat sharoitidan farq qiladigan sharoitlar uchun qo'shimchalar: ishchilar, ustalar, uchastka va tsex boshliqlari, boshqa mutaxassislar va xizmatchilarga og'ir (zararli) va o'ta og'ir (o'ta zararli) mehnat sharoitlarida ishlaganligi uchun — ular ishchilarning yarmidan ko'prog'i noqulay mehnat sharoitlari uchun qo'shimcha haq oladigan uchastkalarda, tsexlarda va ishlab chiqarishlarda doimiy band bo'lganlarida (ish vaqtining kamida 50 foizi); konveyer, potok va avtomat liniyalardagi ishchilarga mehnatning intensivligi uchun; shaxta va razrezlarning mexanizatsiyalashtirilgan zaboylaridagi yuqori unumli brigadalarning ishchilariga mehnat intensivligi uchun; tungi vaqtda ishlaganlik uchun; metropolitenlarning tonnellarida va yer osti hududlarida faqat tungi vaqtda ishlar bajarganlik uchun; ayrim qurilish ob'yektlarida va favqulodda vaziyatlar tug'ilishi mumkin bo'lgan joylarda oshirilgan tarif stavkalari va mansab okladlarini qo'llash va h.k.

Rag'batlantiruvchi qo'shimchalar va ustamalar. Rag'batlantiruvchi qo'shimchalar va ustamalar ro'yxatiga yuzaki nazar tashlanganidayoq ushbu rag'batlantirish turlarining kattagina qismini qo'llashdan maqsad xodimlar mehnatini ularning ish kuni doirasida kasbiy (yoki mansab) sohani keng aytirish hisobiga intensivlashdan iborat yekanligi va uning yevaziga pul to'lash shakllaridan biri yekanligi ma'lum bo'ladi.

8.4. Mehnat unumdorligini aniqlash usullari. Mehnat unumdorligi o'zgarishining omillari va shart sharoitlari

Mehnat unumdorligini o'lchash darajasi bo'yicha bir xildagi mahsulotni ishlab chikdradigan aloxida ish urinlari (brigada, uchastkalar)ni ko'rsatib utish mumkin. Bu urinda ishlab chiqarilgan mahsulot hajmini va ishlab chiqarish normalarini (dona, tonna, kub yoki kvadrat metr va xokazo) aniqlashning **natural (tabiiy) usulini** ko'llash makradga muvofiqdir. Bu usul oddiy, qulay va ishonchli bo'lsada, u faqat bir xil mahsulot ishlab chiqariladigan ish joylarida qullaniladi, shuning uchun ham amalda undan kamrok foydalaniladi. Korxonaning birigada va uchastkalarida butunlay bir xil mahsulot ishlab chiqarilsa, natural usul qullanilishi mumkin.

Mehnat unumdorligini o'lchashning keng tarqalgan yana bir usuli mehnat usulidir.

Mehnat unumdorligini mehnat usuli bilan o'lchashda mahsulot birligini ishlab chiqarish yoki tovar birligini sotishga doir normativ vaqtdan foydalaniladi: ish vaqti birligidagi mahsulot hajmi

$$U_1 = \frac{\text{ish vaqti birligidagi mahsulot hajmi}}{\text{xqiqiy ish vaqti}}$$

Bu yerda: U_m - mehnat usuli bilan o'lchangan mehnat unumdorligi.

Mehnat usulining afzal tomoni uni barcha ish turlari va xizmatlarga tadbqiq etish mumkiiligidir. Biroq bu usuldan keng foydalanishda kar bir ish turi uchun vaqt normativlari zarurdir, ular hamisha ham mavjud b o'lavermaydi. Bu usuldan ishbay ishlovchi xodimlar mehnat unumdorligini hisoblash uchun foydalanib bo'lmay di, chunki ular uchun vaxt normalari tadbqiq etilmaydi.

Unumdorlikni o'lchashning **mehnat usuli bir qator kamchiliklarga ham** ega (normalar yetarli darajada asoslab berilmagan bir xil darajada jiddiy emas, ular tez-tez qayta ko'rib chiqiladi va hokazo). Bu esa, xatto ayrim ish joyidagi va brigadalardagi mehnat unumdorligining darajasi usishiga xolisona baho berilishiga imkon tug'dirmaydi.

Mehnat unumdorligiga ishlarning sermehnatligi ta'sir ko'rsatadi.

Sermehnatlik — bu, jonli mehnat sarflarini aks ettiruvchi ko'rsatkich bo'lib,

u ish vaqtida, mahsulot ishlab chiqarish (xizmatlar)da ifodalangan. Sermehnatlik odatda, normal soatlarda (xakdikiy soatlarda) o'lchanadi, bu vaqt ish birligini bajarishga sarflangan bo'ladi. Bu ko'rsatkich mehnat unumdorligi ko'rsatkichiga qarama-qarshi bo'lib, quyidagi formula bo'yicha hisoblanadi:

$$S = \frac{I_v}{M_m}$$

Bu yerda: S — sermehnatlik

I_v — ish vaqti;

M_m — ishlab chiqarilgan mahsulot miqdori.

Korxonalar va ularning yirik bo'linmalari darajasida, xuddi xalq xo'jaligi tarmoqlarida bo'lgani kabi, ishlab chiqarish va mehnat unumdorligi hajmlarini o'lchash uchun asosan shaxmat usuli tatbiq etiladi. Shaxmat usuli universal usul bo'lib, u mahsulotning barcha turlari va hajmlari, ishlar va xizmatlar yagona pul ko'rsatkichlari bo'lgan so'mda ifodalanadi, u hajm ko'rsatkichlarini tegishli ulgurji narxlarga ko'paytirish bilan aniqlanadi.

Mehnat unumdorligini o'lchashning qiymat usuli turli kasb va malakaga ega bo'lgan xodimlarning mehnat unumdorligi, masalan, qandolatchi va novvoyning, chilangar va xaydovchining mehnat unumdorligini taqqoslash imkonini beradi. Biroq bu usul ko'rinishdan universal usul bo'lishiga qaramay, bir nechta kamchiliklarga ham ega. Xususan, unga narx omili, ya'ni bozor kon'yukturasi va inflyatsiya ko'proq ta'sir ko'rsatadi.

Ishlab chiqarish hajmlari va mehnat unumdorligini o'lchashning qiymat usuli birmuncha murakkab ishlab chiqarish hajmlarini hisoblashda eng maqbul usulni muayyan shart-sharoitlardan kelib chiqib tanlash mumkin. Ishlab chiqarish hajmlarini o'lchashning eng ko'p qo'llanadigan usuli yalpi, tovar va sotilgan mahsulotlar ko'rsatkichlaridir. Bu turli xil ulgurji narxlarda «zavod usuli» bo'yicha hisoblangan yalpi mahsulot tovar mahsulotdan tugallanmagan ishlab chiqarish qoldiqlarini o'lchash bilan, sotilgan mahsulot tovar mahsulotdan sotish uchun mo'ljallangan, lekin sotilmagan tovar qoldiklari summasi bilan farq kiladi.

Mehnat unumdorligini qiymat usulida aniqlash uchun foydalaniladigan shartli sof mahsulot ko'rsatkichida yalpi mahsulot qiymatidan xomashyo, butlovchi

ashyolar, energiya, yoqilg'i va hokazolarga qilingan bevosita xarajatlarni chegirib tashlanadi. Shu bilan birga bu ko'rsatkichdan ish xaqi, asosiy fondlarning eskirishi va foyda chegirilmaydi. Bu yerda moddiy xarajatlar o'zgarishi barham toptiriladi, lekin foydaning salmog'i va amortizatsiyaning salmog'i ortadi. Shuni aytish kerakki, foydaning turlichaligi mamlakatimiz xalq xo'jaligi uchun xos bo'lib, u shurolar xukmronligi davrida markazlashgan rejalashtirish doirasida rivojlanib kelgan edi². Unda foyda va qiymatning o'rtacha normasi bo'yicha mavjud bo'lgan tenglamaga amal qilmas edi. Ko'pgina xorijiy mamlakatlarda olingan foyda darajasi muhim farqlar yo'qligi tufayli sof mahsulot usulini mahsulot hajmlari va mehnat unumdorligini aniqlash uchun batamom maqbul deb hisoblaydilar.

Mehnat unumdorligi o'zgarishining omillari va shart-sharoitlari

Mehnat unumdorligi — rivojlanib boruvchi ko'rsatkichdir. U ko'pgina sabablar va omillar ta'sirida doimiy ravishda o'zgarib turadi. Ulardan bir xillari mehnat unumdorligi oshishiga yordam bersa, boshkalari uni pasaytirishga sabab bo'lishi mumkin. Bundan tashkari, mehnat unumdorligi darajasi va o'sishiga mehnat jarayoni kechadigan sharoit ham ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shartsharoitlar qulay bo'lsa, u yoki bu omilning ta'sir etishini kuchaytiradi yoki noqulay bo'lsa, bu ta'sirni zaiflashtiradi. Masalan, tabiiy iqlim sharoitlari korxonalaridagi mehnat natijalariga va mehnat unumdorligiga jiddiy ravishda ta'sir ko'rsatadi. Mehnat unumdorligi darajasi va uning dinamikasiga ko'pgina omillar ta'sir qiladi. Omillar deb mehnat unumdorligining o'zgarishiga ta'sir ko'rsatadigan harakatlantiruvchi kuchlar yoki sabablarga aytiladi. Ulardan ayrimlari mehnat unumdorligining ortishiga yordam bersa, boshqalari unumdorlikning pasayishiga sabab bo'lishi mumkin. Omillarning birinchi guruhiga mehnat vositalari samarasining ortishi, mehnat va ishlab chiqarishni tashkil etish va mehnatkashlar ijtimoiy guruhlari sharoitining yaxshilanishi bilan bog'liq bo'lgan barcha tadbirlar kiradi; ikkinchi guruhi — tabiiy sharoitlarning noqulay ta'sir ko'rsatishi, ishlab chiqarish va mehnatni tashkil etishdagi kamchiliklar, ijtimoiy sharoitdagi salbiy elementlarning ta'sir ko'rsatishini o'z ichiga oladi. Ayrim korxona yoki tashkilot darajasidagi omillarni qarab chiqqanda, ularning hammasini ichki va

---

² Karimov I.A. O'z kelajagimizni o'z qo'limiz bilan qurmoqdamiz. T.7, «O'zbekiston», 2001.

tashqi omillarga bo'lish mumkin.

Ichki omillarga korxonaning texnika bilan qurollanish darajasini, qo'llanilayotgan texnologiyaning samaradorligi, mehnat va ishlab chiqarishning energiya bilan ta'minlanishi darajasi, tadbqiq etilayotgan rag'batlantirish tizimlarining ta'sirchanligi, kadrlarni tayyorlash va malakasini oshirish, kadrlar tarkibining yaxshilanishi kabi korxona xabarlariga bogliq bo'lgan barcha narsalar kiradi. **Tashqi omillarga** quyidagilarni kiritish mumkin: davlat buyurtmalari va bozordagi talab hamda takliflarning o'zgarishi munosabati bilan mahsulot xillari va ularning sermehnatlik darajasi o'zgarishi; jamiyat va mintaqalarda sodir bo'ayotgan o'zgarishlar; moddiy texnika ta'minoti, tabiiy shart sharoitlar va hokazolar.

Barcha omillarni o'z ichki mazmuni va mohiyatiga ko'ra, uchta guruhga bo'lish mumkin: moddiy texnika, tashkiliy va ijtimoiy iqtisodiy. Mehnat unumdorligini oshirishning moddiy asosi fan, texnika va texnologiyani rivojlantirish, ularning yutuqlarini ishlab chiqarishga joriy etishdir. Shuning uchun ham **moddiy texnika omillari** guruhini, odatda, yetakchi va qolgan barcha omillarni belgilovchi guruh deb qaraladi. Moddiy texnika omillari ta'siri natijasida mehnat unumdorligi ortadi va mahsulotning sermehnatlik darajasi (t) pasayadi. Sermehnatlilik darajasi ko'rsatkichi bo'yicha mehnat unumdorligining o'sishi quyidagi formulalar bilan aniqlanadi:

$$M_u = \frac{M_{sm} * 100}{100 - M_{sm}} \text{ yoki } M_u = \frac{M_{sm} * 100}{S_{bm} - M_{sm}}$$

Bu yerda: M_u - mehnat unumdorligining oshishi, %;

M_{sd} - mahsulot birligi sermehnatlik darajasining pasayishi, %;

S_{sd} - tadbirni joriy etishdan oldin mahsulot birligi uchun zarur bo'ladigan boshlang'ich sermehnatlik darajasi.

Mehnati unumdorligining o'sishiga doyr **tashkiliy omillarda** korxonalar, tarmoqlar va umuman, xalq xo'jaligi darajasida ishlab chiqarishni tashkil etish kiradi. Xususan, korxonalarni mamlakatimiz hududlari bo'yicha joylashtirish, ham mamlakat ichida, ham chet mamlakatlar bilan transport aloqalarini yo'lga qo'yish; korxonalarni ixtisoslashtirish va ularning keyinchalik kooperatsiyalashuvi; moddiy-texnika, energiya ta'minoti, ta'mirlash xizmati ko'rsatish va xokazolar katta

ahamiyatga egadir.

Korxonalar ichida ishlab chiqarishni tashkil etishning yaxshilanishiga doir muxim vazifalar quyidagilardir:

- rejalashtirish sifatini oshirish;
- ishlab chiqarishni tashkiliy texnik jihatdan tayyorlashni tashkil etish;
- yangi texnika va texnologiyani o'z vaqtida joriy qilish;
- ishlab turgan asbobuskunalarini zamonaviylashtirish;
- mashinalar, mexanizmlar, asbob uskunalar, apparatlarni joriy va kapital ta'mirlashni ta'minlash;
- korxona ichida moddiy-texnika ta'minotini to'g'ri tashkil etish.

Ijtimoiy-iqtisodiy omillarning ta'siri shu narsa bilan bog'liqki, fantexnika tarakdoiyotining avj olishi, ishlab chiqarish (texnika, texnologiya) moddiy asosining ta'minlashuvi va xilma-xil, ko'p xollarda esa ancha murakkab tashkiliy tadbirlarning amalga oshirilishi o'z-o'zidan emas, balki faqat ijtimoiy ishlab chiqarish ishtirokchilari bo'lgan insonlarning faol mehnat faoliyati natijasidagina sodir bo'ladi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Kadrlar tuzilmasi deganda nima tushuniladi va uni belgilabberuvchi omillar qanday?
2. Real ish haqi nominal ish haqidan nimasi bilan farq qiladi?
3. Mehnatga haq to'lashning qanday tizim va shakllarini bilasiz?
4. Qaysi hollarda vaqtbay va ishbay haq to'lashdan foydalanish maqsadga muvofiq hisoblanadi?

9-BOB. QURILISH KORXONASINING MAHSULOTI

9.1 Korxonalarning quvvatini bozor talablariga ko'ra aniqlash

9.2 Qurilish materiallari ishlab chiqarish jarayonlarining nazariy asoslari

9.3 Qurilish materillarini ishlab chiqarishdagi ishtirokchilari

9.4 Qurilish materiallari va ularni ishlab chiqarishning rivojlanishi

9.1 Korxonalarning quvvatini bozor talablariga ko'ra aniqlash

Ma'lumki, bozor munosabatlari shakllangan bir davrda mahsulotning xaridorgir bo'lishi va o'z vaqtida egasini topishi ishlab chiqaruvchining nafaqat bugungi, balki ertangi kuni (kelajagi)ni ham belgilab beradi. Shuning uchun ishlab chiqaruvchi oldida bozorni o'rganish, undagi talab va ehtiyojni to'g'ri aniqlay bilish, yaratilgan mahsulotni ayirboshlash yoki sotish va shu bilan birgalikda o'z raqobatchilarining ish faoliyatini ham nazardan chetda qoldirmaslik zaruriyati tug'iladi. Bu masalalar bilan shug'ullanish marketing xizmatining asosiy vazifasi hisoblanadi.

Hozirgi vaqtda har qanday qurilish tashkilotining to'la-to'kis faoliyat ko'rsatishi, raqobatbardosh mahsulot yaratishi uchun marketing xizmatini tashkil qilishi maqsadga muvofiqdir. Aks holda, u bozor munosabatlari davrida o'z o'rnini topa olmaydi, bozordagi raqobatga dosh bera olmay tez fursatda bankrotga uchraydi (sinadi). Qurilish tashkilotlarida tashkil qilingan marketing xizmati o'z faoliyatini quyidagi vazifalarni bajarishga qaratmog'i lozim:

1. Marketing xizmati maqsadini aniq bilib olish va uni doimo nazorat qilish imkonini beruvchi shaklga solish.

2. Bozorni doimo o'rganib borish va shu asosda mahsulot turlari, sifati va miqdorini oldindan belgilash.

3. Qurilish ishlab chiqarishini bozordagi talab va ehtiyojga moslashtirish.

4. Mahsulotni chetga chiqarish imkoniyatlarini qidirish va bunday mahsulot turlari va miqdorini oldindan belgilash.

5. Raqobatchilarning ish faoliyatini, ularning strategiya va taktikasini o'rganish.

6. Mahsulotlarni ayrboshlash va sotish rejalarini tuzish hamda amalga oshirish.

7. Bozorda muqim o‘rinni egallash, xaridorlar safini kengaytirish maqsadida reklama ishlarini tashkil qilish.

8. Marketing xizmatining yangi yo‘nalishlari ustida bosh qotirish va ularni tashkil qilish.

9. Marketing xizmati faoliyatini doimo «sarflar-natijalar» ko‘rsatkichlari bo‘yicha nazorat qilish.

Qurilishda *menejment* deganda uni bozor munosabatlari shakllangan davrning talab va qoidalariga binoan boshqarish tushiniladi. SHuning uchun menejerlar maxsus tayyorgarlik ko‘rgan, boshqarishning sir-asrorlari, qonun- qoidalarini chuqur biluvchi malakali mutaxassislar hisoblanadilar. Ularni «yollanma boshqaruvchilar» deb ham yuritiladi. Firmani boshqarish menejerlarning kasbiy faoliyati hisoblanadi.

Bozor iqtisodiyoti davrida qurilish sohasini menejment va marketingsiz tasavvur ham qilib bo‘lmaydi. Chunki faqat o‘z kasbining ustasi bo‘lgan menejergina o‘zi ishlaydigan qurilish tashkilotini yuqori cho‘qqilarga olib chiqishi mumkin. Har qanday qurilish tashkiloti ham mahsulot yaratar va uni bozorga olib chiqar ekan, demak bozorni uzluksiz o‘rganib borishi, undagi talab va takliflarni, ehtiyojni hisobga olgan holda o‘z faoliyatini tashkil qilishi zarurdir.

Hozirgi bozor iqtisodiyotga o‘tish davrida respublikamizda pudrat ishlarining bozori ham jadal sur‘atlar bilan shakllanmoqda.

Buning natijasida qurilish sohasida pudrat ishlarini bajaruvchi tashkilotlarni konkurs (tender savdolari) asosida tanlab olish odat tusiga kirmoqda, ya’ni qurilish tashkilotlari tenderda qatnashish va unda g‘olib chiqish orqali o‘zlarining “buyurtmalar portfelini” shakllantirmoqdalar. Bu esa qurilish mahsulotining tannarxini pasayishiga, boshqacha qilib aytganda uning iqtisodiy optimallashtirishiga olib kelmoqda.

Qurilishda tender savdolari

Tender savdolari sanoat, uy-joy va boshqa ob'yektlarni qurish uchun buyurtmalarni joylashtirishning keng tarqalgan usuli hisoblanadi. Umuman olganda tender savdolarining asosiy maqsadi: buyurtmachiga (investorga) qurilish, montaj, ta'mirlash va boshqa ishlarni, materiallar va buyumlar bilan ta'minlashni, xizmatlar ko'rsatish, asbob-uskunalarini montaj qilish va sozlashni kelishilgan narhlarda va muddatlarda bajarishni kafolatlovchi tashkilotni tanlov asosida olishdan iboratdir.

O'zbekiston Respublikasi hududida qurilish sohasida tender savdolari Vazirlar Maxkamasining 3 iyul 2003 yildagi "O'zbekiston Respublikasi hududida kapital qurilish sohasida tender savdolari haqida" 302-sonli qarori asosida tashkil qilinmoqda va o'tkazilmoqda.

Bunda manbalardan ob'yektlarni qurishda ushbu ayrim tavsiya etiluvchi tavsiyaga ega.

Tenderning asosiy ishtiroklari quyidagilar:

- investor;
- buyurtmachi;
- tanlov savdolarini tashkil etuvchi;
- tanlov;
- da'vogar korxona va tashkilotlar (oferentlar).

Tender savdolari, odatda, ularni e'lon qilgan tashkilotlarning joylashgan manzillari bo'yicha o'tkaziladi. Lekin, ularning tashkilotlari tomonidan boshqa mamlakatlarda ham o'tkazilishi mumkin.

Tender savdolari tashkilotchisi sifatida yoki birortasi buyurtmachi yoki tenderni tashkil etish uchun uning tomonidan vakolat berilgan yuridik shaxs chiqshi mumkin. Odatda, buyurtmachi savdolarini tashkil qilishga ushbu ishlarni bajarishga ixtisoslangan muddat savdolarini (tenderlarni) tashkil qilish bo'yicha Respublika boshqarmasini, yoki uning joylardagi hududiy filiallarini jalb qiladi.

Birinchi bosqichda, buyurtmachi yozma ravishda tashkilotlarga murojaat qiladi. Unda ob'yektlarning ro'yxati va joylashgan manzili, savdolarini o'tkazish

usuli (ochiq yoki yopiq, boshlang'ich kvalifikatsiya qilish bilan yoki qilmasdan) va qaysi hujjatlar asosida tender hujjatlarining texnik qismi tayyorlanishi ko'rsatiladi.

Buyurtmachi va tender savdosining tashkilotchisi o'rtasida shartnoma tuziladi. Shartnoma tuzilganidan so'ng tashkilotchi tender hujjatlarini ishlab chiqishga kirishadi. Tender hujjatlari quyidagi bo'limlardan iborat bo'ladi:

1. Tender savdolarida qatnashish uchun taklifnoma.
2. Savdolarda qatnashuvchilar uchun yo'riqnomalar.
3. Texnik qismi (tushuntirish xati, ishlar hajmining ro'yxati, materiallar sarfining ro'yxati, asosiy chizmalari).
4. Pudrat shartnomasining (kontraktning) loyihasi.

“Savdolarda qatnashuvchilar uchun yo'riqnomalar” o'z navbatida quyidagi bo'limlardan iborat bo'ladi:

1. Umumiy shartlar (ishlarning tavsifi, moliyaviy manbalar, savdolarda qatnashish shartlari);
2. Tender taklifini tayyorlash (ikkita paketdan iborat bo'lgan tender taklifiga kiruvchi hujjatlar);
3. Taklifni taqdim etish (shakli, muxrlanishi, markirovkalash, taklifni o'zgartirish yoki taklifni qaytarib olish);
4. Tender takliflarini ochish va baholash (savdolarni ochish, takliflarni texnik va moliyaviy baholash);
5. Tender taklifini qabul qilish (taklifni qabul qilish, kelishuvni imzolash, qurilish ishlarining sifatli bajarilishini kafolatlash);
6. G'olibni aniqlash mezonlari.

Tayyorlangan tender hujjatlari buyurtmchi bilan kelishiladi va shundan so'ng matbuotda e'lon beriladi. Unda savdolarning predmeti, o'tkazilish muddati, ofertalarning taqdim etish muddatlari, hamda boshqa kerakli ma'lumotlar ko'rsatiladi. Ochiq savdolar to'g'risidagi e'lon loyihaning texnik murakkabligiga bog'liq ravishda savdolarni o'tkazishdan kamida 1 oy ilgari matbuotda chop etiladi. Zarurat bo'lganida tashkilotchi potensial ishtirokchilarga savdolarda qatnashish uchun taklifnomalar tarqatadi.

Buyurtmachi bilan kelishgan holda tender komissiyasining tarkibi shakllantiriladi. Odatda, tender komissiyasining tarkibiga buyurtmachi, loyiha, ilmiy-tadqiqot, muhandislik-qidiruv, muhandislik-maslahatchi, moliyalashtiruvchi, nazorat qiluvchi, tabiatni muhofaza qiluvchi va joylardagi mahalliy hokimiyat organlarining vakillari kiradi.

Savdolarning tashkilotchisi da'vogarlar orasida tender hujjatlarining tarqatilishini ta'minlaydi va kerak bo'lganda birinchi va ikkinchi paket hujjatlari tarkibiga kiruvchi shakllarini to'ldirishga doir tushuntirishlar beradi.

Ikkinchi bosqichda savdolarning tashkilotchisi davogarlardan ofertalarni qabul qilishni amalga oshirildi. Bunda ofertalar maxsus jurnalda ro'yxatdan o'tkaziladi va uning qabul qilinganligi xaqida tegishli ma'lumotnoma beriladi. Ushbu bosqichda tashkilotchi tanlov savdogarlarining (tenderning) reglamentini ishlab chiqadi va uni buyurtmachi bilan kelushuvdan o'tkaziladi.

Oferent tomonidan oferta 2 ta konvertda (tashqi va ichki) taqdim etiladi. Tashqisiga yo'riqnomada keltirilgan savdolar qatnashchisi xaqidagi umumiy ma'lumotlar mazmunidagi 1-paket hujjatlari va muhrlangan konvert solingan bo'ladi. Ichki konvertga 2-paketning hujjatlari solingan bo'ladi. Unda tender takliflarining narxi (qiymati) va muddatlari keltirilgan quyidagi hujjatlar mavjud bo'ladi: qurilishning loyihasini bajarish bo'yicha takliflar, kelishuvning shakli, qurilishning umumiy grafigi va bajariladigan ishlar hajmining ro'yxati.

Belgilangan kun va vaqti tender komissiyasi konvertlarda taqdim etilgan takliflarni tender savdosi ishtirokchilarining vakillari guvohligida ochadi. Tenderda qatnashuvchilarning vakolatli vakillari maxsus reestrlarga imzo qo'yadilar. Takliflarini qaytarib olishni xohlagan ishtirokchilarning paketlari tender komissiyasi 1-paketlarni ochadi va tender hujjatlarining to'g'ri rasmiylashtirilganini tekshiradi. Agar, 1-paket takliflarining birorta hujjatlari belgilangan talablarga javob bermasa, u holda takliflar rad etiladi va tender qatnashchilarga qaytarib beriladi. Bunday xollar xaqidagi ma'lumotlar tender takliflarini ochish bayonnomasiga yozib qo'yiladi.

So'ngra komissiya tender qatnashchilarining malakasini baholashga o'tadi. Baholash quyidagi mezonlar bo'yicha bajariladi:

- aynan o'xshash loyihalarni bajarish bo'yicha tajribasi;
- moliyaviy axvoli;
- debitorlik va kreditorlik qarzlari;
- olgan daromadi;
- aylanma mablag'lari.

Komissiya fikriga ko'ra talablarga javob bermaydigan ishtirokchilar savdolaridan cheklashtiriladi. Keyinchalik tender savdolari ishtirokchilarining takliflari texnik jihatidan amalga oshirish imkoniyati mavjudligi bo'yicha baholanadi. Bunda quyidagi masalalar ko'rib chiqiladi:

- ishlab chiqarishning tayanch dasturi, shular jumlasidan qurilishning grafigi va qurilish materiallari va buyumlarining yetkazib berish grafigi;
- qurilishning rejasi, ishlarni bajarish ketma-ketligining yozma ravishda ifodalanishi bilan;
- pudratchining mashina, mexanizm va asbob-uskunalarini ro'yxati;
- ishlarni bajarishda ishlatiladigan asosiy materiallarning ro'yhati;
- jalb qilinishi ko'zda tutilgan yordamchi pudratchilar ro'yxati, ularning kafolat beruvchi xatlarini ilova qilish bilan;
- ishchi-xodimlarning malakasi ko'rsatilgan ro'yhati.

Texnik jihatdan imkoniyatsiz bo'lgan takliflar rad etiladi va ushbu taklifga tegishli 2-paket hujjatlari ochilmasdan oferentga qaytarib beriladi. Ushbu holat tender komissiyasi majlisining 1-son bayonnomasiga kiritiladi.

Shundan so'ng, tender komissiyasi nomzodlarning vakolatli vakillari guvohligida tender hujjatlarining 2-paketini ochadi. Bunda: oferentning nomi, u taklif qilayotgan narx, xamda buyurtmachi uchun yanada foydaliroq bo'lishi mumkin bo'lgan oferentning qo'shimcha takliflari (texnik va tijoratga oid) o'qib eshitiriladi (tegishli asoslanishi va hisob-kitoblari bilan). Takliflari tegishli shakl bo'yicha rasmiylashtirilmagan va shu tufayli savdolarida ishtirok etishga qo'yilmagan oferentlar alohida sanab o'tiladi va tender komissiyasi majlisining 2-

sonli bayonnomasiga kiritiladi. Savdolarida g'olib chiqan oferentni aniqlash savdolarining turidan kat'iy nazar yopiq shaklda o'tkaziladi. Savdolarida g'olib chiqqan oferent oshkora e'lon qilinadi, boshqa qatnashchilar esa takliflarining rad qilinganligi xaqida yozma ko'rinishda ma'lumotnoma oladilar. Oferentlar takliflari bo'yicha qabul qilingan qaror tender komissiyasi majlisining 3-sonli bayonnomasida keltiriladi.

Savdolar natijalarini aks ettiruvchi bayonnomalarda tender komissiyasining barcha azolari tomonidan imzolanadi va buyurtmachi tomonidan tasdiqlanadi. Tasdiqlanmagan taqdirda ular tender komissiyasiga tegishli asoslangan sabablari ko'rsatilgan holatda qaytarilib beriladi.

9.2 Qurilish materiallari ishlab chiqarish jarayonlarining nazariy asoslari

Qurilish materiallarini ishlab chiqarish – bevosita qurilish maydonida bajarilishi ishlab chiqarish jarayonlarining majmuasidir. Bu ishlab chiqarish jarayonlari majmuasiga qurilishning tayyorlov va asosiy davrlarida bajaruvchi bir qator qurilish-montaj va maxsus ishlarning turlari kiradi. Qurilish materiallarini ishlab chiqarishning ya'ni ma'lum izchillikda bajarilgan va o'zaro bog'langan ishlar majmuasining natijasi - yakunlovchi qurilish mahsuloti hisoblanadi. Yakunlovchi qurilish mahsuloti qatoriga foydalanish uchun tayyorlangan yangidan qurilgan alohida bino va inshootlar, ularning majmuasi hamda kengaytirish yoki boshqa maqsadlarda qayta qurilgan yoki ta'mirlangan bino va inshootlar ham kiradi.

Qurilish materiallarini ishlab chiqarish xalq xo'jaligining etakchi sohalaridan biri bo'lishi bilan birga, faqat o'zigagina xos bo'lgan bir qator xususiyatlari bilan boshqa sohalardan keskin ajralib turadi. Bu avvalo qurilishning sermehnat, serashyo va yaratilgan mahsulotlarning o'z joyida qolishi bilan harakterlanadi.

Qurilishning sermehnat deyilishiga sabab, bitta qurilish mahsulotini yaratish uchun o'nlab, yuzlab ishchi-xizmatchilarning mehnati sarflanadi. Ular bir-biridan tubdan farq qiluvchi ko'plab turdagi mehnat jarayonlarida ishtirok etadilar. Ba'zida kapital qurilish sohasida bitta yirik ob'yektni qurib foydalanishga topshirish uchun bir necha yillar zarur bo'ladi.

Qurilishning serashyo ekanligiga esa unda ishlatiladigan xom ashyo turlarining xilma-xilligidadir. Xalq xo'jaligining deyarli barcha sohalarida ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar qurilishda u, yoki bu maqsadlarda ishlatiladi, desak mubolag'a bo'lmaydi. Xususan, mashinasozlik sanoati qurilishni mashina va mexanizmlar bilan metallurgiya armatura, prokat va metall tuzilmalar bilan, kimyo sanoati lok - bo'yoq, linoleum kabi ashyolar bilan ta'minlaydi va h.k. Faqatgina qurilish materiallari ishlab chiqaruvchi sanoat tarmog'ining sement, ohak, gips, temirbeton tuzilmalar, g'isht, shifer kabi yuzlab mahsulotlari qurilish uchun zarur bo'lishi yuqoridagi fikrimizning yaqqol dalilidir.

Qurilish materillarini ishlab chiqarishning o'ziga xos xususiyatlaridan yana biri, uning xilma-xil sharoitlarda amalga oshirilishidir. Qurilishning turli tabiiy va iqlimiy sharoitlarda, ochiq havoda olib borishlarni tashkil qilishda qo'shimcha qiyinchiliklar tug'diradi, qurilish jarayonlarini bajarish texnologiyasiga qo'shimcha talablar qo'yadi.

Qurilish ishlab chiqarishining o'ziga xos xususiyatlari qatoriga ishlab chiqarish siklining davomiyligi bilan birga yakunlovchi qurilish mahsulotining hajmiy-rejalash va konstruktiv yechimlarining xilma-xilligini ham kiritish mumkin.

Qurilish ishlab chiqarishida ob'yektlar va majmualarning qurilishi 2 xil usulda amalga oshiriladi. Birinchisi – pudrat usuli bo'lsa, ikkinchisi –xo'jalik usuli.

Pudrat usulida olib borilganda qurilish-montaj ishlari qurilish tashkilotlarining kuchlari va vositalari bilan buyurtmachi va pudratchi tashkilot o'rtasida tuziladigan pudrat shartnomasi asosida bajariladi.

Xo'jalik usulida olib borilganda esa ishlar ekspluatatsiya qiluvchi yoki qayta ta'mirlanuvchi tashkilotlarning o'z kuchlari bilan bajariladi.

Ayrim hollarda aralash usuldan ham foydalaniladi: bunda bir qism ishlar pudrat shartnomasi asosida olib borilsa, bir qismi qurilish qiluvchi tashkilotning o'z kuchi bilan bajariladi.

Hozirgi vaqtda pudrat usuli bilan barcha qurilish-montaj ishlarining 85-90% bajarilmoqda.

Pudrat usuli. Pudrat usulida qurilish jarayonida tegishli vakolat va majburiyatlarga ega bo'lgan 3 ta tomon vakillari:

- ishtirok etadilar buyurtmachi, bosh pudratchi va yordamchi pudratchi tashkilotlar.

Pudrat shartnomasini buyurtmachi bosh pudratchi bilan ishlar boshlanmasdan oldin bino va inshootlarni qurish, qayta qurish yoki texnikaviy qayta qurollantirishning butun davri uchun tuzadi.

Bosh pudratchi o'z kuchi va vositalari bilan loyiha-smeta hujjatlarida keltirilgan ob'yektlarni qurilish me'yorlari va qoidalariga muvofiq qurishi, montaj qilingan asbob-uskunalarni sinovdan o'tkazishi, asbob-uskunalarni kompleks sinov ishga tushirilishida qatnashishi, ishchi qabul komissiyasiga tugallangan ob'yektni topshirishi va ob'yektni buyurtmachi va yordamchi pudratchi tashkilotlar bilan birgalikda belgilangan muddatlarda ishga tushirilishini ta'minlashi lozim.

Bosh pudratchi buyurtmachi oldida o'zi va yordamchi pudratchi tomonidan bajarilgan barcha ishlar uchun javob beradi, yordamchi pudratchi esa bosh pudratchi oldida faqat yordamchi pudrat shartnomasida ko'rsatilgan ishlarning turlari uchungina javob beradi.

Xo'jalik usuli. Xo'jalik usulida qurilish-montaj ishlari qurilish qiluvchi tashkilotlarning o'z kuchlari va vositalari bilan bajariladi. Ushbu usulda ishlarni bajarish uchun maxsus qurilish va qurilish-ta'mirlash tashkilotlari, uchastkalari yoki sexlari tashkil qilinadi. Ishlarni bajarishni ushbu usulda tashkil qilganda buyurtmachi kerakli ishlarni qisqa muddatlarda bajarish imkoniyatiga ega bo'ladi va qurilishga doir masalalarni hal qilishda tezkorlikka erishadi. Ushbu usulda ishlaydigan qurilish va qurilish-ta'mirlash tashkilotlari kerakli qurilish mexanizmlari va malakali quruvchi kadrlar bilan ta'minlanadi.

9.3 Qurilish materillarini ishlab chiqarishdagi ishtirokchilari

Qurilish - xalq xo'jaligini eng yirik va eng taraqqiy etgan tarmog'i hisoblanib, unda ko'plab yuridik shaxslar, tashkilot, korxona va muassasalar buyurtmachi, pudratchi, loyihachi, ta'minotchi yoki tadqiqotchi sifatida ishtirok etadilar.

Buyurtmachi - quriladigan bino yoki inshootning egasi hisoblanib, u o'z maqsadi yo'lida qurilishni rivojlantiradi, o'z kuchi bilan, yoki shahar (tuman) me'morchilik bo'limi yordamida loyihalashga me'moriy-tarhiy topshiriq tayyorlaydi, loyihalovchi muassasalarga buyurtma berib qurilishning loyiha - smeta hujjatlarini tayyorlatadi, bosh pudratchi tashkilot bilan qurilishni bajarishga shartnomalar tuzib qurilishni bank tizimlari orqali moliyalashtirishni to'la ta'minlaydi, qurilishni nazorat qiladi va qurib bitkazilgan ob'yektlar yoki ularning majmuasini qabul qilib oladi. U binolarga o'rnatiladigan texnologik jihozlarni yetkazib berishga ham ma'suldir. Ayrim hollarda u shartnomaga muvofiq qurilishni materiallar va tuzilmalar bilan ta'minlashda ham ishtirok etishi mumkin. Bugungi kunda yuridik shaxslar, xususiy korxona va fermer xo'jaliklar, qo'shma korxonalar, davlat tashkilotlari va muassalari, hissadorlik va jamoa ho'jaliklari mulkchilikning shaklidan qat'iy nazar, hamda jismoniy shaxslar (fuqarolar) ham buyurtmachi bo'la olishi mumkin.

Uy-joy binolari va jamoat, madaniy-maishiy ob'yektlar qurilishida buyurtmachi sifatida jismoniy shaxslar, mahalliy hokimiyat strukturalari va sanoat korxonalari chiqishi mumkin.

Uy-joy binolarini kapital ta'mirlash va qayta qurishda buyurtmachi sifatida uy-joy fondining egalari chiqadilar.

Loyihalovchi - buyurtmachining topshirig'iga muvofiq o'zaro shartnoma asosida qurilishning loyiha-smeta hujjatlarini tayyorlab beradi. Qurilish davrida mualliflik nazoratini olib boradi. Loyihalash tashkilotlariga muhandislik-geologik tadqiqotlarni olib boruvchi, geodezik ishlarni bajaruvchi va bevosita loyiha hujjatlarini tayyorlovchi muassasa va tashkilotlar kiradi.

Pudratchi - tayyor loyiha asosida qurilishni amalga oshiruvchi qurilish-montaj, loyihalash-qurilish yoki boshqa tashkilotlar va firmalardir. Shuningdek, tegishli tartibda yoki tanlov asosida qurilishda qatnashish xuquqini olgan yuridik yoki jismoniy shaxslar ham pudratchi bo'lishlari mumkin.

Qurilishdagi vazifasi va ma'suliyatiga ko'ra ular *bosh pudratchi* va *yordamchi pudratchilarga* bo'linadi. Bosh pudratchi buyurtmachi bilan o'zaro

shartnomaga muvofiq qurilishni to'la bajarishga va uni foydalanishga topshirishga ma'sul hisoblanadi. Yordamchi pudratchi zarur hollarda (alohida va maxsus ishlarni bajarishda) bosh pudratchi bilan o'zaro shartnomaga muvofiq qurilishda ishtirok etadi. U bajargan ishlari bo'yicha bosh pudratchi oldida ma'sul hisoblanadi. Bosh pudratchi yordamchi pudratchilarning ichki ishlab chiqarish ishlariga aralashmagan holda ularning qurilishdagi faoliyatini nazoratga oladi, ular tomonidan bajarilgan ishlarga ham buyurtmachi oldida javob beradi.

Mulkchilikning qanday shaklda bo'lishidan kat'iy nazar, barcha qurilish tashkilotlari va qurilish firmalari qurilishda bosh pudratchi yoki yordamchi pudratchi sifatida ishtirok etishlari mumkin.

Ta'minotchi - o'zining mahsuloti bilan qurilishni ta'minlovchi korxona tashkilot va muassasalardir. Ularga avvalo qurilishni materiallar, tuzilmalar va yarimtayyor mahsulotlar (g'isht, sement, ohak, shifer, yog'och-taxta, linoleum va h.k.) bilan, mashina - mexanizm asbob uskunalar bilan ta'minlovchi korxona va tashkilotlar kiradi. Qolaversa, qurilishga ishchi-xizmatchilar, ya'ni mutaxassis kadrlar tayyorlab yetkazib beruvchi kasb-hunar kollejlari, Oliy ta'lim muassasalari ham qurilish ta'minotchisi xisoblanadilar.

Tadqiqotchi sifatida qurilishda ishtirok etuvchi muassasalar qurilish sohasidagi kamchiliklar va muammolarni ilmiy tadqiq qilish yo'li bilan echib berish, qurilish me'yorlarini asoslash va ilmiy-texnik taraqqiyot negizida qurilish uchun yangi texnika va texnologiyani yaratish bilan shug'ullanadilar. Ular asosan ilmiy-tadqiqot muassasalari bo'lib, barcha qurilish ishtirokchilari uchun o'zaro shartnomaga muvofiq xizmat ko'rsatadilar.

Ishlab chiqarish samaradorligi har bir korxona faoliyatining eng asosiy vazifasi hisoblanadi. U xo'jalik, yuritishning sifat va miqdor ko'rsatkichlarini, shuningdek, buyumlashgan va jonli mehnat harajatlari hamda olingan natijalar o'rtasidagi munosabatni ifodalaydi.

Afsuski, bozor sharoitlarida "samaradorlik" tushunchasi garchi, daromad olish, harajatlarni kamaytirish, mehnat samaradorligining o'sishi, fond qaytimi, rentabellik va hokazolar samaradorlik tabiatiga mos kelib, bozor iqtisodiyoti

talablariga zid kelmasada, baho, foyda, daromad, harajat kabi tushunchalarga qaraganda kam qo'llanilmokda. Samarali ishlash degani o'z mohiyatiga ko'ra, mo'ljallangan foydani olish, noishlab chiqarish harajatlari va yuqotishlarni kamaytirish, ishlab chiqarish quvvatlari va ishchi kuchidan yaxshirok foydalanish, mehnat samaradorligini oshirish, ishlab chiqarilayotgan mahsulotning sifatini yaxshilashni anglatadi.

9.4. Qurilish materiallari va ularni ishlab chiqarishning rivojlanishi

Qurilish materiallari ishlab chiqarish sanoatining eng muhim vazifalari bu – mahalliy xom ashyo materiallardan keng foydalanish, buyum ishlab chiqarishni rivojlantirish, ularning sifatini orttirish, qurilishning tannarxini kamaytirish, shuningdek, eskirib qolgan mashina – uskunalarni zamonaviy texnologiyalarga almashtirishdir. Bu ishlarda texnikaning kelajqdagi taraqqiyoti qurilish usullarini tobora sanoatlashtirishni va oldindan ishlatilib kelinayotgan ayrim qurilish materiallari o'rniga yangilarini ishlatish hamda ularni ishlab chiqarish texnologiyasini takomillashtirishda respublikamizdagi standartlashtirish tizimi katta ahamiyatga ega.

Qurilish materiallari uchun O'zbekiston Respublikasi standarti ishlab chiqilgan. Qurilish uchun tasdiqlangan har bir standartda materialning tarkibi, xossalari, o'lchami, shakli, sinash usullari, saqlash va tashish, qabul qilish shartlari kabi ma'lumotlar keng yoritilgan bo'ladi.

Respublikamiz mustaqillikka erishgach, qurilish sanoati rivojlana boshladi. Mahsulotning sifati yaxshilandi, uning turlari ko'paydi, yangi texnologik usullar ishga tushirildi, to'la mexanizatsiyalashtirilgan va avtomatlashtirilgan texnologik tizimlar joriy etildi va ishga tushirildi.

Respublika xalq xo'jaligining asosiy tarmoqlari orasida qurilish materiallari salmoqli o'rin egallaydi. Bu esa o'z xom ashyo bazasiga egaligimiz, sanoat, qurilish materiallari va uy – joy konstruksiyalariga bo'lgan yuqori ehtiyoj va malakali mutaxassislarning borligi bilan belgilanadi.

Avvallari qurilishda yig'ma temir – beton konstruksiyalaridan ko'p qavatli binolar qurilgan bo'lsa, endilikda quyma betonli uylar, kottejlar qurilmoqda. Mahalliy qurilish materiallarini qo'llash, ulardan devorbop, tashqi muhitdan muhofazalovchi buyumlar ishlab chiqarishni yo'lga qo'yish qurilish tannarxini kamaytiradi. Bundan asosiy maqsad kelajakda qurilish materiallari va buyumlarini ishlab chiqarishning texnik –iqtisodiy samarasi, sifati va chidamliligini yaxshilashdir.

Respublikamizdagi qurilish materiallari sanoatining rivojlanishida ilmiy – texnika taraqqiyotining asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

- qurilish materiallarini ishlab chiqarish sur'ati kapital qurilishga nisbatan oldinda bo'lishini ta'minlash;
- material, buyum va konstruksiya turlarini hozirgi zamon talabiga mos holda takomillashtirish, ularni har xil maqsadlar (ob-havo muhitidan muhofaza qilish, yuk ko'tarish va h.k.) uchun ishlatish mumkinligini ta'minlash;
- qurilish materiallari va konstruksiyalarining texnik xossalarini saqlagan holda ular vaznini yengillashtirish;
- materiallar sifatini, ayniqsa, zararli muhit ta'sirida uzoqqa chidamliligini ta'minlash;
- mahalliy xom ashyo materiallardan samarali qurilish materiallarini olish;
- qurilish materiallari sanoati eng ko'p energiya sarflovchi tarmoq ekanligini e'tiborga olib, ularni ishlab chiqarishda kam energiya sarflanadigan texnologiyalarni jalb etish;
- qurilish sanoatini yangi texnologiyalar bilan ta'minlash, ularni hisoblash texnikasi orqali boshqarish.

Tahlil qilinayotgan ma'lumotlar qurilish materiallari ishlab chiqaruvchi korxonalarning hozirgi vaqtdagi holatini, yangi korxonalar qurish rejasini, loyiha tashkilotlarining ilmiy hisobotlarini, nomzodlik va doktorlik dissertatsiyalari hamda qurilish sanoatini rivojlantirish dasturlarini o'rganish asosida olindi.

Hozirgi kunda respublikamizda bir necha ming qurilish materiallari ishlab chiqaruvchi korxonalar faoliyat ko'rsatmoqda, ularning ishlab chiqarish texnologiyasi yangilangan va zamon talabiga javob beradi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Korxonalarning quvvatini aniqlash deganda nimani tushunasiz?
2. Qurilish sohasida ta'minotchining vazifasi nima?
3. Qurilish materillarini ishlab chiqarishdagi ishtirokchilari kimlar hisoblanadi?
4. Qurilish materiallari sanoatining rivojlanishida ilmiy – texnika taraqqiyotining asosiy vazifalari nimalardan iborat?

GLOSSARIY

Asosiy fondlar - moddiy ishlab chiqarish sohasida (asosiy ishlab chiqarish fondlari), ham noishlab chiqarish sohasida (noishlab chiqarish asosiy fondlari) band bo'lgan material-moddiy qiymatlar majmuasi.

Asosiy xususiy jarayonlar - bu mehnat predmetlarining xossa va ko'rinishini o'zgartirish bilan bog'liq jarayonlardir.

Asosiy fondlar - korxona ishlab chiqarish vositalarining bir qismi bo'lib, ishlab chiqarish jarayonida uzoq vaqt ishtirok etada va o'zining natural-moddiy holatini yo'qotmaydi hamda o'z qiymatini tayyorlanayotgan mahsulotlarga qismlab o'tkazib beradi.

Asosiy vositaning jismoniy eskirishi - bu asosiy fondlarning ekspluatatsiya jarayonida yoki bekor turish natijasida o'zining dastlabki xarakteristikalarini asta-sekin yo'qotishidir.

Aylanma ishlab chiqarish fondlari - korxona ishlab chiqarish fondlarining bir qismi bo'lib, bitta ishlab chiqarish sikli davomida sarflanadi hamda natural shaklini o'zgartirib, o'z qiymatini to'lig'icha tayyor mahsulot tannarxiga o'tkazadi.

Aylanma mablag'larni normalashtirish - korxonaning uzluksiz ishlashi ta'minlaydigan moddiy boylik va boshqa resurslarning minimal, lekin yetarli zahiralarini shakllantirish uchun zarur bo'lgan pul mablag'larini aniqlashda ifodalanadi.

Boshqarish jarayoni - bu aniq maqsad sari boshqalarni harakt sari yo'naltirishdir.

Boshqarish usullari - bu boshqariladigan ob'yektga boshqaradigan sub'ektning ta'sir ko'rsatish turlaridir (tushuntirish, uqtirish, buyruq berish, o'rgatish va boshqalar).

Boshqarish - bu boshkaruvchi tizimining boshkaruvchi ob'yektiga ta'sir qilishi.

Boshqaruv - bu chuqur tahlilni, ishlanmalarni va ma'lum maqsadlarni to'g'ri qo'yishga qaratilgan, makon va zamonda to'xtovsiz amalga oshiriladigan maqsadga yo'naltirilgan jarayondir.

Boshqaruv bo'g'inlari - bu bitta yoki bir-qancha vazifalarni bajaruvchi mustaqil tarkibiy unsurlardir.

Boshqaruv ob'yekti - bu boshqaruv sub'yektining ta'sir o'tkazish (boshqaruv ta'siri) ob'yekti bo'lib, huquqiy va jismoniy shaxslar, ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar, ishlab chiqarish va xo'jalik tizimlari boshqaruv ob'yekti bo'la oladi.

Boshqaruv sub'yekti - bu jismoniy yoki yuridik shaxs bo'lib, hukumat organlari tomonidan va amaldagi qonunchilik bo'yicha berilgan vakolatlar bo'yicha ta'sir o'tkazish imkonitiga ega bo'ladi.

Buyurtmachi - texnik-iqtisodiy asoslarni ishlab chiqishdan boshlab ob'yektni foydalanishga topshirish yoki ob'yektning ishlab chiqarish quvvatiga chiqishigacha bo'lgan muddatda ob'yekt qurilishining tashkilotchisi va boshqaruvchisi funksiyalarini qabul qilgan huquqiy yoki jismoniy shaxs.

Eskirishni qayta tiklash qiymati - asosiy fondlarning bugungi kundagi inflyatsiya, qayta baholash va hokazolarni hisobga olgan holda hisoblangan qiymati.

Investor - ob'yekt qurilishini moliyalashtirishni xususiy yoki qarz mablag'lar hisobiga amalga oshiruvchi investitsiya faoliyati sub'ekti.

Iqtisodiy jihatdan yagonaligi – korxonaning barcha bo'linmalari yagona ishlab chiqarish rejasi asosida harakatlanishi, umumiy moddiy, texnik va moliyaviy resurslarga, umumiy hisob raqami, tugallangan hisobga olish va hisobot topshirish tizimiga, korxonaning ishlab chiqarish-xo'jalik faoliyatining umumiy iqtisodiy natijalariga – daromadga, rentabellik, banklar va iste'molchilar bilan umumiy moliyaviy munosabatlarga ega ekanligi bilan belgilanadi.

Iqtisodiy o'sish- mahsulot chikarishni va xizmat ko'rsatishni ko'payishi.

Ish haqi- har bir xodimning sarflangan mehnati miqdori va sifatiga mos ravishda taqsimlanuvchi va xodim tasarrufiga pul shaklida kelib tushuvchi milliy daromadning bir qismi.

Ish haqining shakllari va tizimlari –bu mehnatning miqdor natijalari va sifatiga (uning murakkabligi, intensivligi, shart- sharoitlariga) bog'liq ravishda ish haqini belgilash mexanizmidir.

Ishlab chiqarish – bu mahsulot yaratish jarayoni bo‘lib, jamoatchilikning yashashi va rivojlanishi uchun zarur.

Ishlab chiqarish fondlari sig‘imi - ishlab chiqarish fondlari o‘rtacha yillik qiymatini mahsulot hajmiga bo‘lish orqali aniqlanadi.

Ishlab chiqarish jarayoni- bu moddiy boyliklar va ishlab chiqarish munosabatlarining beto‘xtov hosil bo‘lib turish jarayonidir.

Ishlab chiqarish jarayonidagi aylanma fondlar - bu avvalo tugallanmagan ishlab chiqarish (qurilish) va kelgusi davr harajatlaridir (vaqtinchalik bino va inshootlar qurishga, asbob-uskunalarini bir joydan ikkinchi joyga ko‘chirish, sinovlar o‘tkazish va hokazolarga sarflanadigan harajatlar).

Ishlab chiqarish quvvati - berilgan mashina va asbob-uskunalar, texnologiyalar va ishlab chiqarishni tashkil qilish uslubida mahsulot ishlab chiqarishning maksimal hajmi.

Ishlab chiqarish salohiyati - bu korxona, tashkilot va butun tarmoqning berilgan resurslar asosida u yoki bu hajmdagi mahsulot ishlab chiqarish imkoniyati yoki qobiliyatidir.

Ishlab chiqarish siklining davri- bu bir dona yoki bir partiya mahsulotni tayyorlash uchun ketadigan davrning boshlanishi va tugashi orasidagi vaqtga aytiladi.

Ishlab chiqarish vositalari qaytimi - mahsulot hajmini ishlab chiqarish fondlari o‘rtacha yillik qiymatiga bo‘lish orqali aniqlanadi.

Ishlab chiqarish zahiralari - bu ishlab chiqarish jaayonining uzluksizligini ta’minlashga mo‘ljallangan, ammo hali ishlab chiqarish jarayoniga joriy qilinmagan mehnat predmetlaridir (xomashyo, asosiy va yordamchi materiallar, yoqilg‘i, tayyor mahsulotlar omborlari yoki poligonlaridagi buyumlar va konstruktsiyalar, ehtiyot qismlar va boshqalar).

Ishlayotgan uskunalar - bu qancha vaqt turganligidan qat’iy nazar, (hisobot davrida) amalda ishlayotgan uskunalaridir.

Ixtisos – insonning hosil qilgan bilimlar va amaliy ko‘nikmalari majmui. Ixtisos kishiga hayotning moddiy va ma’naviy sohasida muayyan ishni bajarish imkoniyatini beradi.

Ixtisoslashuv – ishlab chiqarishdagi jamoatchilik mehnatini bo‘linishini tashkil etishning shakllaridan biridir.

Jismoniy eskirish - asosiy fondlarning ekspluatatsiya jarayonida yoki bekor turish natijasida o‘zining dastlabki xarakteristikalarini asta-sekin yo‘qotishidir.

Joriy zahira – bu, materiallar yetkazib berish oralig‘ida ishlab chiqarishni moddiy resurslar bilan ta‘minlash uchun zarur bo‘lgan zahiradir.

Kadrlar (xodimlar) – bu muayyan kasbni egallash bo‘yicha tayyorgarlikni o‘tgan, amaliy tajriba va mehnat ko‘nikmasiga ega bo‘lgan ishlab chiqarish sohasida ish bilan band bo‘lgan kishilardir.

Kadrlar attestatsiyasi – bu xodimlarning malakasini bilim va ko‘nikmalarining darajasini, faoliyatining samaradorligini, ishdagi, xizmatdagi va boshqa sohalardagi fazilatlari, egallab turgan lavozimiga to‘g‘ri kelishi yoki kelmasligini aniqlab olish bo‘yicha bajariladigan jarayon va ish tartibidir.

Kelgusi davr xarajatlari - ayni paytda ishlab chiqarilayotgan, lekin kelajakdagi mahsulotlarga mansub bo‘lgan yangi turdagi mahsulotlarni tayyorlash va o‘zlashtirish xarajatlari (masalan, asbob-uskunalarni qayta rejalashtirish, mahsulotlarning yangi turlarini tayyorlash va loyihalashtirishga sarflanuvchi xarajatlar va boshqalar).

Ko‘chma korxonalar – qurilish-montaj tashkilotlarining manevroiogini oshirish maqsadida qo‘llaniladi.

Korxona - bu jamoatchilik ehtiyojlarini qondirish va daromad olish maqsadida mahsulot ishlab chiqarish, ishlar bajarish va xizmatlar ko‘rsatish uchun mavjud qonunchilik asosida yaratilgan mustaqil xo‘jalik faoliyatini yurituvchi sub‘yekt tushuniladi.

Korxona ishlab chiqarish quvvati deganda - uning to‘la ish bilan bandlik holatiga aytiladi.

Korxonalarning asosiy fondlari– ishlab chiqarishga uzoqxizmat qiladigan, o‘z natural buyum shaklini uzoq vaqt o‘zgartir-magan holda ishlab chiqarish jarayonida bir necha bor qatnashadigan mehnat qurollari va vositalari.

Loyihalovchi – bu yurtmachi bilan tuzilgan shartnoma asosida u yoki bu ob’yektning kelgusidagi qurilishini loyihalovchi loyihalash tashkiloti yoki shunga o‘xshash boshqa muassasa.

Madaniy-maishiy qurilish - kommunal xo‘jalik, sog‘liqni saqlash, fan va madaniyat, san‘at, jismoniy tarbiya va sport, ijtimoiy ta‘minot, boshqarish organlari tizimlariga qarashli yangi ob’yektlarni qurish va amal qilayotganlarini ta‘mirlashdir.

Mahsulot tannarxi – mahsulot ishlab chiqarish jarayonida tabiiy resurslar, xomashyo, material, yonilg‘i, energiya, asosiy fondlar, mehnat resurslar, shuningdek, ishlab chiqarish va sotish harajatlaridan iborat.

Malaka – biron bir mutaxassislik va ixtisoslik bo‘yicha murakkab ishni bajarish uchun zarur bo‘lgan bilim va ilm hamda mehnat ko‘nikmasining darajasidir.

Ma‘naviy eskirish - mashina va asbob-uskunalar qiymatining ularni ishlab chiqarishga sarflanadigan ijtimoiy zaruriy harajatlarning kamayishi ta‘sirida kamayib borishi (ma‘naviy eskirishning birinchi shakli) yoki ularning qiymatining yangi, ilg‘or va samarali mashina va asbob-uskunalar yaratilishi natijasida kamayishidir (ma‘naviy eskirishning ikkinchi shakli).

Mashina va uskunalar qaytimi - mahsulot xajmini mashina va uskunalar o‘rtacha yillik qiymatiga bo‘lish orqali aniqlanadi.

Mashina va uskunalar sig‘imi- mashina va uskunalar o‘rtacha yillik qiymatini mahsulot hajmiga bo‘lish orqali aniqlanadi.

Mehnat – har bir shaxs va umuman jamiyat ehtiyojlarini qondirish uchun zarur bo‘ladigan moddiy va ma‘naviy ne‘matlar yaratish sohasidagi maqsadga muvofiq faoliyatdir.

Mehnat resurslari - bu aholining jismonan rivojlangan, aqliy qobiliyat va bilimlarga ega, mehnatga layoqatli qismidir.

Mehnat unumdorligi — rivojlanib boruvchi ko‘rsatkichdir.

Mehnatga haq to'lashning jamoa (brigada) ishbay tizimi shunday tizimki, unda ishchilarning maoshi ishlab chiqarish brigadasi bajargan ish hajmiga (mahsulot soniga) muvofiq hisoblab chiqariladi.

Muomala fondlari korxonaning tayyor mahsulot zahirasini yaratish uchun mo'ljallangan pul mablag'lari, shuningdek, aksiyadorlarning qarzlar, turli xil debitorlik qarzlar, bank va kassalarning hisob raqamlaridagi mablag'lardan iborat bo'ladi.

Mutaxassislik – bu ma'lum bir yoki bir necha turdagi ishlarni amalga oshirish uchun insonga zarur bo'lgan bilimlar va malakalar yig'indisi.

Nazorat bu – faoliyatning joriy ko'rsatkichlari va o'rganilgan masala va dasturlarning mos kelish darajasini aniqlash.

Noishlab chiqarish asosiy fondlari - korxona asosiy fondlarining ishlab chiqarishda bevosita ishtirok etmaydigan qismi bo'lib, shu sababli o'z qiymatini tayyor mahsulotga o'tkazmaydi.

Normalashtirilmaydigan aylanma mablag'lar, bu – haridorlarga berib yuborilgan tayyor mahsulot yoki tovarlar, hisob raqamidagi pul mablag'laridir.

Oddiy ishbay haq to'lashda ishchining maoshi tayyorlangan mahsulot (bajarilgan ish) birligiga to'lanadigan haq miqdoridan iborat bo'lgan ishbay rastsenkaga va ana shu mahsulot miqdoriga bog'liq bo'ladi.

Oddiy vaqtbay tizim xodimning maoshini uning tarif stavkasiga va amalda ishlagan vaqtiga qarab shakllantiradi.

Predmetli ixtisoslashuv - namunaviy bino va inshootlarni barpo etishda ishlatiladigan mahsulotlar komplektlarini ishlab chiqaruvchi korxonalarga xos.

Pudratchi (bosh pudratchi) - pudrat shartnomasi yoki kontrakti asosida ob'yekt qurilishini amalga oshirayotgan qurilish firmasi.

Qarzga olingan aylanma mablag'lar doimo harakatda bo'lmaydi hamda korxonaning mahsulotlarni sotishdagi qiyinchiliklar, moddiy-tovar boyliklar bilan ta'minlash, mahsulot ishlab chiqarish dasturini oshirib bajarish va boshqa vaqtinchalik ehtiyojlarni qoplash uchun foydalaniladi.

Qishloq qurilishi - qishloq joylaridagi yangi ishlab chiqarish va noishlab chiqarish asosiy fondlarini yaratish, ularni qayta ta'mirlash yoki kengaytirish bilan bog'liq qurilishlardir.

Qoldiq qiymat - bu asosiy fondlarning dastlabki yoki tiklash qiymati bilan eskirish summasi o'rtasidagi farqdir.

Qurilish egasi - qurilish bo'layotgan yer maydoniga egalik qilish huquqiga ega bo'lgan huquqiy yoki jismoniy shaxs.

Qurilish materiallari va buyumlarining texnologiyaliligi –bu ularni ishlab chiqarish texnologiyasiga muvofiqligi, ya'ni minimal harajatlar bilan mahsulot tayyorlash imkonini beradigan texnologik xossalari tushiniladi.

Qurilishning mahsuloti - barcha turdagi ishlar bo'yicha tugallangan va ishga tushirishga tayyor bo'lgan ishlab chiqarish va noishlab chiqarish asosiy fondlari, shuningdek, amaldagi korxonalarining kengaytirilishi va qayta ta'mirlanishi, ularda ishlab chiqarishni texnik jihatdan qayta jihozlanishidir.

Rahbarlar – direktor o'rinbosarlari bosh mutaxassislar bo'lim va xizmat boshliqlari;

Rejalashtirish - bu maqsadlarni shakllantirish, ustivor yo'nalishlarni hamda ularga erishish vositalari va usullarini aniqlash jarayonidir.

Samaradorlik – u yoki bu tadbirlarni amalga oshirish natijasida erishilgan yutuqdir.

Sanoat – ishlab chiqarish bo'limi butun qurilish tarmog'ini va xususan moddiy-texnik bazasining jadval rivojlanishining asosini tashkil etadi.

Sanoat qurilishi - mavjud sanoat korxonalarini kengaytirish, qayta ta'mirlash va texnik qayta jihozlash hamda yangilarini qurish, shuningdek, yordamchi sanoat ishlab chiqarishlarini qurishdir.

Stend usuli - bu mahsulot qo'zg'almas holda bo'lib, mashinalar va ishchilar esa ishlarining bajarilishiga qarab harakatda bo'ladi.

Tarif stavkasi –ish vaqti birligi hisobiga mehnatga haq to'lashning pul bilan ifodalangan mutloq miqdoridir.

Tarmoq investitsiya siyosati deganda, mamlakat iqtisodiyoti va mudofaasining rivojlanishiga imkon beruvchi ustuvor tarmoqlar, sanoat mahsulotlarini eksport qilish, import tovarlar urnini bosuvchi ishlab chiqarishni rivojlantirish, ilmiy-texnik tarakkiyotni investitsion qo‘llab-quvvatlash tushuniladi.

Tartiblash - qurilish sanoati korxonalari va tashkilotlari faoliyatidagi chetlanishlarni yo‘qotish jarayoni.

Tashkillashtirish – boshqaruvchi va boshqariluvchi tizim elementlarini asoslash va tanlab olish, shuningdek ular orasida mutanosiblikni o‘rnatish.

Tayyor qurilish mahsuloti - bu qurilgan va buyurtmachiga belgilangan tartibda topshirilgan asosiy fondlar va ishlab chiqarish quvvatlaridir (korxonalar, elektrostantsiyalar, shaxtalar, uylar, maktablar, shifoxonalar v boshqa ishlab chiqarish hamda noishlab chiqarish ob‘yektlari).

Tizim – bu bir butunlikni tashkil qiladiki o‘zaro bog‘liq bo‘lgan elementlarning tartiblangan kompleksidir.

Tugallanmagan ishlab chiqarish va korxonada tayyorlangan yarim tayyor mahsulotlar – bu, ishlab chiqarish jarayonida foydalanishga topshirilgan hamda ishlov berish va yig‘uv jarayonida bo‘lgan, lekin ishlab chiqarish jarayoni to‘liq tugallanmagan hamda ushbu korxonada keyinchalik ishlov berilishi lozim bo‘lgan mehnat predmetlari.

Tugallanmagan qurilish - bu tugallanmagan va foydalanishga topshirilmagan qurilish ob‘yektlari bo‘yicha o‘zlashtirilgan kapital qo‘yilmalarning muayyan bir sanadagi holati bo‘yicha olingan hajmidir.

Tugallanmagan qurilish ishlab chiqarishi - tugallanmagan va buyurtmachiga topshirilmagan ob‘yektlarda (qurilishlarda) pudratchi tashkilot yoki tashkilotlar tomonidan bajarilgan qurilish mahsulotining qurilish-montaj ishlarining hajmini tavsiflovchi qismi.

Uy-joy qurilishi - yangi uy-joylarini, yotoqxonalar, yotoq korpuslari, bolalar uylari va qariya hamda nog‘ironlar uylarini qurishdir.

Xizmatchilar – hujjatlarni tayorlash hisob-kitob va nazorat qilish xo‘jalik xizmati xodimlari.

TESTLAR

1. Qurilish kompleksining yuqori rivojlangan moddiy texnik bazasi qanday bo'limlardan tashkil topadi?
  - a) qurilish montaj, sanoat-ishlab chiqarish, infrastruktura bo'limlar
  - b) qishloq qurilishi, qurilish materiallari
  - c) sanoat-ishlab chiqarish, qishloq qurilishi
  - d) infrastruktura bo'limlar, qishloq qurilishi, qurilish materiallari

2. Ishlab chiqarish hajmiga ko'ra qurilish korxonalari ishlab chiqarish darajasiga qarab, qanday korxonalarga bo'linadilar?
  - a) kichik, o'rta, katta va eng katta
  - b) mayda, o'rta, yirik va eng yirik
  - c) mayda, o'rta va yirik
  - d) A va B javoblar to'g'ri

3. Masalan, yig'ma beton va temir-beton buyum va konstruksiyalar ishlab chiqarishda yiliga 20-50 ming m³ mahsulot ishlab chiqarish korxonalari qanday korxonalar tarkibiga kiradi?
  - a) mayda
  - b) o'rta
  - c) yirik
  - d) eng katta

4. Qanday resurslar muayyan davr uchun takror ishlab chiqarish jarayoni moliyaviy natijasining miqdor ko'rsatkichlarini ifodalaydi.
  - a) Moliyaviy resurslar
  - b) Tabiiy resurslar
  - c) Sanoat resurslar
  - d) Manaviy resurslar

5. Korxonaning boshkarishning maqsadlarini qaysi turlarga bulib tasniflashimiz mumkin?
  - a) amalga oshirish muddatiga kura- joriy va istikbolli
  - b) axamiyat darajasiga kura – asosiy va ikkinchi darajali
  - c) Boshqaruv ob'yektiga kura xususiy va umumiy
  - d) hamma javoblar to'g'ri

6. .... - ishchilar xavfsizligi va ishlab chiqarish jarayonining normal davom etishi uchun kerakli sharoitlarni yaratish.

- a) Boshqarish
- b) Nazorat qilish
- c) Xizmat ko'rsatish
- d) A va B javoblar to'g'ri

7. Korxona, tashkilot va butun tarmoqning berilgan resurslar asosida u yoki bu hajmdagi mahsulot ishlab chiqarish imkoniyati yoki qobiliyati bu - ... .

- a) pul muomalasi va pul aylanmasi
- b) normal boshqaruv
- c) ishlab chiqarish salohiyati
- d) tovar aylanmasi

8. Yig'ma beton va temir-beton buyum va konstruksiyalar ishlab chiqarishda yiliga 50 ming m³ dan ko'proq mahsulot ishlab chiqarish korxonalari qanday korxonalar tarkibiga kiradi?

- a) yirik
- b) o'rta
- c) mayda
- d) to'g'ri javob yo'q

9. Qurilish materiallari va buyumlarining *texnologiyaliligi* deb, ...

- a) ularni ishlab chiqarish texnologiyasiga muvofiqligi, ya'ni minimal harajatlar bilan mahsulot tayyorlash imkonini beradigan texnologik xossalari tushiniladi.
- b) ishlab chiqarish texnologiyasini kuchaytirish tushiniladi.
- c) ularning tovar aylanmasi, ya'ni maksimalmal harajatlar bilan mahsulot tayyorlash imkonini beradigan texnologik xossalari tushiniladi.
- d) ularni ishlab chiqarish texnologiyasiga muvofiqligi, ya'ni maksimal harajatlar va xarakatlar bilan mahsulot tayyorlash imkonini beradigan texnologik xossalari tushiniladi.

10. Qurilish kompleksining yuqori rivojlangan moddiy texnik bazasi nechta bo'limlardan tashkil topadi?

- a) 2 ta
- b) 3 ta
- c) 4 ta
- d) 5 ta

11. Agar qurilish materiallari, buyumlari va konsruksiyalarining umumiy qurilish texnologiyaliligini ijtimoiy mehnat harajatlari St bilan ifodalasak, u quyidagiga teng bo'ladi: bu yerda,

S_3 — zavod texnologiyaliligi (tayyorlash); Str — transport texnologiyaliligi (transportabellik);

Sm — montaj texnologiyaliligi (qurilish maydonchasida quyish va mantaj qilish texnologiyaliligi);

Se — ekspluatasiya texnologiyalilik (qo'llanish, ta'mir va xizmat qildirishdagi qulaylik).

to'g'ri keltirilgan formulani ko'rsating

a) $St = S_3 + Stp - Sm + Se$

b) $St = S_3 + Stp + Sm - Se$

c) $St = S_3 \times Stp + Sm + Se$

d) $St = S_3 + Stp + Sm + Se$

12. Korxona faoliyatini rejalashtirish deyilganda...

a) uning yaqin va uzoq kelajakdagi faoliyatini belgilash, bajarilishi ko'zda tutilgan ishlarni asoslash, talab va taklifni oldindan ko'ra bilgan holda ishlab chiqarishni muvofiqlashtirish tushuniladi.

b) uning yaqin va uzoq kelajakdagi faoliyatidan qat'iy nazar foyda masalasi tushuniladi

c) uning o'tgan faoliyatini belgilash, bajarilgan ishlarni asoslash, talab va taklifni taxlil qilgan holda ishlab chiqarishni asoslashtirish tushuniladi.

d) kam xarajat qilish tushuniladi

13. To'g'ri keltirilgan ta'rifni ko'rsating

a) Asosiy fondlar o'z qiymatini tayyor mahsulotga darhol o'tkazadi, mahsulot sotilgach, korxonaga pul shaklida qaytib keladi

b) Asosiy fondlar o'z qiymatini tayyor mahsulotga asta-sekin, bir necha yillik ishlab chiqarish jarayonida qismlar bilan o'tkazadi, mahsulot sotilgach, korxonaga pul shaklida qaytib keladi

c) to'g'ri javob ko'rsatilmagan

d) Asosiy fondlar o'z qiymatini tayyor mahsulotga o'tkazmaydi

14. Yig'ma beton va temir-beton buyum va konstruksiyalar ishlab chiqarishda yiliga 20 ming m^3 gacha mahsulot ishlab chiqarish korxonalar qanday korxonalar tarkibiga kiradi?

a) katta

b) o'rta

- c) mayda
- d) yirik

15. Qurilish kompleksining yuqori rivojlangan moddiy texnik bazasidagi butun qurilish tarmog'ini va xususan moddiy-texnik bazasini jadval rivojlanishining asosini tashkil etadigan va qurilish ishlab chiqarishga kerakli moddiy resurslar qurilish buyumlari, materiallari va konstruksiyalari bilan ta'minlaydigan bo'limi bu - ...

- a) Sanoat – ishlab chiqarish bo'limi
- b) Qurilish-montaj bo'limi
- c) infrastruktura bo'limi
- d) sanoat va qurilish bo'limi

16. .... bo'lim qolgan ikki bo'limining normal faoliyatini ta'minlaydi. *Nuqtalar o'rnini to'ldiring.*

- a) Qurilish-montaj
- b) Infrastruktura
- c) sanoat va qurilish
- d) Sanoat – ishlab chiqarish

17. Sanoat korxonalari va ishlab chiqarish birlashmalari kadrlari necha guruhga bo'linadilar:

- a) 5
- b) 3
- c) 4
- d) 2

18. .... - ob'yekt qurilishini moliyalashtirishni xususiy yoki qarz mablag'lar hisobiga amalga oshiruvchi investisiya faoliyati sub'yekti.

- a) Pudratchi
- b) Buyurtmachi
- c) Investor
- d) Loyihalovchi

19. Mehnat samaradorligi aniqlanadi:

- a) mahsulot birligiga sarflangan vaqt bo'yicha;
- b) vaqt birligiga ishlab chiqarilgan mahsulot bo'yicha;
- c) mexanizasiyalashgan va nomexanizasiyalashgan mehnat orqali chiqarilgan mahsulot bo'yicha;

d) vaqt birligida mexagnizasiyalashgan mehnat orqali chiqarilgan mahsulot bo'yicha.

20. Bozor sharoitlarida investisiyalar samaradorligi kursat-kichlarining qaysi biri eng asosiy xisoblanadi?

- a) umumiy samaradorlik
- b) tijorat samaradorligi
- c) byudjet samaradorligi
- d) korxona samaradorligi

21. Xozirgi paytda iqtisodiyotga oid bulgan adabiyotlarda rejalashtirishga nisbatan qanday tushunchalar kullanilmokda:

- a) strategik;
- b) uzok va kiska muddatli
- c) joriy rejplashtirish,
- d) hamma javoblar to'g'ri

22. Sifat ko'rsatkichlari katoriga quyidagilardan qaysi biri kiradi:

- a) optimallik;
- b) tezkorlik
- c) ishonchlilik;
- d) tejamkorlik, ishonchlilik, tezkorlik, optimallik

23. Boshqaruv qarorlari qanday belgilari byyicha tasniflanadi:

- a) kompetentlik va ma'suliyati va mazmuni bo'yicha
- b) xarakteri va ta'sir kursatish darajasi bo'yicha;
- c) ta'sir k'rsatish yo'nalishi va miqyosi bo'yicha;
- d) hamma javoblar to'g'ri

24. Tannarx -bu:

- a) Biror tovaor yoki mahsulotni ishlab chiqarish va sotmaslik uchun ketgan barcha xarajatlarning puldagi kurinishi.
- b) Biror tovar yoki mahsulotni ishlab chiqarish va sotish uchun ketmagan barcha xarajatlarning puldagi kurinishi
- c) Biror tovar yoki mahsulotni ishlab chikarmaslik va sotmaslik uchun ketgan barcha xarajatlarning puldagi kurinishi
- d) Biror tovar yoki mahsulotni ishlab chiqarish va sotish uchun ketgan barcha xarajatlarning puldagi kurinishi

25. Ish haqi – bu:

- a) har bir xodimning sarflanmagan mehnati miqdori va sifati mos ravishda taksimlanuvchi va xodim tasarrufiga pul shaklida kelib tushuvchi milliy daromadning bir kismidir.
- b) har bir xodimning sarflangan mehnati miqdori va sifati mos bulmagan ravishda taksimlanuvchi va xodim tasarrufiga pul shaklida kelib tushmaydigan milliy daromadning bir kismidir
- c) har bir xodimning sarflangan mehnati miqdori va sifati mos ravishda taksimlanuvchi va xodim tasarrufiga pul shaklida kelib tushuvchi milliy daromadning bir kismidir
- d) har bir xodimning sarflanmagan mehnati miqdori va sifati mos bulmagan ravishda taksimlanmaydigan va xodim tasarrufiga pul shaklida kelib tushmaydigan milliy daromadning bir kismidir

26. Ish haqiningsh qanday turlari mavjud

- a) haqiqiy nohaqiqiy;
- b) Nominal va real
- c) beriladigan berilmaydigan
- d) hamma javoblar to'g'ri.

27. Ustama xarajatlar-bu

- a) xar kuni xarajatlar
- b) utgan yil xarajatlari.
- c) Bugungi kun xarajatlari
- d) hamma javoblar noto'g'ri

28. Jismoniy eskirish –bu

- a) Moddiy jixatdan yemirilish
- b) eskirish
- c) yangilanish
- d) hamma javoblar noto'g'ri.

29. Asosiy ishlab chiqarish fondlari -bu:

- a) mahsulot ishlab chiqarish
- b) foydalanuvchi mehnat vositalari
- c) transport vositalari
- d) barcha javoblar noto'g'ri

30. Ishlab chiqarish rentabelligi-bu

- a) umumiy foydaning asosiy ishlab chiqarish fondlari;

- b) ishlab chiqarish samaradorligi ko'rsatkichi
- c) umumiy foydaning asosiy ishlab chiqarish fondlari va me'yorlashtiriluvchi aylanma mablag'larning urtacha yillik qiymatiga nisbati sifatida aniklovchi ishlab chiqarish samaradorligi ko'rsatkichi
- d) hamma javoblar to'g'ri

31. Iqtisodiyotda hodisalarni tahlil qilishda pozitiv yondoshuv voqealarni qanday xolatini ifoda etadi?

- a) Real
- b) Umumiy
- c) Ideal
- d) Abstrakt

32. Qaysi usulda avval nazariya yaratilib, ular amaliyotda sinab ko'riladi.

- a) Induksiya
- b) Deduksiya
- c) Optimallashtirish
- d) Ilmiy abstraksiya

33. Respublikamizning qonun hujjatlariga ko'ra qurilish tarmog'ida mikrofirmalar xodimlarining soni nechtagacha belgilangan?

- a) 20
- b) 30
- c) 25
- d) 35

34. Respublikamizning qonun hujjatlariga ko'ra qurilish tarmog'ida o'rta korxonalar xodimlarining soni nechtagacha belgilangan?

- a) 150
- b) 120
- c) 140
- d) 100

35. Qurilgan va buyurtmachiga belgilangan tartibda topshirilgan asosiy fondlar va ishlab chiqarish quvvatlari bu ...

- a) Qurilish loyihasi
- b) Tayyor qurilish mahsuloti
- c) Tayyor qurilish hujjatlari
- d) to'g'ri javob yo'q

36. Tugallanmagan qurilish - bu ...

- a) tugallanmagan va foydalanishga topshirilmagan qurilish ob'yektlari bo'yicha o'zlashtirilgan kapital qo'yimlarning muayyan bir sanadagi holati bo'yicha olingan hajmidir.
- b) tugallanmagan va foydalanishga topshirilgan qurilish ob'yektlari bo'yicha o'zlashtirilgan kapital qo'yimlarning muayyan bir sanadagi holati bo'yicha olingan hajmidir.
- c) tugallanmagan va foydalanishga topshirilmagan qurilish ob'yektlari bo'yicha o'zlashtirilmagan kapital qo'yimlarning muayyan bir sanadagi holati bo'yicha olingan hajmidir.
- d) tugallanmagan va foydalanishga topshirilmagan qurilish ob'yektlari bo'yicha o'zlashtirilgan kapital qo'yimlarning noaniq bir sanadagi holati bo'yicha olingan hajmidir.

37. Pudratchi qurilish va montaj tashkilotlari, ularga xizmat ko'rsatuvchi korxonalar, qurilish materiallari, detallar va konstruksiyalari ishlab chiqaruvchi korxonalar majmuasi?

- a) Qurilish ob'yektlari
- b) Qurilish sub'yektlari
- c) Qurilish kompleksi
- d) Qurilish korxonalari

38. Bir dona yoki bir partiya mahsulotni tayyorlash uchun ketadigan davrning boshlanishi va tugashi orasidagi vaqt

- a) Ishlab chiqarish umumiy davri
- b) Ishlab chiqarish siklining davri
- c) Ishlab chiqarish to'liq davri
- d) Ishlab chiqarish chiziqli davri

39. Pul mablag'lari, qimmatbaho buyumlar, qonunlar, joriy va kelgusidagi imkoniyatlar, daromadlar va ularning manbalari ?

- a) Omillar
- b) Resurslar
- c) Faktorlar
- d) to'g'ri javob yo'q

40. Kapital qurilish rejasi xalq xo'jaligi miqyosida nechta yo'nalishlarni o'z ichiga oladi

- a) 4
- b) 5
- c) 2
- d) 3

41. Ishlab chikarishning xamma sharoitlarini bilish va kerak bo'lgan zamonaviy texnikalarni bilishi ?

- a) Mutaxassislik
- b) Vakolatlik
- c) Mas'ullik
- d) to'g'ri javob yo'q

42. Bizning muhokamamizda yetarlicha e'tibor qaratilgan g'oya?

- a) Loyihalash
- b) Fikrlash
- c) Andozalash
- d) Rejalashtirish

43. Strategiya – bu ...

- a) faoliyat turlarining ma'lum dastasini nazarda tutuvchi noyob va qulay mavqeni yaratishdir
- b) faoliyat turlarining ma'lum dastasini nazarda tutuvchi qulay mavqeni yaratishdir
- c) faoliyat turlarining ma'lum dastasini nazarda tutuvchi noyob va qulay sharoitini yaratishdir
- d) bu faoliyat turlarining ma'lum dastasini nazarda tutuvchi noyob mavqeni yaratishdir

44. Ko'proq biznes va menejmentning ma'lum falsafasi yoki mafkurasi?

- a) Tizimli boshqaruv
- b) Vakolatli boshqaruv
- c) Strategik boshqaruv
- d) Tarmoqli boshqaruv

45. Qurilish materiallari va buyumlarining texnologiyaliligi ?

- a) ishlab chiqarish texnologiyasiga muvofiqligi, ya'ni minimal harajatlar bilan mahsulot tayyorlash imkonini beradigan texnologik xossalar
- b) ishlab chiqarish texnologiyasiga muvofiqligi, ya'ni maksimal harajatlar bilan mahsulot tayyorlash imkonini beradigan texnologik xossalar

- c) ishlab chiqarish texnologiyasiga nomuvofiqligi, ya'ni minimal harajatlar bilan mahsulot tayyorlash imkonini beradigan texnologik xossalar
- d) ishlab chiqarish texnologiyasiga nomuvofiqligi, ya'ni maksimal harajatlar bilan mahsulot tayyorlash imkonini beradigan texnologik xossalar

46. Qurilish amal faoliyati va rivojlanishning ehtimoliy maqsadlarini aniqlash?

- a) Tartiblash
- b) Prognozlashtirish
- c) Tashkillashtirish
- d) Rejalashtirish

47. Bir butunlikni tashkil qiladiki o'zaro bog'liq bo'lgan elementlarning tartiblangan kompleksi ?

- a) Korxona
- b) Tarmoq
- c) Platforma
- d) Tizim

48. Asosiy ishlab chiqarish fondlaridan foydalanishning vaqt bo'yicha ko'rsatkichlari?

- a) ekstensiv ko'rsatkichlar
- b) intensiv ko'rsatkichlar
- c) integral ko'rsatkichlar
- d) barchasi to'g'ri

49. Fond qaytimi ko'rsatkichiga teskari ko'rsatkich?

- a) Fond qaytimi
- b) Fond sig'imi
- c) Fondlarning rentabelligi
- d) Fond qaytimi

50. Real sektor korxonalarini qo'llab-quvvatlashning asosiy yo'nalishlari nechta?

- a) 6
- b) 5
- c) 2
- d) 4

51. Investisiyalarni jalb etish, avvalo, ichki manbalarni safarbar etish asosini nimalar tashkil qiladi.

- a) Barcha javoblar to'g'ri
- b) Transport kommunikasiyalarini yanada rivojlantirish
- c) Ijtimoiy infratuzilma ob'yektlarini barpo etish
- d) Iqtisodiyotning muhim tarmoqlarini jadal modernizasiya qilish, texnik va texnologik qayta jihozlash

52. Xizmat qiluvchi bo'limlarga – kommunal bo'limlari, oshxona, bolalar bog'chasi, dam olish uylari va malaka oshirish bo'limlari kiradi.

- a) kommunal bo'limlari, oshxona, bolalar bog'chasi, dam olish uylari va malaka oshirish bo'limlari.
- b) dam olish uylari va malaka oshirish bo'limlari, kasalxonalar, masjidlar.
- c) kommunal bo'limlari, oshxona, suv omborlari, turar joy binolari.
- d) oshxona, bolalar bog'chasi, maktab, institut.

53. Korxona moliyasi o'z munosabatlarini amalga oshirishda qaysi guruhlariga bo'linadi.

- a) Boshqa korxona va tashkilotlar bilan, Korxonaning ichki moliyasi, Yuqori tashkilotlar bilan, Moliya-kredit tizimi bilan.
- b) Boshqa korxona bilan, Korxonaning tashqi moliyasi, Yuqori tashkilotlar bilan, Moliya-kredit tizimi bilan.
- c) Boshqa korxona bilan, Korxonaning ichki moliyasi, Quyi tashkilotlar bilan, Moliya tizimi bilan.
- d) Boshqa korxona va tashkilotlar bilan, Korxonaning ichki moliyasi, Istalgan tashkilotlar bilan, Kredit tizimi bilan.

54. Intellektual kapital qanday muhitning yuqori noaniqlik darajasi sharoitlarida tashkilotning barqaror rivojlanishini ta'minlovchi strategik resursni namoyon etadi.

- a) Ichki
- b) Tashqi
- c) Tashqi va ichki
- d) Elektron

55. Iqtisodiy xarajatlar – bu korxona to'lashi shart bo'lgan to'lovlardir.

- a) Ichki
- b) Iqtisodiy
- c) Tashqi

d) Barcha javoblar to'g'ri

56. Korxona o'zining o'zgarmas ishlab chiqarish quvvatidan intensiv foydalanish darajasini o'zgartirish uchun yetarli miqdordagi davri deb qanday davr tushuniladi.

- a) O'rta muddatli davr
- b) O'zok muddatli davr
- c) Qiska muddatli davr
- d) Neytral davri

57. Qanday xarajatga hajmi ishlab chiqariladigan mahsulot hajmining o'zgarishiga qarab o'zgarmaydigan xarajatlarga aytiladi.

- a) Qisman xarajatlarga
- b) Doimiy xarajatlarga
- c) Tashki xarajatlarga
- d) Ichki xarajatlarga

58. Aktivlarning kamayishi yoki foydani ko'paytirish maqsadida xo'jalik faoliyatidan kelib chiqadigan majburiyatlarni o'z zimmasiga olish orqali ro'y beradigan iqtisodiy resurslarning kamayishi - bu...

- a) Foyda
- b) Xarajatlar
- c) Zararlar
- d) To'g'ri javob yo'q

59. ... – bu xo'jalik sub'yektiga ta'sir etadigan asosiy va asosiy bo'lmagan faoliyat, hodisalar, sharoitlar kapitalining ko'payishi bo'lib, xususiy kapitalga to'lanadigan badallar bundan mustasnodir

- a) Xarajatlar
- b) Zararlar
- c) Foyda
- d) To'g'ri javob yo'q

60. Asosiy faoliyat va barcha boshqa operatsiyalar, hodisalar, sharoitlar natijasida xususiy kapitalning kamayishi – bu...

- a) Zararlar
- b) Xarajatlar
- c) Foyda
- d) To'g'ri javob yo'q

Test javoblari

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
a	c	b	a	a	c	c	a	a	b
11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
d	a	b	c	a	b	d	c	b	d
21	22	23	24	25	26	27	28	29	30
b	d	d	d	c	b	d	a	b	c
31	32	33	34	35	36	37	38	39	40
a	b	a	d	b	a	c	b	b	b
41	42	43	44	45	46	47	48	49	50
b	c	a	c	a	b	d	a	b	d
51	52	53	54	55	56	57	58	59	60
a	a	a	b	d	c	b	b	c	a

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2020 yil 24 yanvar kuni Oliy majlisga navbatdagi Murojaatnoma ma'ruzasi. Toshkent, Xalq 25.01.2020.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning "2017-2021yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasini amalga oshirishga doir tashkiliy chora-tadbirlar to'risida"gi F-4849-sonli Farmoyishi. 14.02.2017.
3. Kapital qurilishda iqtisodiy islohotlarni yanada chuqurlashtirishning asosiy yo'nalishlari to'g'risida 6 may 2003 yildagi Prezident I.A.Karimov Farmoni.
4. «Qishloq taraqqiyoti va farovonligi yili» Davlat dasturi to'g'risida» O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2009 yil 26 yanvardagi PQ–1046-son Qarori.
5. Karimov I.A. Jahon moliyaviy – iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. Toshkent, "O'zbekiston", 2009 y. – 24 bet.
6. Asqarov B., Bozorboyev N., Miraxmedov M. va boshqalar. Binokorlikdan ruscha – o'zbekcha atamalar lug'ati. Qomuslar Bosh tahririyati, Toshkent: 1994 y. – 224 b.
7. Разработка проектов организации строительства и проектов производства работ для промышленного строительства. Справочное пособие к СНиП. СНИИОМТП. – М.: Стройиздат, 1990 г. – 238 с.
8. Семибратов В.Н. Проектирование производственных норм труда на строительно-монтажные работы. – М.: Стройиздат, 1981 г. – 163 с.
9. Спектор М.Д. Выбор оптимальных вариантов организации и технологии строительства. М.: Стройиздат, 1990. – 159 с.
10. Справочник сельского строителя / В.Я.Бабиченко, Ю.Н.Зенченко, А.В.Музыка и др./ - Киев: Урожай, 1991. -544 с.
11. Штол Т.М., Евстратов Г.И. Строительство зданий и сооружений в условиях жаркого климата. М., СИ, 1994. – 351 с.

12. Белесткий Б.Ф. «Организация строительных и монтажных работ» М.: Виш. школа, 1989. -311с.
13. Шахпаронов В.В., Аблязов Л.П., Степанов И.В. «Организаcтия cтроительного производства» Справочник cтроителя - М: Cтройиздат, 1987.
14. SHNQ 3.01.01 – 03 “Qurilish ishlab chiqarishini tashkil etish”. O‘zR Davarxitektqurilish. AKATM, Toshkent, 2003. – 52 bet.
15. QMQ 3.01.02-00. Qurilishda xavfsizlik texnikasi. T., 2000.
16. Samig‘ov N.A., Samig‘ova M.S. Qurilish materiallari va buyumlari. – Toshkent: Mehnat, 2004.
17. Qosimov E. Qurilish ashyolari, Toshkent, 2004.
18. Hamidov A., Madumarova X. va b. Qurilish materiallari fanidan «Qurilish materiallari asosiy xossalari» mavzusini interfaol strategiyalardan foydalanib o‘tiladigan mashg‘ulotning metodik ishlanmasi. Namangan, NamMPI, 2006.
19. Internet saytlari: T.: <http://www.textbook.ru/catalogue/book/16394.html>
http://normativ.su/product_info.php/products_id/10
<http://www.shop.ru/goods25054835.htm>
<http://eup.kulichki.com/Catalog/20-400.htm>
<http://www.kitob.uz>
<http://www.google.co.uz>
<http://www.ZiyoNet.uz>

MUNDARIJA

	KIRISH.....	3
1-BOB	O‘ZBEKISTONDA QURILISH MATERIALLARI SANOATI KORXONALARI IQTISODIYOTI VA TASHKIL ETILISHI.....	6
1.1.	Qurilish sanoatini O‘zbekiston iqtisodiyotidagi o‘rni va roli.....	6
1.2.	Qurilish industriyasi sanoati korxonalarining tasnifi.....	14
1.3.	Korxona faoliyatining omillari.....	22
2 BOB	QURILISH MATERIALLARI KORXONALARI IQTISODIYOTINING ASOSIY XUSUSIYATLARI VA JIHATLARI.....	29
2.1.	Qurilish materiallari va konstruksiyalari sanoati tarmoqlarining sinflarga bo‘linishi.....	29
2.2.	O‘zbekistonda ishlab chiqariladigan va foydalaniladigan asosiy turdagi qurilish materiallarining zamonaviy holatining tahlili.....	32
2.3.	Qurilish materiallari sanoatining rivojlanish sharoitlari, qurilish materiallari bozorini rivojlanishni tahlil qilish.....	34
3-BOB	QURILISH KORXONALARIDA ISHLAB CHIQUARISH JARAYONLARINI TASHKIL ETISH.....	43
3.1	Qurilish korxonalari ishlab chiqarish jarayonlarining strukturalari.....	43
3.2	Asosiy ishlab chiqarish jarayonlarining tashkil etilishi.....	45
3.3	Ishlab chiqarish jarayonining asosiy parametrlari.....	46
4-BOB	ISHLAB CHIQUARISH KORXONALARINING MAQSAD VA VAZIFALARI.....	49
4.1.	Ishlab chiqarish jarayonlarining shakllanishi.....	49
4.2.	Ishlab chiqarish jarayonining iqtisodiy funksiyalari.....	50
4.3.	Korxonani ishlab chiqarish faoliyati.....	51
4.4.	Ishlab chiqarish strukturalari.....	53
5-BOB	QURILISH KORXONALARINI BOSHQARISHNING ZAMONAVIY TIZIMI	54
5.1.	Boshqaruv ob‘yektiv zaruriyat va maqsadga yo‘naltirilgan jarayon sifatida.....	54
5.2.	Qurilishda boshqarish maqsadi, vazifalari va xususiyatlari.....	58
5.3.	Qurilishni boshqarish zamonaviy tizimi va organlari.....	60
5.4.	Pudrat tashkilotlari va firmalari - qurilishni boshqarishdagi asosiy bo‘g‘inlar.....	66

6-BOB	QURILISH MATERIALLARI KORXONALARI	
	IQTISODIYOTIDA ASOSIY FONDLAR.....	69
6.1.	Qurilish korxona va tashkilotlarining asosiy fondlar bilan ta'minlanganli.....	69
6.2.	Korxonalar asosiy ishlab chiqarish fondlarining mohiyati va ularning turlari.....	81
6.3.	Qurilish materiallari korxonalarda asosiy ishlab chiqarish fondlaridan foydalanish va ularning korxona faoliyatidagi ta'siri.....	84
7-BOB	QURILISH KORXONALARINING AYLANMA	
	MABLG'LARI VA KAPITALNING SHAKLLANISHI.....	88
7.1.	Qurilish korxonalarida aylanma mablag'lar tushunchasi va ularning korxona faoliyatidagi ahamiyati.....	88
7.2.	Qurilish korxonalarida aylanma mablag'larning tuzilmasi va harakati hamda ularning korxona iqtisodiyotiga ta'siri.....	92
7.3	Aylanma mablag'lardan foydalanish ko'rsatkichlari va ularning aylanishini tezlashtirish yo'llari.....	96
8-BOB	QURILISH INDUSTRIYASIDA KADRLAR	
	SALOHİYATI VA MEHNAT UNUMDORLIGI.....	102
8.1.	Mehnat resurslari va qurilishning kadrlar salohiyati.....	102
8.2.	Kadrlar siyosati va uning qurilish taraqqiyotidagi roli.....	104
8.3.	Mehnat va unga haq to'lash.....	111
8.4.	Mehnat unumdorligini aniqlash usullari. Mehnat unumdorligi o'zgarishining omillari va shart sharoitlari.....	124
9-BOB	QURILISH KORXONASINING MAHSULOTI.....	129
9.1.	Korxonalarning quvvatini bozor talablariga ko'ra aniqlash.....	129
9.2.	Qurilish materiallari ishlab chiqarish jarayonlarining nazariy asoslari	135
9.3.	Qurilish materillarini ishlab chiqarishdagi ishtirokchilari	137
9.4	Qurilish materiallari va ularni ishlab chiqarishning rivojlanishi...	140
	Glossariy.....	143
	Testlar.....	146
	Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.....	151